

Nupela Testamen long tokples Mum long Niugini

Mum Language NT Portions

This Bible is copyrighted by Pioneer Bible Translators (pbt.org) and is produced at cost by the Digital Bible Society (dbs.org). This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives license 4.0.

This Bible, and many others, are available for free download in a variety of digital formats at dbs.org/bibles.

Matyu

Kuyu kasiram

Kuyu avi Matyu yihimbivirami niñandihin, anġwimiki arikita arikita hañindu kimanggima anġwimiki, Jisas piri niñi kiyihi muhimimuhim vana yivurahamirim ambavarami. Anġwimiki kaniñandihin kimanggimañi Maria Jisasin kavuhi muhimimuhim vana yivurahamirim, nañga Jisasin yivutatamahu kimuta savayi kita anġa yahamirata, nuñandi hatiñ mitata Gotindu piñhuyi yahumirim ambavarami.

Aru vana mu Matyu isihuramiriman vata andimiha, nimata. Kuha Got siritimbuta ambami maña Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahamirim anġwimiki atinduyi yihimbiviramu. Got kru mumiñgarñ simbitin pata Israel hatiñ anġa miñimandi vata siritimbumi. Nanga anġwimiki kaniñandihin Jisasirim kru kandihamanda nima vata isihuramirimandi. Matyundu anġwimiki kaniñi kuyu sambu muhimimuhim vana Jisas andimirim isihuramami. Kamata kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavaramu hañandihin kandisikwisikwi yivurahami. Matyu 1.22-23, 2.4-6, 2.14-15, 2.23, 4.13-16, 8.16-17, 12.15-21, 13.34-35, 21.2-5, 21.16, 26.24, 26.31, 26.54, 27.6-10yi ngamara.

Aru vana mu anġwimiki Matyuyi ambami ha Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Jisasindu simbirayi Got krunavundi sihanangandu aru miku yivurahiriman vata andimi. Kamata krunavundi sihananġa nuñandi vana taya miñahandamu vata piri kindi.

Matyundu anġwimikiyi, kuyu kutanġuta arikita arikita minzataya Jisas ambavarami. Kuyu kimanggima ha Matyu 5—7yi kiyi. Kandihañi Jisas apu muyi yahuta, krunavundiñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 10yi kiyi. Kuyu kandihañi, Jisas nuñandi simbirasara hañiniñirim muhimimuhim vana andindi pirivisa muvumuvu uta nuñandi kuyu krunavundiñ ambavaramu vata ambami.

Kuyu kuta muha Matyu 13yi, Jisas tihi kuyu Gotindu tiwiyi kiyihiyi vanarim krunavundiñ isihuramata ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 18yi, Jisas krunavundi nuñandi simbirasara sikwi kiyihiyirim ambavarami. Kuyu kuta muha Matyu 24—25yi, Jisas muhimimuhim vana imbiñivi hañi yivurahirimandirim ambavarami.

Anġwimiki kaniñandihin, kru nuhaya sikwi yihimbivirami vava kuyu manggiyi. Hara anġwimiki ni, nimata ñimbi miñami. Kuyu avi Matyu yihimbivirami. Matyurim nimata indarimitandu. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miñarasimi. Kuyu kaniñandihin Matyu 9.9-13yi kiyi.

Jisas piri niñi yahami

(Sapta 1.1—4.16)

Jisas Krai niñuñingitakiñandu ñimbi

(Luk 3.23-38)

1 †Niñandihin Jisas Krai niñuñingitakiñandu kuyu. Jisas nu Devit niñuñingi. Devit nu Abraham niñuñingi. ² Abraham Aisak niñuva. Aisak Jekop niñuva. Juda niñusinava nañga niñuranava niñuva Jekop. ³ ††Peres nañga Sera niñuva Juda, nuriñandi niñum Tamar. Peres Hesron niñuva, Hesron Ram niñuva. ⁴ Ram Aminadap niñuva, Aminadap Nason niñuva, Na-

† 1.1: Stt 22.18 nañga, 1 Sto 17.11 †† 1.3: Stt 38.29-30 nañga, Rut 4.18-22

son Salmon niñuva. ⁵ Salmon Boas niñuva, Boas niñum Rahap. Boas Obet niñuva, Obet niñum Rut. Obet Jesi niñuva. ⁶ †Jesi, aru miku Devit niñuva. Devit Solomon niñuva. Solomon niñum Batseba, Batseba Uria kindahu. ⁷ ††Solomon Rehoboam niñuva, Rehoboam Abiya niñuva, Abiya Asap niñuva. ⁸ Asap Jehosafat niñuva, Jehosafat Jehoram niñuva, Jehoram Usia niñuva. ⁹ Usia Jotam niñuva, Jotam Ahas niñuva, Ahas Heskia niñuva. ¹⁰ Heskia Manase niñuva, Manase Emon niñuva, Emon Josaia niñuva. ¹¹ ††Josaia Jehoiakim nañga niñuranava niñuva. Kandihirivi hañi Babilon hati pata Israel sanga kurihata, Israel hatiñ miñata uta Babilon tamahu simbira tikatika miñamu. ¹² †††Babilon kita simbira tikatika miñamu hiriviyi Jehoiakim Sealtielin kavumi. Sealtiel Serubabel niñuva.

‡ 1.6: 2 Sml 12.24 †† 1.7: 1 Sto 3.10-16 †† 1.11: 2 Kin 24.14-15 nañga, 1 Sto 3.15 nañga, 2 Sto 36.10 nañga, Jer 27.20 ††† 1.12: Esr 3.2

¹³ Serubabel Abiut niŋuva, Abiut Eliakim niŋuva, Eliakim Asor niŋuva. ¹⁴ Asor Sadok niŋuva, Sadok Akim niŋuva, Akim Eliut niŋuva. ¹⁵ Eliut Eleasar niŋuva, Eleasar Matan niŋuva, Matan Jekop niŋuva. ¹⁶ Jekop, Josep niŋuva, Maria nimuŋa. Maria Jisasini kavuhi, Jisasirim Krai vandu. ¹⁷ Jisasindu krunzapayindu ki-manggima hama Abraham. Abrahamiyi kita 14 krunzapa siwitimbiiyitimbiiyi ŋiŋi kavumu patavata Devitiyi. Devitiyi kita 14 krunzapa siwitimbiiyitimbiiyi ŋiŋi kavumu patavata Jehoiakim kuhirata tihi, miŋata Babilon umu. Babilon uta simbira tikatika miŋamu takuk haŋi kita 14 krunzapa siwitimbiiyitimbiiyi ŋiŋi kavumu patavata Krai kuhirami.

Maria Jisasini kavumi

(Luk 2.1-7)

¹⁸ †Jisas Krai yahami vana haŋandihin nimata. Niŋum Marian, Josepirim miŋavihumu. Hara kihiri upi mangarihimat kita tihi, Gotindu Maviŋiŋi mavin-dangguramahi mavinangandimi. ¹⁹ †Nimuŋa Josep, nu tititaya kiyihii miŋga. Maria naŋga kihiri upi mangarihandu. Harim Maria kipi naŋgandihii ngata, krunavundindu taminganggimbanii pingvaritinda Maria siwimanziwimanditima vata, aviŋam haŋi kita nuŋ mitirim indarimitami. ²⁰ Kamatiriman vata indarimitata kiyimiyi, kiyiyi karhata akwisihuyi Aru ni-mandu kutikara hamaŋ ngahi nuŋ nimavami, Josep, Devit niŋuŋiŋi ngana, ŋiŋi mavi humbambu kiyi haŋandihin Gotindu Maviŋiŋi mavin-dangguramahi kipi naŋgandisimi. Harim Marian uraurarim piŋimandu. ²¹ ††Nu kru ŋiŋi kavirimandi. Nu tihi nuŋandi krunavundi ŋamba vanavana andindu haŋiniŋ sihiŋgata nuriŋ nguramata aŋga miŋimandi. Harim nuŋ ŋimbi nguta Jisas vamba amba, vami. ††

²²⁻²³ †††Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hama ambami, Ngamara, navundi muŋambi kru naŋga kihiri upi mangarihata kipi naŋgandita, kru ŋiŋi kavirimandi. Kamati nuŋandi ŋimbi Emanuel virimandiyu, vami. Kanimavami kuyu niŋandihin kandisikwisikwi yivurahi. Emanuel ŋimbi kaniŋandihindu kuyu sapa ha nimata, Got ara naŋga kiyi. ²⁴ Kamavahi Josep karhata yahamirata Aru ni-mandu kutikara ambami maŋa Marian urami. ²⁵ †††Hara Maria naŋga kihiri upi mangarihimat kiyihii ututa Maria kru ŋiŋi ha kavuhi Josep ŋimbi nguta Jisas, vami.

Kru indarimit avi naŋga haŋiniŋ Jisasini ngirim payimu

² ¹⁻² †Herot aru miku miŋga kiyimi hiriviyi, Maria Jisasini pirivisa Judia pihu Betlehem kavumi. †† Ka-

† †imbi Krai vava niŋandihinindu kuyu sapa ha nimata, Kru, Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami vava ŋimbi. †† 1.18: Lu 1.27 naŋga, 1.35 † 1.19: Lo 24.1 †† 1.21: Lu 1.31 naŋga, 2.21 naŋga, Si 4.12 naŋga, 13.23 naŋga, 13.38 †† Hibru kuyuyi ŋimbi Jisas vava niŋandihin Aru nima krunavundiŋ aŋga miŋamiŋa vava kuyu maŋa ŋandi. Niŋimbi Jisas vava ni, Griki kuyuyindu. Hibru kuyuyi Josua vandu. ††† 1.22-23: Ais 7.14 ††† 1.25: Lu 2.7 naŋga, 2.21 † 2.1-2: Nam 24.17 †† Aru miku Herot pirivisa Judia naŋga

matihii indarimit avi naŋga muvira ina yahayahavundu haŋiniŋ pata Jerusalem yivurahata nimavamba kitihumu, Niŋi kii Judandu aru miku yahami kandihii pam-bu kiyi. Nuŋandi kiniki ina yahayaha nimbu kita ngata nuŋandi ŋimbi tihuyahirim pariŋ, vamu. ³ Kamavahu aru miku Herot kuyu kandihii indarihira nuŋandi mavi hambu avi mandimi. Jerusalemindu krunavundi ndahara sihananŋa nuriŋandi mavi hambu avi mandimi. ⁴ Kamata Herot yahata Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israelindu tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ ambahi pata tihuru nuriŋ nimavamba kitihumi, Got krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami kru kandihama pihu paŋi nzikwi yivurahimandi, vami. ⁵ Kamavahi nimavamu, Pihu Betlehem, pirivisa Judia nduyi yivurahimandi. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga kuyu nimata yihimbivirami. ⁶ †††Pihu Betlehem, krunzapa Judandu pirivisayi kindana. Krunzapa Judandu pirivisayi pihu aruru muvira haŋiniŋ ŋimbi naŋga. Nandahara ŋimbi naŋga. Nandi kru mumiŋga aru miku miŋga yivurahata Gotindu krunavundi Israel hatin karatamirimandi vamba yihimbivirami, vamu.

⁷ Kamavahu Herot kuyu kandihii indarita kru mumiŋgaŋ aviŋam ambahi, uta kru indarimit avi ina yahayahavundu haŋiniŋ ambahi payimu. Payihu nuriŋ nimavamba kitihumi, Pamata hiriviyi kiniki kandihii yivurahahi ngamara, vami. ⁸ Kamavata nuriŋ ambami. Uta ŋiŋi kandihii avindamata puhiramangarata ngata, pata yaŋ ambitira yindahara uta nuŋandi ŋimbi tihuyahitin, vami. Kamavata simbihi Betlehem umu. ⁹⁻¹⁰ Aru miku Herot ambavara indarita mituta umu. †† Uta kiniki ina yahayahavu kita ngamu siwi haŋandihin ngata kinzihiŋzitiŋ. Kiniki kandihii kasiramata uhihi nuri sihiŋdi umu. Uta tavi ŋiŋi kiyimi haŋi kimba hambu kiyimi. ¹¹ †††Kamata indihuta ŋiŋi ha naŋga niŋum Marian ngata tanda mikwimikwinita kipumika nuriŋandi ha piriyi tamahu miŋguhi ŋiŋi hamandu ŋimbi tihuyahamu. Kamata paŋangara ha miŋavahirita muhimi-muhim miŋata payimu haŋiniŋ, gol, naŋga sambangi-hivi maŋa him kirahu kinza avi yahandi him, naŋga paura uviŋginza avi yahandi haŋandihin asihuramata Jisasini ngumu. ¹² Kamatihu Got akwisihuyi nuriŋ nimavami, Uta sihinda Herot kiyi haŋi mayivurahamara, vami. Kamavahi mu hindiŋi nuriŋandi pihuyi aŋga umu.

Josep tama Isip umu

¹³ Kru indarimit avi naŋga haŋiniŋ uhuhu, Aru ni-mandu kutikara pata akwisihuyi Josepiŋ nimavami, Herot ŋiŋi nimanŋ puhiravuhiraramata ngata yivutatamirimana vata anditihii yahamirata ŋiŋi naŋga niŋumiŋ timbuta

pirivisa muvira, Judia ariŋi kindu haŋiniŋ naŋga karatamarasimi. Herot aru miku miŋga kiyimi. Hara Herot Romindu aru miku miŋgandu tiwiyi kiyimi. Romindu aru mikurim Sisar varasimu. ††† 2.6: Mai 5.2 naŋga, Jo 7.42 ††† Betlehem, Jerusalem ariŋiŋgindi, 8 kilomitaya. ††† 2.11: Sng 72.10 naŋga, Ais 60.6

tivata Isip umara. Uta kita yandi kuyurim tavira, vami. ¹⁴ Kutikara hama kamavahi Josep yahata niñjumiñ nañga ñiñji hamañ timbuta Isip kiyiyi umu. ¹⁵ †Kamata Isip kiyihuhu Herot kimumi. Kandi vana niñjandihirim Aru nima, kru nuñandi kuyu miñjata ambavaravara miñgan ambahi, nimavami, Yandi kru ñiñji Isip kiyihi ambahin Isip mitata payi, vami. Kamataharim Aru nima ambami vana niñjandihin kandisikwisikwi yivurahami.

Aru miku Herot ambahi ñiñji muvira yivuhimumbiramu

¹⁶ Kru indarimit avi ina yahayahavundu hañjiniñ uhuhu, Herot yañ kuyusihirata mu hindiyi umu vata kitiri kiyimi. Kuha Herot kru indarimit avi ina yahayahavundu hañjiniñ kitihuhu ambamu, Kiniki ngamarin ha arikinzimbi umiha, vamu. Kamataharim kru muviran simbihi pihu Betlehem nañga pihu makamaka ariñiarin kiyimuyi umu. Uta kru ñiñji taya arikinzimbi nañga miñjata hañjiniñ yivuhimumbiramu.

¹⁷⁻¹⁸ ††Muhimimuhim vana kaniñjiniñirim Got ambahi, kru Gotindu kuyu miñjata ambavaravara Jeremaia ambami, Pihu Rama, Resel niñjuñgingiñandu ñiñjisim kimumbiramu. Kamatihu ñiñji niñjuminava hañjiniñ irihinzihi tamamu. Kamatihu krunavundi muñjiniñ pata nuriñ miñañjaritiriñ maviñam hañi kiyimu vata andihura kambu mañindarimu, vamba ambami hañjandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

Josep tama anga payimu

¹⁹ Josep Isipindu pirivisayi kiyihihi, Herot kimutatihhi Aru niñmandu kutikara hama Josepiniñ akwisihuyi yivurahami. ²⁰ †Kamata Josepiniñ nimavami, Ñiñji niñman yivutatatamindañ vata andisimu hañjiniñ kimusimu. Harim yahamirata ñiñji ha nañga niñjumiñ timbuta pirivisa Israhel anga umara, vami. ²¹ Kamavahi Josep yahata ñiñji ha nañga niñjumiñ urata pirivisa Israelirim anga umu. ²² ††Hara, Arkelaus niñjuva Herotindu upi miñjata pirivisa Judiandu aru miku miñga kiyi vahu Josep indarita kandihambu uhuhurim piñitumi. †† Hara Aru niñma akwisihuyi Josepiniñ nandi indarimit ha kandi vamba ambami. Kamavahi yahata pirivisa Galili umu. ²³ Uta pihu Nasaret minzimu. Harim kuha kru Gotindu kuyu miñjata ambavaravara hañjiniñ ambamu, Kru nima pihu Nasaretindu miñga vamba ambirimandiyu, vamu hañjandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

Jon krunavundiñ kukuyi miñjaniñgundi hama kuyu ngu-mi

(Mak 1.2-8 nañga, Luk 3.1-18 nañga, Jon 1.19-28)

3 ††Kandihivi hañi Jon kukuyi miñjaniñguriñ hama pirivisa Judia, kru maniman upivu umi. Uta krunavundiñ nimavamba kuyu ngumi, ² ††Gotindu

† 2.15: Hos 11.1 †† 2.17-18: Stt 35.19 nañga, Jer 31.15 † 2.20: Kis 4.19 †† 2.22: Ais 11.1 nañga, 53.2 nañga, Mk 1.24 nañga, Lu 2.39 nañga, Jo 1.45 †† Aru miku Herot kimutatihhi, Rom hati nuñandi pirivisa hañjiniñ nuñandi ñiñjisiminiñ tingirumu. Kamatihu Arkelaus pirivisa Samaria nañga Judiandu aru miku yivurahami. Ka-

tiwiyi kiyihiyiha ariñindi. Harim ñamba vanavana ha mitata maviñgimirumara, vami. ³ †Got ambahi kru Gotindu kuyu miñjata ambavaravara Aisaia Jonirim niñmavami, Kru maniman upivu kru mumiñga kuyu kim-bañi niñmavirimandi, Aru niñmarim kwimbi siwitamata, kwimbisiki sukisirambi hañjiniñ miñjasirivamara, vamba ambirimandi, vami. ⁴ ††Jonindu mikwiri ha, kamel mirik-wiyi sivirimu. Kandihanandihin tamata angi simbiyi yivumiñgundi. Anji kandihanandihin memendu pisayi musa miñgamu. Jon kandihama ñaña sikwi mañandi. Kapirimativat nañga mimi mikwi taya ñandi.

⁵ ††Kandihirivi hañu Jerusalem hati, Judia hati nañga pirivisa kuku Jordan ariñi kirasimu hañjiniñ Jon kirasimiyi parasimu. ⁶ Kamatindi ñamba vanavana andindu hañjiniñ ambavarahuhu nuriñ Jon, Jordan kukuyi miñjaniñgundi. ⁷ ††Kamatihhi Farisi nañga Sadyusi muvira, utiriñ ariñ kukuyi miñjaniñgum vata payimu. Kamatihu nuriñ ngata niñmavami, Tau ñam-bandu ñiñji nari. Nariñ nin ambahi Got nariñirim kitiri kita ñamba hivi ngurimandi niñjandihirim tarahirimindañ vata andira. ⁸ Nari maviñgimiruriñ nzik-wi vatangata, muhimimuhim vana anditira kru muñjiniñ ngamu. Kamata ambirimandiyu, Nuri maviñgimiruyu, vamba ambirimandiyu. ⁹ ††Nariñandi indarimiyi, Abraham ariñandi añingitak vamba mañindariramamara. Nariñ yinda ambin, Got ambiti timba muñgimungi niñjiniñ nariñandi upi miñjata Abraham niñjuñgingiña yivurahahu. ¹⁰ ††Kahiri ha ahu tahirataharim kimita kiyi. Harim ahu sihananga kandi mandamandu hañjiniñ tahirandahira ahumirayi kavari-mandiyu. ¹¹ ††Yi nariñ maviñgimirumaraña vata kukuyi miñjaniñgundi. Hara kru sihindivu payimandi hama nariñ Gotindu Maviñjiniyi nañga ahumirayi miñjaniñgumandi. Nuñandi tikatika ha aru sikwi, yandi tikatika tarativirandi. Yi avi miñganzikwi ma, harim nuñandi tandambisa ha mañgavuhin. ¹² ††Nu wit taratara timba ha miñjata payimandi. Kamata wit ha tarandara tihuyahititi pipirimipiri ha muvu miñgaramiti avi hañjiniñ muvu miñgaramiti miñjata nuñandi huyiman-daviyi tamimandiyu. Kamata ñambañamba hañjiniñ ahutuvarandiyi kiririmandi, vami.

mata aru miku 10 simbi kiyimi. ††† 3.1: Mk 1.4 nañga, 1.15 nañga, Lu 3.2-3 nañga, Jo 1.28 ††† 3.2: Mt 4.17 nañga, Mk 1.15 § 3.3: Ais 40.3 nañga, Mk 1.3 nañga, Lu 1.76 nañga, Jo 1.23 †† 3.4: 1 Sml 14.25-26 nañga, Sek 13.4 nañga, Mk 1.6 ††† Kru Gotindu kuyu miñjata ambavaravara hama Elaija mikwiri tamandama, ñaña ñarasi-mi. Jon ndahara mikwiri siwimaña tamandama ñaña siwimaña ñarasimi. Kuyu kaniñjandihin 2 King 1.8 nañga, Malakai 4.5 nañga, Matyu 11.14 nañga, 17.10-13yi ngamara. §† 3.7: Mt 12.34 nañga, 23.33 nañga, Lu 3.7 nañga, Ro 5.9 nañga, 1 Te 1.10 ††† 3.9: Jo 8.33 nañga, Si 13.26 nañga, Ro 2.28-29 nañga, 4.1 nañga, 4.11-12 nañga, 4.16 †† 3.10: Mt 7.19 nañga, Lu 13.6-9 nañga, Jo 15.6 †† 3.11: Ais 4.4 nañga, Mal 3.2 nañga, Jo 1.26-27 nañga, 1.33 nañga, Si 1.5 nañga, 2.3-4 nañga, 1 Ko 12.13 ††† 3.12: Mal 3.3 nañga, 4.1 nañga, Mt 13.30

Jon Jisasij kukuyi miŋangirumi

(Mak 1.9-11 nanga, Luk 3.21-22)

¹³ Kanditiwimi hañi Jisas pirivisa Galili mitata, Jon yaŋ kukuyi miŋangirumandi vata kuku Jordan umi. ¹⁴ Hara Jon nuŋ karahiriman vata nimavami, Na yaŋ kukuyi miŋangirunanda avindihi. Mumindihi kimbizinzizi yi kini niñi pana, vami. ¹⁵ Kamavahira Jisas kimbiz nuŋ ambami, Kindam, tihu yi ambin mañandaya andi. Nanaŋga kanimata vana anditanda, Got avi vana sihananga andimara vata piri kindi hañiniŋ andimindaŋ, vami. Kamavahi Jon, Jisas ambami maña andimi. ¹⁶ †Kamavahi Jon, Jisasij kukuyi miŋangiruta mituhi yahami. Kamatihi ihunzihi hañiniŋ taruvihirihi, Jisas tihirata yahuta Gotindu Maviñiŋi hañandihin ngahi kava umari maña nu kiyimiŋi miŋgami. ¹⁷ ††Kamatihi Gotindu pihu nimbu kuyu samur muŋandi nimavami, Niñi niŋandihin yandi mavindamandin miŋga. Yandi mavinimbu nuŋirim kinzihiŋziti, vami.

Satan Jisasij miŋamiŋgiriman vata andimi

(Mak 1.12-13 nanga, Luk 4.1-13)

4 †Kanditiwimi hañi Gotindu Maviñiŋi Jisasij, pirivisa kru maniman upivu nuŋ Satan miŋamiŋgirimandi vata timbuta umi. ² ††Kamatihi Jisas 40 hivi itihañata inayi kiyiyi mañimat aviharim kiyimi. ³ †††Kamatihi Satan pata Jisasirim nimavami, Kandi na Gotindu Niñitingata timba muŋgimunggi niñiniŋ ambina mavatimba yivurahamu, vami. ⁴ †††Kamavahira Jisas nuŋ nimavami, Gotindu angwimikiyi kuyu nimata kiyi, krunavundi ñañayi taya maŋindu. Hara Gotindu kuyu miŋata maviñi tamata miŋa tikitatikihana handa siha kiyihana, vami. ⁵ Kamavahi Satan Jisasij timbuta Gotindu pihu aru Jerusalem uta, Gotiŋ kirañinguhu tavi hañindu upiyindu tapa kimbantikakayi tamami. ⁶ †††Kamata Satan yahata Jisasij nimavami, Gotindu angwimikiyi ambami, Got nuŋandi kutikara hañiniŋ simbiti pata kumandamata naŋ miŋahandata kavuta urimandiyu. Kamatu timba muyiputak ndahara nandi tanda ha mandarandirimandi, vamba ambami. Harim na Gotindu Niñitingata, kumbitihuta miŋgu, vami. ⁷ †Kamavahi Jisas nimavami, Hara Gotindu angwimikiyi kuyu nimata ndahara kiyi. Got nandi Aru nimandu tikitakarim mamija miŋga, vami. ⁸ Jisas kamavahi, sihinda Satan nuŋ timbuta apu kimbantikakayi yahumi. Kamata nuŋ piri niñindu pirivisa sihananga tikitika hañiniŋ, nanga nurinandi muhimi-muhim avivi kiyimi hañiniŋ isihuramami. ⁹ Kamata Jisasij nimavami, Tanda mikwimikwinita yandi niñbi tihuyaha. Kamatina naŋ muhimi-muhim kaniŋiniŋ

† 3.16: Ais 11.2 nanga, Mk 1.10 nanga, Lu 3.22 nanga, Jo 1.32-33 †† 3.17: Stt 22.2 nanga, Sng 2.7 nanga, Ais 42.1 nanga, Mt 12.18 nanga, 17.5 nanga, Mk 1.11 nanga, Lu 9.35 nanga, Jo 12.28 nanga, 2 Pi 1.17 † 4.1: Mk 1.12-13 nanga, Lu 4.1-13 nanga, Hi 2.18 nanga, 4.15 †† 4.2: Kis 34.28 nanga, 1 Kin 19.8 †† 4.3: Jo 6.30-31 ††† 4.4: Lo 8.3 ††† 4.6: Sng 91.11-12 nanga, Jo 7.3-4 § 4.7: Lo 6.16

nguriman, vami. ¹⁰ †Satan kamavahi Jisas nuŋ nimavami, Satan, mikitamata uhu. Gotindu angwimikiyi nimavami, Got nandi Aru nimandu tiwiyi taya kiñi. Kamata nuŋandi niñbi tihuyahata, nuŋandi simbira taya miŋa, vami. ¹¹ ††Jisas kamavahi Satan mitata uhihi Gotindu kutikara hañiniŋ pata nuŋ nguramamu.

Jisas nuŋandi kimangima simbira Galili miŋami

(Mak 1.14-15 nanga, Luk 4.14-15)

¹² ††Jisas, Joniŋ miŋata kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamasiyu vahu, kuyuhinzi indarita pirivisa Galili umi. ¹³ †††Kamata pihu Nasaret mitata pihu Kaperneam umi. Pihu Kaperneam kandiha indu Galilindu tiwiyi kiyimi. Krunzapa Sebulun nanga krunzapa Naptalindu pirivisaŋi kiyimi. ¹⁴⁻¹⁶ ††Kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami, Krunzapa Sebulunindu pirivisa nanga krunzapa Naptalindu pirivisa kandiha kwimbivat aru añakiŋgukuyirim uhuhu tiwiyi kindi. Pirivisa kandiha kuku Jordan timukari pirivisa Galili kindi. Pirivisa Galili kandihañi krunavundi sambu muvundumuvundu niñiŋ kindu. Krunavundi kivimiŋgwiŋi kuyu hañiniŋ siña ngayu. Nanga krunavundi kimuhimurim piŋituta kivimiŋgwiŋi kuyu hañiniŋ, nurinirim siña yivurahi, vamba Aisaia ambami. Jisas uta kandihambu kindaginda kuyu nguhi, Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas kuyu avi ambavarata kandi miŋavin-damami

(Sapta 4.17—9.34)

Jisas asa miŋandu niñiŋ arikita arikita vatiniŋ uraramami

(Mak 1.16-20 nanga, Luk 5.1-11)

¹⁷ †††Kandihirivi haŋu nda kita Jisas kimangima simbira miŋata krunavundiŋ nimavamba ambavarami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñi payi. Harim ñamba vana vana andindara hañiniŋ mitata maviŋgimirumara, vami. ¹⁸ Jisas indu Galili tiwiñindiviñi ndaya umi. Uta kru niŋusi niŋuraŋ ngahi nurinandi kamahayi ha indu hañi kavarata kiyimu. Niŋusi Saimon, mu niñbi hambu Pita, niŋura Andru. Arikimbat asa simbira timbahirisirim miŋandu niñiŋ. ¹⁹ †††Kamata arikimbatirim Jisas uraramata nimavami, Avayimara, pata yi nanga kinditira asa miŋandara maña nariŋ krunavundiŋ miŋamiŋarim ambaramitin ngamara, vami. ²⁰ †††Kamavahi arikimbat sariwayinandi nurinandi kamahayi hañiniŋ mitata Jisas

§† 4.10: Lo 6.13 nanga, 10.20 nanga, Jos 24.14 §†† 4.11: Hi 1.6 nanga, 1.14 §† 4.12: Mt 14.3 nanga, Mk 1.14 nanga, 6.17 nanga, Lu 3.19-20 nanga, Jo 4.43 §†† 4.13: Jo 2.12 §† Kuha Israel hatindu krunzapa arikita, krunzapa Sebulun nanga krunzapa Naptali, indu Galili ariñi minzimu. Hara Jisas kiyimi hiriviyi nurinandi pirivisa hañandihin pirivisa Galili kiyimi. §† 4.14-16: Ais 9.1-2 nanga, 42.7 nanga, Lu 2.32 §†† 4.17: Mt 3.2 nanga, 10.7 nanga, Mk 1.14-15

nannga umu. ²¹ Kamata Jisas uhandata, niŋusi niŋura, Sebedindu niŋjisim, Jems nannga Joniŋ ngami. Nuriŋandi kamahayi haŋiniŋ kundirahu sivirita kupik himba haŋi, niŋuva Sebedi nin kiyimu. Kamatihuhu Jisas pata arikimbatin uraramami. ²² Kamatihi sikwi nda nuriŋandi kupik ha nannga niŋuvan mitata arikimbat Jisas nannga umu.

Jisas kuyu ambavarata kandi miŋavindamami (Luk 6.17-19)

²³ Jisas pirivisa Galilindu muvumuvu kindami. Kamatindi nuriŋandi Got nannga kuyundavaravara taviyi indihundi krunavundiŋ ambaramandi. Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi ambavarambara, muhimi-muhim kandi nannga muhimi-muhim andihi krunavundindu kwirandi ŋambatimi haŋiniŋ miŋavindamami. ²⁴ Kamatihi nuŋambirim pirivisa Siriandu sihanannga ambavarata mitumu. Kamataharim krunavundi kru sihanannga muhimi-muhim kandi nuriŋ pisingarahi kaŋinda aru kavumu haŋiniŋ, sundi ŋamba nannga haŋiniŋ, kru kandi andihi miŋgata yivuta nananngarahu kuma tanda tikatikatiŋ haŋiniŋ, nannga punzi kimuhimu haŋiniŋ Jisas kiyimiyi timbuta payimu. Kamatihi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarambara, kandi nannga haŋiniŋ miŋavindamami. ²⁵ Kamatihi krunavundi sambi pirivisa Galili hati, pirivisa Dekapolis hati, pihu Jerusalem hati, pirivisa Judia hati, nannga pirivisa kuku Jordan timukari hati ndahara nu nannga kindandu.

Jisas apuyi kita kuyu ngumi

5 Jisas ngahi krunavundi sambu payihu, apuvu yahumi. Kamata minzihi, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nu kiyimiyi payimu. [†]

Jisas krunavundiŋ kinzihinzititi vanarim ambami (Luk 6.20-23)

² Jisas nuŋandi simbirasaraŋ ambaramata ambami, ^{†††} Krunavundindu maviŋiŋi tikatika mandih Gotiŋ ndaya tihiraramandu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ⁴ ^{†††} Krunavundi irihingukuyi kuyu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuriŋ Got

^{§§†} 4.19: Mt 13.47 nannga, Lu 5.1-11 ^{§§§} 4.20: Mt 19.27 nannga, Mk 10.28 nannga, Lu 18.28 [†] 4.23: Mt 9.35 nannga, Mk 1.39 nannga, Lu 4.15 nannga, 4.44 nannga, Si 10.38 ^{††} 4.24: Mk 6.55 [†] 4.25: Mk 3.7-8 ^{††} Juda hatindu vanayi, kru mirimba nannga hama krunavundiŋ ambaramirim minizita kuyu ngundi. Matyu 13.2, 24.3 nannga Luk 4.20yi ndahara ngamara. ^{††} Matyu 4.23-25yi nannga, 9.35yi Jisas arikinzim-bira miŋami. Krunavundiŋ ambaramarama simbira, nannga muha muhimi-muhim kandi miŋavindamatama simbira. Matyu 5yi kita uta 7yi Jisas kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihiyirim krunavundiŋ ambavarami. Matyu 8yi kita uta 9yi krunavundi kandi nannga haŋiniŋ Jisas miŋavindamami. Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tingiruramata ambavarami haŋindu muhanda ni. Kuyu kuta kimanzipi ha Matyu 5yi kita uta 7yi kiyi. Jisas kuyu kaniŋandihin apuyi kita ambavarami. ^{†††} 5.3: Sng 51.17 nannga, Ais 57.15 nannga, Lu 6.20 ^{†††} 5.4: Ais 61.2 nannga, Lu 6.21 nannga, Sk 7.17

miŋaŋiŋariti maviŋamiŋi kiyimandiyu. ⁵ [§] Krunavundi nuriŋandi niŋbi tanguhu miŋgundi haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuriŋ Got pirivisa niŋandihin sihanannga ngurimandi. ⁶ ^{§†} Krunavundi avihatih nannga kukumitandih andindu maŋa avi vana anditirim piritamandu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuriŋ Got nguramiti avi vana taya andirimandiyu. ⁷ ^{††} Krunavundi muŋiniŋ ngata sihisihitita nguramandu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuriŋ ndahara Got sihisihitita nguramirimandi. ⁸ ^{§†} Krunavundi Gotindu avi vanarimindaya indarimitandu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Nuri Gotiŋ ngimandiyu. ⁹ ^{§††} Krunavundi kuyumiŋguta kurihahu, timu miŋa tamu miŋata miŋasirivandu haŋiniŋ kinzihinzitimu. Kandihaniŋirim Got yandi niŋjisim, virimandi. ¹⁰ ^{§†} Krunavundi avi vana anditu, muŋiniŋ nuriŋ kaŋinda ngutu kinzihinzitimu. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ¹¹ ^{§†} Kamata nariŋ ngitu yandi niŋgiŋi kitira, nariŋ kuyu ŋamba nguta, nariŋ ŋamba tanguta kuyusiŋguyi ihivaritu ndahara kinzihinzitimara. ¹² ^{§§†} Kandihamata musa anditu ndahara aru kinzihinzitimara. Muhimi-muhim avihimimim nariŋambirim Gotindu pihuyi kiyi. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Gotindu haŋiniŋ kasiramata umu haŋiniŋirim ndahara sihwimaŋa musa nda andimu, vami.

Nari aŋak nannga siŋa maŋa (Mak 9.50 nannga, Luk 14.34-35)

¹³ ^{§§†} Jisas sihinda ambami, Nari piri niŋindu aŋak maŋa, hara aŋak kandiha sinza yivariti pamatiriŋ sihinda sinzandirimandi. Kandihamata aŋak haŋandihinindu simbira mangindi. Harim kru tangusiŋgiti tanguyiwiyiwitihu. ¹⁴ ^{§§§} Siwimaŋanzih nari piri niŋindu siŋa maŋa. Harim nimata nimbu indarimara, pihu aru muŋandihin apuhitiyi kindi haŋandihin manzipiruhi. ¹⁵ ¹⁸ Nannga umbimbuŋgi simuviramata siŋgiyi mandariŋguŋahu. Sikwitaya pina himbaŋi tamahu siŋandih sihanannga kru tavi humbaŋi kindu haŋiniŋ siŋayi kindu. ¹⁶ ¹⁹ Kamataharim siŋa maŋa kita, krunavundindu taminggaŋi avi vana andimara. Kamatira avi vanavana andirimandira haŋiniŋ ngimandiyu. Kamata nariŋandi nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu niŋbi tihuyahirimandiyu, vami.

Gotindu tikatika kuyurim Jisas ambavarami

¹⁷ ²⁰ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim tikatika kuyu nannga kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋindu kuyu miŋasingunziŋgundirim payimi

[§] 5.5: Sng 37.11 nannga, Ais 29.19 ^{§†} 5.6: Ais 55.1-2 nannga, 65.13 ^{§††} 5.7: Je 2.13 ^{§†} 5.8: Sng 15.2 nannga, 24.3-4 nannga, 51.10 nannga, 73.1 nannga, 1 Ko 13.12 nannga, Hi 12.14 nannga, 1 Jo 3.2-3 ^{§††} 5.9: Mt 5.45 nannga, Lu 6.35 nannga, Ro 14.19 ^{§†} 5.10: 2 Ko 4.17 nannga, 2 Ti 2.12 nannga, Hi 12.4 nannga, 1 Pi 3.14 ^{§†} 5.11: Lu 6.22 nannga, Je 1.2 nannga, 1 Pi 4.14 ^{§§†} 5.12: 2 Sto 36.16 nannga, Lu 6.23 nannga, Si 5.41 nannga, 7.52 nannga, 1 Te 2.15 nannga, Hi 11.32-38 nannga, Je 5.10 nannga, 1 Pi 4.13 ^{§§†} 5.13: Mk 9.50 nannga, Lu 14.34-35 ^{§§§} 5.14: Snd 4.18 nannga, Jo 8.12 nannga, 9.5 nannga, Fl 2.15 18 5.15: Mk 4.21 nannga, Lu 8.16 nannga, 11.33 19 5.16: Jo 15.8 nannga, 1 Ko 14.25 nannga,

vamba mañindarimitamara. Yi nuriñandi kuyu ha anditin kandisikwisikwi yivuraham vata payimin. ¹⁸†Yi nariñ kandi ambin, ihumbisa nanga pirivisa ni siñ-gundirimandi. Hara kuyu musimbiri Gotindu tikatika kuyuyi kindi ndahara manziñgundirimandi. Yihi suk-sirambi nanga munzi suksimbiri, Gotindu tikatika kuyuyi yihimbiviramu hañiniñ ndahara sihananga kiyi-mandiyu. Kituhitu taya ihumbisa nanga pirivisa siñ-gundirimandi hivi ha yivurahimandi. Gotindu tikatika kuyu kanimata taya kitihiti muhimimuhim yivurahata mitirimandi. ¹⁹††Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda tamahubirata, muñiniñirim yi andin maña andimara viti andirimandiyu. Kandihamata hama Gotindu tiwiyi kiyimandi. Hara ñimbi maniman miñga kiyimandi. Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda indarimitata andirimandi. Kamata yi andin maña andimara vata ambaramiti muñiniñ andirimandiyu. Kru kandihamata hama Gotindu tiwiyi ñimbi aru nanga miñga kiyimandi. ²⁰†Yi nariñ ambin, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ nanga, Farisi Got piritamandi vana andindu. Narindahara Got piritamandi vana andimara. Kamatira nariñandi vana ha, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ nanga, Farisindu vana hañiniñ tarativiram. Kandihamata vana mañandirimandira ha, Gotindu tiwiyi mangiyimandira, vami.

Jisas ngatingirutingiru vanarim ambami

(Luk 12.57-59)

²¹††Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami. Krunavundiñ mayivutatamamara. Krunavundiñ yivutamatirimandi hama ngatingirutingiru hamandu tamingañi tanguramirimandi, vamba ambami. ²²††Hara yi nariñ nimavin, kru muminga niñusi vaha mana niñura nanga kuyu miñgurimandi hama, ngatingirutingiru hamandu tamingañi tanguramirimandi. Ara kru muminga niñusi vaha mana niñuran mikatihirimandi hama, kru Juda hatindu kuyu miñasirivandu hañiniñindu tamingañi tanguramirimandi. Siwimaña ndaya kru muminga yahata kru mumingarim na kwini kwini miñga virimandi hama ahutuvarandi heliyi urimandi. ²³⁻²⁴††Na Gotiñ kirañingurim, kirañinguhu pinayirim uta, indarimitina nasi vaha mana nara nanga vaha nandi pimi vana kitingata, kirañinguhu him ha kirañinguhu pina arihañi tama. Kamata anga pata pimi ha miñasirivina avinditi, uta Gotiñ kirañinguh. ²⁵††Siwimaña nda, kru muminga nañ ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamirim timbuta urimandi. Kamati kwimbiyi uhuhu nu nanga kuyu miñasiriva. Ka-

Ef 5.8-9 nanga, 1 Pi 2.12-20 5.17: Ro 3.31 nanga, 10.4 nanga, Ga 3.24† 5.18: Lu 16.17 nanga, 21.33†† 5.19: Je 2.10† 5.20: Ro 9.31 nanga, 10.3†† 5.21: Kis 20.13 nanga, 21.12 nanga, Wkp 24.17 nanga, Lo 5.17†† 5.22: Je 1.19 nanga, 1 Jo 3.15††† 5.23-24: Mt 8.4 nanga, 18.15-20 nanga, 23.19 nanga, Mk 11.25 nanga, 1 Ti 2.8 nanga, 1 Pi 3.8††† 5.25: Mt 6.14-15 nanga, 18.34-35

mata mandimana ha, nañ kru kandihama kru ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamiri-mandi. Kamati nañ kandihama ahutambundu kuma himbañi tamirimandi. Kamati nañ ahutambu kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamirimandi. ²⁶†Yi nañ kandi ambin, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañi kiñingitiñi timbahiris ambirimandiyu mañamaña mut mamijata, tapirañi mambindihirimana, vami.

Jisas kru nanga navundi miñavingirivingiri vanarim ambami

²⁷††Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami, Kru navundi nanga nari navundi miñavingirivingirimara. Navundi kru nanga nari kru miñavingirivingirimara, vamba ambami. ²⁸††Hara yi nariñ nimaviriman, kru muminga navundi muñambiriñ ngata niñambirim ñamba hiniñi indarita mavindamandi hama, navundi miñavingirivingiri vana andindi. ²⁹††Nandi tamingga kuma kandi samba hambundu piñgiringiriramiti ñamba vana anditangata, ivita kavara. Kamata taming-gangirisi tamu nangandaya kiñi. Kamata ñamba vana mañandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi mangavarimandi. Ara taminggangirisi timu mañivita kavara ñamba vana andirimana ha nandi kwirandimbat ha, sihananga Got ahutuvarandi heliyi kavaramandi. ³⁰††Siwimaña, nandi kuma kandihama piñgiringiriramiti ñamba vana anditangata pitita kavara. Kamata kuma tamu nangandaya kiñi. Kamata ñamba vana mañandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi mangavarimandi. Ara kuma timu mambitita kavara ñamba vana andirimana ha, nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi kavaramandi, vami.

Jisas kru navundiñ piñguvaravara vanarim ambavarami

(Matyu 19.9 nanga, Mak 10.11-12 nanga, Luk 16.18)

³¹†††Jisas sihinda nimavami, Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami, Kru muminga nimburiñ piñguvarim angwimiki yihimbivirata nimburiñ nguta nuñ piñguvarimandi, vamba ambami. ³²††Hara yi nariñ ambin, kru muminga, nimburiñ saninanga piñguvarimandi. Kru mamavingirindi. Kamati uta kru mumingang yawirimandi. Kandihamata vana andita, Gotindu tamingañi navundi kru miñavingirivingiri ñambi andindi maña andirimandi. Kamati kru uta yawirimandi hama ndahara Gotindu tamingañi, kru

§ 5.27: Kis 20.14 nanga, Lo 5.18†† 5.28: 2 Sml 11.2 nanga, Snd 6.25 nanga, 2 Pi 2.14††† 5.29: Mt 18.9 nanga, Mk 9.47 nanga, 1 Ko 9.27 nanga, Kl 3.5†† 5.30: Mt 18.8 nanga, Mk 9.43††† 5.31: Lo 24.1-4 nanga, Jer 3.1 nanga, Mt 19.7 nanga, Mk 10.4†† 5.32: Mt 19.9 nanga, Mk 10.11-12 nanga, Lu 16.18 nanga, Ro 7.3 nanga, 1 Ko 7.10-11

navundiŋ miŋaviŋgiriŋgiri miŋga andindi maña andirimandi, vami.

Kuyusihirata kandisikwisikwi kuma yawi vata maŋambamara

³³ †Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi naŋiŋgitakiŋaŋ ambami, Muhim vana andirim kuyusihirata nariŋandi kuyu ha tikitikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata maŋambamara. Kandisikwisikwi kuma yawi vataŋgata, Aru nimandu tamiŋgaŋi ambirimandira maña andimara, vamba ambami. ³⁴ ††Hara yi nariŋ nimaviriman, kuyu munda tikitikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata maŋambamara. Nariŋandi kuyu tikitikatiramata ihumbisa vata ndahara maŋambamara. Ihumbisa ha Gotindu minziminzi maka tihi. ³⁵ †Nariŋandi kuyu tikitikatiramata piri vata ndahara maŋambamara. Piri niŋandihin Gotindu tanda tamatama upi tihi. Nariŋandi kuyu tikitikatiramata Jerusalem vata maŋambamara. Jerusalem pihu aru Got aru miku tikitika naŋga nimandu tihi. ³⁶ †Nariŋandi miku mini ha nariŋambi anditira kitiri yivurahata suŋi yivurahata mandih. Harim nariŋandi kuyu tikitikatiramata miku vata maŋambamara. ³⁷ ††Nari kandi naŋga maningga ndaya vama. Kuyu muvira nariŋandi kuyu tikitikatiramata ambirimandira haŋiniŋ, kaŋiniŋ Satanindu kuyu, vami.

Kimbiŋgimbi vana maŋandimara

(Luk 6.29-30)

³⁸ ††Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi naŋiŋgitakiŋaŋ ambami, Kru mumingga, mumingandu tamiŋga miŋasipiriti ngata kimbi ndahara nuŋandi tamiŋga handahara miŋasipiram. Siwimaŋanzih kru mumingga, mumingandu mikahiris ha yivukuviti ngata, kimbi ndahara nuŋandi mikahiris ha yivukuvim, vamba ambami. ³⁹ †††Hara yi nariŋ nimaviriman, kru naŋ ŋamba vana anditi ndahara, kimbi maŋandi. Kru mumingga ŋunŋi nandi ha timu yivuvanditi ngata kimiruramina tamu ndahara yivum. ⁴⁰ †††Sihwimaña nda kru mumingga naŋ kru ngatiŋgirutiŋguru haŋiniŋindu kumaŋgimbaŋi tamata nandi mikwiri ha miŋiti ngata, nandi mikwiri kuta ha naŋga ŋgu. ⁴¹ Sihinda kru mumingga yandi maku ni kavuta uta muhiviri ndaŋura tama vata tikitikati ngata, kavuta uta ambirimandi mikwi haŋu itivata siwimaŋangirivi utara tama. ⁴² †Kru mumingga nambirim muhimirim kitihuta yaŋ ŋgu vitingata sikwitaya ŋgu. Naŋga kru mumingga nandi muhim nda

† 5.33: Kis 20.7 naŋga, Wkp 19.12 naŋga, Nam 30.2 naŋga, Lo 23.21 †† 5.34: Ais 66.1 naŋga, Mt 23.22 naŋga, Si 7.49 naŋga, Je 5.12 † 5.35: Sng 48.2 naŋga, Ais 66.1 †† 5.37: Kl 4.6 naŋga, Je 5.12 †† 5.38: Kis 21.24 naŋga, Wkp 24.20 naŋga, Lo 19.21 ††† 5.39: Wkp 19.18 naŋga, Ais 50.6 naŋga, Lu 6.29 naŋga, Jo 18.22-23 naŋga, Ro 12.17-19 naŋga, 1 Ko 6.7 naŋga, 1 Pi 3.9 ††† 5.40: 1 Ko 6.7 § 5.42: Lo 15.8-10 naŋga, Lu 6.30 naŋga, 6.35

miŋata muhivira kimbi ŋgutin viti ndahara mirimiri mand. Kimbi muyivira ŋgu vata maŋamba. Sikwitaya ŋgu, vami.

Nariŋandi miku haŋiniŋ maviŋi tamamara

(Luk 6.27-28 naŋga, 6.32-36)

⁴³ ††Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi naŋiŋgitakiŋaŋ ambami. Nari krunavundi nariŋandi pihuyindu miŋata maviŋi tamamara. Kamata nariŋandi miku haŋiniŋ tikitikimara, vamba ambami. ⁴⁴ †††Hara yi nariŋ nimavin, Kru miku tamandara haŋiniŋ miŋata maviŋi tamamara. Kamata Got naŋga kuyundavaritira, kru nariŋ ŋamba vana andindu haŋiniŋ Got avindamam. ⁴⁵ ††Kamatirimandira handa nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu ŋiŋi kiyimandira. Nu ina nuŋandi andih kru ŋamba ŋiniŋ naŋga aviŋiniŋirim naŋga yahandi. Naŋga andih kuku kru tititaya kiyihiyi, naŋga titi maŋgiyihiyi ŋiniŋirim naŋga miŋgandi. ⁴⁶ †Kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, kru nuriŋ miŋata maviŋi tamandu haŋiniŋ ndaya maviŋi tamandu. Harim nari, nuri andindu maña kru nariŋ miŋata maviŋi tamandu haŋiniŋ ndaya miŋata maviŋi tamirimandira ha, nariŋ Got muhim maŋgurimandi. ⁴⁷ †Kru Gotiŋ maŋgandu haŋiniŋ nuriŋandi niŋusi niŋuraŋ ndaya aviŋgivi ŋgundu. Harim nari, nuri andindu maña maŋandimara. Kru muŋiniŋ ndahara aviŋgivi ŋgumara. Kamata nuriŋ tarativirata avi vana sikwi andirimandira. ⁴⁸ †††Nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi avinziŋki kindi. Harim narindahara nu maña avinziŋki kiyimara, vami.

Jisas kru muŋiniŋ ŋguramarama vanarim ambavarami

6 ¹ ††Jisas sihinda nimavami, Tamiŋga naŋga kindamara. Nariŋandi avi vana ha krunavundindu tamiŋgangaŋimbaŋi anditira maŋgamu. Kandihamatirimandira ha nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu muhimimuhim mamirimandira. ² †Kru muvira krunavundiŋ kuyusihiritiriŋ ariŋandi ŋimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata kru muminggaŋ simbiŋu Got naŋga kuyundavaravara taviyi naŋga kindimbatiyi kaur timihiruta kasiramata undi. Kamatihih kru kuyusihirandu haŋiniŋ sihindi undu. Kamata kru kandihariŋiŋ krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ timbahiris ŋgundu. Harim nuri andindu maña nari maŋandimara. Nariŋ yi kandi ambin, kru kandihariŋiŋindu ŋimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ³ ††Krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ timbahiris ŋguta, kru muŋiniŋ maŋamba. ⁴ †††Kamata-

† 5.43: Lo 23.6 naŋga, Sng 41.10 ††† 5.44: Kis 23.4-5 naŋga, Lu 23.34 naŋga, Si 7.60 naŋga, Ro 12.14 naŋga, 12.20 naŋga, 1 Ko 4.12-13 naŋga, 1 Pi 2.23 †† 5.45: Jop 25.3 naŋga, Ef 5.1 ††† 5.48: Wkp 11.44 naŋga, 19.2 naŋga, Lo 18.13 naŋga, Lu 6.36 naŋga, Kl 1.28 naŋga, 1 Pi 1.15-16 †† 6.1: Mt 6.5 naŋga, 6.16 naŋga, 23.5 †† 6.3: Mt 25.37-40 ††† 6.4: Mt 6.6 naŋga, 6.18

harim sihisihim simbira andirimandira hañandihin sipiruta kiyimandi. Kamatira, Nava muhimimuhim sipirusipiru him ngandi hama, nu taya nariñ muhimi-muhim ngurimandi, vami.

Jisas Got nanga kuyundavaravara vanarim ambami
(Luk 11.2-4)

⁵ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiñ kuyusihiritirij arinandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata Got nanga kuyundavaravara taviyi nanga kindi hingirirñi tanguramandu. Kamata krunavundi ngimandiyu vata Got nanga kuyundavarambara kuyu pingirivngiririm piritamandu. Harim nuri andindu maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihanjiniñdu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ⁶ Nandi Nava nu sipirusipiru upiyi kindi. Harim nu nanga kuyundavarim nandi karthahartha upiyi indihuta kindihartha yihita nu nanga kuyundavara. Kamatina ndahara nandi kuyu ha indarita nañ muhimimuhim ngurimandi. ⁷ Krunavundi muvundumuvundu ñiniñ, Got arinandi kuyu indarimandi vata Got nanga kuyundavarata kuyu pingirindu. Harim nariñandi Nava Got nanga kuyundavarim, krunavundi muvundumuvundu kuyundavarata kuyu pingirindu maña kuyu mambingirimara. ⁸ Nariñandi Nava Gotiñ muhimirim nda ambirim kwisi mikatikumbirahara ndahara ngandi. Kamataharim nuri andindu maña mañandimara. ⁹ Indarimara, nimavamba kuyundavaramara, Arinandi yavandak nandi pihuyi kina, nandi ñimbi avinzikwisikwi. ¹⁰ Krunavundi tihu nanga muyivindahara nandi tiwiyi kiyimu. Nandi pihuyi kindu hanjiniñ na piritamandana vana taya miñahandandu. Krunavundi piri niñi ndahara na piritamandana vana taya miñahandamu. ¹¹ Kamata musi hivirim arinñ ñaña ngu. ¹² Arinñ kru muñiniñ ñamba vana andihu nuriñ kuñgi kuyivandarinñ maña, ara nañ ñamba vana andindarinñ hanjiniñdu kuñgi kuyiva. ¹³ Na mitina arinñ Satan ñamba vana anditirim miñamngitima. Ara ñamba vana andiritiririj arinñ nguramina ñamba vana mañandim, vamba ambamara, vami. ¹⁴⁻¹⁵ Kamavata nuriñ ambami, Krunavundi muñiniñ ñamba vana anditu nuriñ kuñgi mañguyivirimandira ha, nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama ndahara nariñ kuñgi mañguyivirimandi. Hara krunavundiñ kuñgi kuyivirimandira ha, nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama ndahara nariñ kuñgi kuyivirimandi, vami.

† 6.5: Mt 23.5 nanga, Mk 11.25 nanga, Lu 18.10-14 †† 6.6: 2 Kin 4.33 nanga, Mt 6.4 nanga, 6.18 † 6.7: 1 Kin 18.26-29 nanga, Ais 1.15 †† 6.8: Mt 6.32 †† 6.9: Lu 11.2-4 ††† 6.10: Sng 103.19-21 nanga, Mt 7.21 nanga, 26.39 nanga, 26.42 nanga, Lu 11.2 nanga, 22.42 nanga, Si 21.14 ††† 6.12: Mt 6.14-15 nanga, 18.21-35 § 6.13: Mt 26.41 nanga, Lu 22.40 nanga, 22.46 nanga, Jo 17.15 nanga, 1 Ko 10.13 nanga, 2 Te 3.3 nanga, 2 Ti 4.18 nanga, Je 1.13 nanga, 2 Pi 2.9 §† 6.14-15: Mt 18.35 nanga, Mk 11.25-26 nanga, Ef 4.32 nanga, Kl 3.13 nanga, Je 2.13

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambami

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiñ kuyusihiritirij arinandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata krunavundirim niñiniñ ñaña itihañaña-ta kindayu virimandiyu vata kru kandihanjiniñ kipumika ñambayi tihirandu. Hara nari ñaña itihañaña ngata kru niñiniñ andindu maña kipumika ñambayi mandihiramara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihanjiniñdu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ¹⁷ Hara nari ñaña itihañaña ngata, nariñandi kipumika ha ñimburi-mara. Kamata kwirandiyi tangusiharaha kinza avi yivurahandi him mikuvu tangusiharata ñaña mañitihañaña kindimañandimara. ¹⁸ Kandihamatira krunavundi nariñambirim niñiniñ ñaña mañitihañay, vamba ambirimandiyu. Hara ñaña itihañandara ha, nariñandi Nava ngandi. Nu miñgiyamngiya muhimimuhim sipiruta kiyihiyi him ngandi. Kamatira Nava nariñ muhimimuhim kimbim ngurimandi, vami.

Avihimngim yivutihuramarama vana
(Luk 12.33-34)

¹⁹ Jisas sihinda ambami, Nariñandi muhimimuhim avihimngim miñamiña piri niñi mayivumingumara. Piri niñi akavativati tavihandu. Kamatihim ñangwi yivuta muhimimuhim ñambatindu. Kru kipa nanga hanjiniñ ndahara tapa yivuvirihuta kipa miñandu. ²⁰ Hara nariñandi muhimimuhim avivi hanjiniñ Gotindu pihuyi yivumingumara. Gotindu pihuyi akavativati mandavihandi. Kamatihim ñangwi mayivundi. Kru kipa nanga hanjiniñ ndahara tapa yivuvirihuta kipa mamianandu. ²¹ Nariñandi muhimimuhim avivi kiyimandi upi hañi, nariñandi indarimit handahara upi kandihañi ndaya kiyimandi, vami.

Tamiñga niñandihin kwirandimbatindu siña
(Luk 11.34-36)

²² Jisas sihinda ambami, Tamiñga niñandihin kwirandimbat niñandihinindu siña, tamiñga nandi avindaya kiyimandi ha nandi kwirandi hambu ndahara sihananga siñanzanjanzan ndirimandi. ²³ Hara tamiñga nandi ha ñambatirimandi ha, nandi kwirandi ha sihananga kivimngwiritirimandi. Kamataharim siña nandi kwirandi humba hambu kiyimandi ha kivimngwiti, kivimngwi kandihana arutirimandi, vami.

Mingiya miñgandaya arikimbatindu tiwiyi mangiyihi
(Luk 16.13)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Simbirakara miñgiya miñgandaya, aru miku arikimbatindu tiwiyi mangiyihi.

§†† 6.16: Ais 58.5-9 §† 6.18: Mt 6.4-6 §†† 6.19: 1 Ti 6.17 nanga, Hi 13.5 nanga, Je 5.2-3 §† 6.20: Mt 19.21 nanga, Lu 12.33-34 nanga, 18.22 nanga, Kl 3.1-2 nanga, 1 Ti 6.19 nanga, 1 Pi 1.4 §† 6.21: Lu 12.34 §†† 6.22: Lu 11.34-36 §§† 6.24: Lu 16.13 nanga, Ga 1.10 nanga, 1 Ti 6.17 nanga, Je 4.4 nanga, 1 Jo 2.15

Muhamanḡ miḡata maviḡi tamata, muhamanḡ kutivu mandamahi. Nanḡa arikimbatindu kuyu maḡindarihi. Kamataharim nari Gotindu tiwiyi, nanḡa timbahirisindu tiwiyi maḡḡiyihara, vami.

Jisas muhimimuhimirim indarihithititi vanarim ambami

(Luk 12.22-31)

²⁵ Jisas sihinda nimavami, Kamataharim yi nariḡ ambin, nariḡandi kwirandi ha ḡaḡa nanḡa mikwiriḡ tarativirandi. Harim indarihithitita mum ḡata, mum kuvirimindaḡ. Kamata mikwiri paḡundu kwirandi yivupihavimindaḡ vamba maḡindarimara. ²⁶ †Nari kava niḡiniḡ ḡgamara. Nuri ḡaḡa maḡḡurindu. Nanḡa nuri ḡaḡa kayivata taviyi mandamandu. Hara nariḡandi Nava nuḡandi piḡuyi kindi hama ḡguhihi ḡandu. Harim nari kavaḡi tarativirandara. ²⁷ Kru kira haḡindu muvat miḡḡa piri niḡi sihinda muhiviri simbirivi avinzirisirivi kiyihiyi vanarim indarimitandi. Hara nuḡandi indarimit kandiha anditi arumari hirivi kiyihi vaha. Maniḡḡa nzikwisikwi. ²⁸ Kamataharim mumirim mikwiririm indarihithitindara. Sumi niḡiniḡ ḡgamara, nuri simbira tikatika mamaiḡandu. Nanḡa nuri mikwiri manzivirindu. ²⁹ †Hara yi nariḡ ambin, kuha aru miku Solomon mikwiri avivi tamandi. Hara sumi niḡiniḡ Solomonindu mikwiri avivi kandihaḡiniḡ tarativirandu. ³⁰ Musi tipanzimasima niḡiniḡ kuyu. Hara amu kru tavihavarata ahumira aruyi kavariḡandiḡ. Tipa kanimata niḡiniḡ Got nuriḡ kanzi miḡayahuramandi. Kamataharim nimata nimbu ḡgamara. Got nariḡ ndahara kanzi miḡayahuramirimandi. Nari kru indarimaḡḡaramaḡara vana sukisimbiri nanḡa ḡiniḡ. ³¹ Kamataharim indarihithitita nimavata maḡambamara. Mum ḡata mum kuvirimindaḡ. Nanḡa muhimiḡi kwirandi yivupihavimindaḡ vata maḡambamara. ³² †Gotiḡ maḡḡandu haḡiniḡ muhimimuhim kaniḡiniḡ sihananḡa ḡḡimindaḡ vata puhirandu. Hara nariḡandi Nava nuḡandi piḡuyi kiyi hama, muhimimuhimirim kirivitindara haḡiniḡ ḡḡandi. ³³ ††Hara kimaiḡḡima him andirimandira ha nimata. Nari Gotindu tiwiyi taya kiyihiyirim indarimara. Kamata avi vana taya miḡahandamara. Kamatira nariḡ muhimimuhim kandihaḡiniḡ ndahara ḡḡurimandi. ³⁴ †††Kamataharim muhimimuhim vana amu yivurahirimandirim maḡindarimitamara. Pimi amundu haḡandihin amu hivindu. Pimi musindu haḡandihin musi hivindu, vami.

Kru muḡiniḡindu vanarim maḡḡatiḡḡurumara

(Luk 6.37-38 nanḡa, 6.41-42)

⁷ ††Jisas sihinda ambami, Nari kru muḡiniḡindu vana ḡgata ḡḡatiḡḡuruta ndaḡiniḡ ḡamba ḡiniḡ vata maḡambamara. Kamavitira nariḡ Got sihwimaḡa musa andirimandi. ² †Nari kru muḡiniḡ ḡḡatiḡḡurundara maḡa, Got ndahara nariḡ ḡḡatiḡḡurimandi. Kamata nuriḡ muhimimuhim musa andara maḡa, nariḡ ndahara kimbis andirimandi. ³ ††Mumindihi nasindu tamiḡḡa haḡi ayiwirsi sukuyipu ha ḡgata ambandana. Hara nandi tamiḡḡa haḡi ahusiḡḡa aru haḡandihirim maḡindarindana. ⁴ Nandi tamiḡḡa haḡi ahusiḡḡa ha kitihiti, mumirim yasi nandi tamiḡḡa haḡi ayiwirsi ha tihuyikiritini vamba ambirimana. ⁵ Na kuyusihirimbihapiha miḡḡa. Ati ahusiḡḡa nandi tamiḡḡaḡi ha wisa miḡata kavara. Kamata tihiramaiḡḡarata sihinda nasindu tamiḡḡa haḡi ayiwirisiyipu kiyimandi haḡandihin ḡḡamaḡḡarata tihuyikira. ⁶ †††Muhimimuhim Gotirim yihiramandu haḡiniḡ miḡḡata upiriḡ maḡḡumara. Nariḡ anḡa kimirumata situmandihi. Nanḡa nariḡandi minza avivi haḡiniḡ sambarim maḡḡavaramara. Kamatiranda tandayi taya tangumiḡḡutumandihi, vami.

Kitihuta miḡḡimana

(Luk 11.9-13)

⁷ ††Jisas sihinda ambami, Got nanḡa kuyundavarata nuḡ kitiwitira nariḡ muhimimuhim ḡḡurimandi. Kamata muhimimuhim puhiravuhiraramata ḡḡimandira. Kamata tavi kindiḡari yivuyivuramitira nariḡambirim Got kindiḡari pihirimandi. ⁸ †††Harim kru Gotiḡ kitiḡundu haḡiniḡ muhimimuhim miḡandu. Kamata muhimi-muhimirim puhiravuhiraramandu haḡiniḡ ḡḡandu. Nanḡa tavi kindiḡari yivuyivuramandu haḡiniḡirim Got kindiḡariha pihirindi. ⁹ ††Kira niḡiḡindu muvat miḡḡandu ḡiḡi, niḡuvaḡ mavatimbarim kitiwiti niḡuva nuḡ timba ḡguhi vaha. Maniḡḡanzikwi. ¹⁰ Nanḡa nuḡandi ḡiḡi niḡuvaḡ asarim kitiwiti tau ḡguhi vaha. Maniḡḡanzikwi. ¹¹ ††Niḡuvanin nari ḡamba vana sambis andara. Hara nariḡandi ḡiḡisimiḡ avihimiḡḡim ḡḡurim mavindamandara. Kamataharim ḡgamara. Nariḡandi Nava nuḡandi piḡuyi kiyi hama nanḡa kuyundavaritira, muhimi-muhim avihimiḡḡim ḡḡurim kinzihinzitirimandi. ¹² †††Muhimimuhim vana nariḡ kru muḡiniḡ andimu vata piri tamirimandira ha, sihwimaḡa musa kru muḡiniḡ ndahara andimara. Kanimata vana niḡandihin Gotindu tikatika kuyundu kuyu sapa. Nanḡa kru Gotindu kuyu

††† 7.1: Lu 6.37 nanḡa, Ro 2.1 nanḡa, 1 Ko 4.3-5 nanḡa, Je 4.11-12 § 7.2: Mk 4.24 §† 7.3: Lu 6.41-42 §†† 7.6: Mt 10.14 §† 7.7: Jer 29.13-14 nanḡa, Mk 11.24 nanḡa, Lu 11.9-10 nanḡa, Jo 14.13-14 nanḡa, 15.7 nanḡa, 15.16 nanḡa, 16.23-24 nanḡa, Je 1.5 nanḡa, 1 Jo 3.22 §†† 7.8: Snd 8.17 nanḡa, Jer 29.12-13 nanḡa, Lu 11.10 nanḡa, Je 1.5 nanḡa, 1 Jo 3.22-23 nanḡa, 5.14-15 §† 7.9: Lu 11.11 §† 7.11: Lu 11.13 nanḡa, Je 1.17 §†† 7.12: Mt 22.39-40 nanḡa, Lu 6.31 nanḡa, Ro 13.8-10 nanḡa, Ga 5.14 nanḡa, 1 Ti 1.5

† 6.25: Sng 55.22 nanḡa, Fl 4.6 nanḡa, 1 Ti 6.6-8 nanḡa, Hi 13.5 nanḡa, 1 Pi 5.7 †† 6.26: Jop 38.41 nanḡa, Sng 147.9 nanḡa, Mt 10.29-31 nanḡa, Lu 12.6-7 nanḡa, 12.24 † 6.29: 1 Kin 10.4-7 nanḡa, 2 Sto 9.3-6 †† 6.32: Mt 6.8 †† 6.33: 1 Kin 3.13-14 nanḡa, Sng 37.4 nanḡa, 37.25 nanḡa, Ro 14.17 ††† 6.34: Kis 16.4 nanḡa, 16.19 nanḡa, Mt 6.11

miŋjata ambavaravara haŋiniŋindu kuyuyindu kuyu sapa, vami.

Nari kindiŋari kiŋginayi indihumara
(Luk 13.24)

¹³ †Jisas sihinda ambami, Nari kwimbisiki suksimbiri haŋi umara. Pihu yiwarayiwara haŋi uhuhundu kwimbi ha aru. Naŋga pihu kandihafi uhuhu kwimbi ha pati. Harim krunavundi sambu kwimbi kandihafi undu.

¹⁴ Hara pihu sihaŋgiyihiyindu kwimbisiki haŋandihin sukisimbiri sikwi. Naŋga kwimbisiki kandihafi uhuhurim aviri tamahana. Kamataharim krunavundi miŋgiyavativat taya kwimbisiki kandihafu ngata kandihafi undu, vami.

Kuyusihiri naŋga niŋiŋirim tamiŋga naŋga kindamara
(Luk 6.43-44 naŋga, 13.25-27)

¹⁵ †Jisas sihinda nimavami, Kru muvira kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miŋjata ambavaravara niŋiŋ vamba ambirimandiyu. Harim tamiŋga naŋga kindamara. Nuri kuyusihiranzira nariŋ kuyu avivi ambavarimandiyu. Hara nariŋandi indarimit hambu miŋawinikwinitirim andirimandiyu. Kandihamata haŋiniŋ upiri saŋara maŋa sipsip visa tariŋguramata ariŋi uta sipsip mu miŋahandimindaŋ vata andindu. ¹⁶ †Nuri andirimandiyu musa ha ngata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miŋjata ambavaravara niŋiŋ vamba ambandu, vamba ambirimandira. Kru wain kiris miŋirim siki punzi naŋgaŋi uta mamihandu, naŋga kru ahu fik kiris miŋirim tipa sihivi naŋgaŋi uta mamihandu. ¹⁷ †Kamata maŋa sihananŋa ahu avivi haŋiniŋ kandi avivi tamandu. Aha ŋamba haŋiniŋ kandi ŋamba tamandu. ¹⁸ †Ahu avi haŋiniŋ kandi ŋamba mandamandu. Aha ŋamba haŋiniŋ kandi avi mandamandu. ¹⁹ ††Sihananŋa ahu kandi avi mandamandu haŋiniŋ tahiravarandu. Kamata ahumirayi kavarahu tumbirundu. ²⁰ †††Kamataharim nuri andirimandiyu vana hambu taya ngata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miŋjata ambavaravara niŋiŋ vamba ambandu, vamba ambirimandira. ²¹ †Krunavundi sambu saŋinaŋga yaŋ ambandu, Aru miŋga, Aru miŋga, vamba ambandu. Hara krunavundi kandihaniŋ Gotindu tiwiyi maŋgiyimandiyu. Kru Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hamandu kuyu taya miŋahandirimandi hama, Yavandakindu tiwiyi kiyimandi. ²² †Got kuyu miŋasirivirimandi hivi haŋi, krunavundi sambu yambirim nimavamba ambirimandiyu. Aru miŋga nandi ŋimbibi ara Gotindu kuyu miŋjata ambavarandariŋ. Naŋga nandi ŋimbibi taya ara sundi ŋamba

† 7.13: Lu 13.24 naŋga, Jo 10.7-9 naŋga, Si 14.22 †† 7.15: Ese 22.27 naŋga, Mt 24.4 naŋga, 24.24 naŋga, Mk 13.22 naŋga, Lu 6.26 naŋga, Si 20.29 naŋga, 2 Pi 2.1 naŋga, 1 Jo 4.1 † 7.16: Mt 7.20 naŋga, 12.33 naŋga, Lu 6.43-44 naŋga, Ga 5.19-22 naŋga, Je 3.12 †† 7.17: Jer 11.19 †† 7.18: Lu 6.43 ††† 7.19: Mt 3.10 naŋga, Lu 3.9 naŋga, Jo 15.2 naŋga, 15.6 ††† 7.20: Mt 12.33 † 7.21: Hos 8.2 naŋga, Mt 21.31 naŋga, Lu 6.46 naŋga, Si 19.13 naŋga, Ro 2.13 naŋga, Je 1.22 naŋga, 1.25 †† 7.22: 1 Ko 13.2

piŋguvarata muhimimuhim nzihni sihirandariŋ, vamba ambirimandiyu. ²³ ††Kamavitu kandihivi haŋi nuriŋ yi kuyu kimbaŋi ambirimman. Yi nariŋ maŋahandandin. Nari ŋamba vana andindara. Harim yi kin niŋi mikitamamara, vamba ambirimman, vami.

Tavi arikita tihutihundu vana
(Luk 6.47-49)

²⁴ †Jisas sihinda ambami, Kru yandi kuyu indarita miŋahandandi hama, kru indarimit avi naŋga miŋga nuŋandi tavi timba himbaŋi tihundi maŋa miŋga.

²⁵ Kumba kayivata miŋguta timba parapara aru ha ngandi. Kamata timba himba haŋi tavi tipi haŋiniŋ tararamandi. Kamataharim, kuku miŋgata kukuwiri taŋgundi, naŋga wini tikatika pandi. Kamata miŋaŋaŋirahi ndahara tavi kandihama mamihandu yivundi. ²⁶ Hara kru yandi kuyu indarita mamihandandi hama, kru indarimit avi maniman miŋga nuŋandi tavi kasiyi tihundi maŋa miŋga. ²⁷ Kamatihi wini pandi. Naŋga kuku miŋgandi. Kamata kukuwiri taŋguta tavi ha miŋaŋaŋirahi sikwitaya miŋgata yivundi, vami. ²⁸⁻²⁹ ††Jisas kandi kuyu niŋiniŋ, tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ kuyu ngundu maŋa maŋgumi. Maniŋga. Nuriŋ kru ŋimbi naŋga hama kuyu ngumaŋandimi. Kamatihi krunavundiŋ maviyahavarami.

Jisas kru kandi lepra naŋga miŋgaŋ miŋavindamami
(Mak 1.40-44 naŋga, Luk 5.12-14)

8 Jisas apu ha mitata miŋguhi krunavundi sambu nu naŋga umu. ^{§12} †Kamatihi kru kandi lepra naŋga miŋga Jisas kiyimiyi payimi. Kamata tanda mikwimikwinita ambami, Aru miŋga. Naŋ piriti nda yaŋ miŋavindamina Gotindu tamiŋgaŋimbaŋi ŋaŋirandihin, vami. ^{§§13} Kamavahi Jisas kumandamata kru kandihamaŋ ambami, Yi pirikini. Harim na Gotindu tamiŋgaŋi himbaŋi ŋaŋirandi, vami. Kamavahi sarirwayi ŋandi kandi lepra ha yiwarahi kru hama ŋaŋirandimi. ^{§§14} †Kamata Jisas nuŋ karikarita ambami, Uta kru mumihangaŋ naŋ yivurahi vana nirim maŋambavarahanda. Uta kwirandimbisa nandi ha Gotiŋ kiraŋiŋguhu hamaŋ isihurama. Kamata Mosesindu tikatika kuyu miŋahandata, Gotiŋ

†† 7.23: Sng 6.8 naŋga, Mt 10.33 naŋga, 13.41-42 naŋga, 25.12 naŋga, 25.41 naŋga, Lu 13.25-27 naŋga, 2 Ti 2.19 †† 7.24: Lu 6.47-48 ††† 7.28-29: Mk 1.22 naŋga, Lu 4.32 naŋga, Jo 7.46 †† Kuyu Matyu 5.2yi kiyiha ngamara. †† 8.2: Mt 9.18 naŋga, Mk 1.40-44 naŋga, Lu 5.12-14 naŋga, Si 10.25 †††† Judo hatindu tikatika kuyu ambami, Krunavundi kandi lepra naŋga haŋiniŋ Gotindu tamiŋgaŋimbaŋi niŋi naŋga niŋiŋ kindu. Ara ngahi kandi lepra ha yiwarahi uta kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ngandu. Kamatihi kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ngahu kandi lepra ha siŋgundihi ambandu, Krunavundi niŋiniŋ Gotindu tamiŋgaŋimbaŋi ŋaŋira yivurahayu, vamba ambandu, vami. Wok Pris 13 naŋga 14yi ngamara. †††† Judo hatindu tikatika kuyu muha ambami, Kandi lepra naŋga miŋgandu kwirandimbisayi timbusarata ndahara Gotindu tamiŋgaŋimbaŋi niŋindirimana, vami. Jisas kru kandihamandu kwirandi haŋi kuma tamami. Hara Jisas niŋi mandimi. Kru hamaŋ miŋavindamami. Kamatihi kandi lepra ha yiwarahi avindimi. ††† 8.4: Wkp 14.1-32 naŋga, Mt 9.30 naŋga, Mk 5.43 naŋga, 7.36 naŋga, Lu 5.14 naŋga, 17.14

kirañinguhu him ngu. Kamatina Gotiñ kirañinguhu hama kirañingum. Kamatina kru muñiniñ ngata am-birimandiyu, Kandi lepra ha yiwari, vamba ambiri-mandiyu, vami.

Sanganzarandu arumiku miñga Jisasirim indarimañ-garami
(Luk 7.1-10)

⁵ †Jisas pihu aru Kaperneam indihuhi Romindu 100 sanganzarandu arumiku muhama pata Jisasiñ ambasihihita nimavami, ⁶ Aru miñga, yandi simbirakara hama kandikimuhi kuma tanda kimuramata uhi kañinda aru kavuta taviyi karihata kiyi, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Uta miñavindamitin avindirimandi, vami. ^{††8} Jisas kamavahi, sanganzarandu arumiku hama ambami, Aru miñga, yi avi miñganzikwi ma, harim yandi taviyi mañu. Hara, kuyu taya ambina simbirakara yandi hama avindimi. ⁹ Yi kanimavin ha nimata, yindahara kru ñimbi nanga hañiniñ karatamahu nurinandi tiwiyi kindin. Yandi sanganzara hañiniñ yandi tiwiyi kindu. Kamataharim muhamarim uhu vamba ambahin, undi. Pañi vamba ambahin, pandi. Ara yandi simbirakarañ uta kañgim simbira miña vamba ambahin, uta miñandi, vami. ¹⁰ †Kamavahi Jisas kuyu kandiha indarihi mavimbindirami. Kamata kru nu nanga kindamu hañiniñirim ambami, Nariñ yi kandi ambin, Israel hatindu kru muvatiñ ngahin kru niman-du indarimangaramangara vana maña mangindi. ¹¹ ††Nariñ yinda ambin, krunavundi sambi pirivisa ina yahayaha nanga ina miñgumiñgumu mitata pata, Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Kamata Abraham, Aisak, Jakop nanga minzita ñirimandiyu. ¹² ††Hara krunavundi kuha nuñandi tiwiyi kiyihiyi hañirim kiyimandiyu vata yihiramami hañiniñ, Got kavarihi tapira kivimiñgwi humba ndambu indihuta kiyimandiyu. Pihu kivimiñgwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami. ¹³ Kamata Jisas sanganzarandu arumiku hamañ ambami, Tihunda uhu. Unana indarimitana vana ha yivuraham, vami. Kamatihi kandihiñivi hañindaya sanganzarandu aru miku hamandu simbirasara hama avindimi.

Jisas Pita nimburi niñumindakin miñavindamami
(Mak 1.29-31 nanga, Luk 4.38-39)

¹⁴ ††Jisas Pitandu taviyi indihuta ngahi Pita nimburi niñumindaki kandikimuhi nuñandi kwirandi ha ahupimbi maña kiyihi, karihata kiyimi. ¹⁵ Kamatihi, Jisas kandihañambindu kumañi miñasarahi sikwitaya avindimi. Kamata yahata Jisasirim ñaña siwitamami.

† 8.5: Jo 4.47 †† Juda hati Gotindu tamiñganiñgimabañi ñiñintiriñi-ma vata krunzapa muñiniñindu taviyi mañundu. Kandi kuyu niñandihin Simbirasara 10.28yi kiyiha ngimandira. Hara Jisas kuyu kandihañandihin miñgata maviñi mandamami. Yi Romindu kru hamandu taviyi urimani vata umi. † 8.10: Mt 15.28 †† 8.11: Sng 107.3 nanga, Lu 13.29 †† 8.12: Mt 13.42 nanga, 21.43 nanga, 22.13 nanga, 25.30 nanga, Lu 13.28 nanga, 2 Pi 2.17 nanga, Ju 1.13 ††† 8.14: Mk 1.29-34 nanga, Lu 4.38-41 nanga, 1 Ko 9.5

Jisas krunavundi sambi miñavindamami

(Mak 1.32-34 nanga, Luk 4.40-41)

¹⁶ ††Kamata ina miñgurim andihitihi, krunavundi sambi sundi ñamba aringumu hañiniñ timbuhavuta Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi, sundi ñamba hañiniñ ambahi krunavundi kandihañiniñ tihimitata umu. Kamata krunavundi sambi kandi nanga hañiniñ miñavindamami. ¹⁷ †Kanimata musa niñandihiniñirim, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miñgata ambavaravara Aisaia ambami, Muhimimuhim kandi arinandiñi, nuñambi miñgata piñguvarimandi, vami. Kamataharim Got ambami kuyu hañandihin Jisas andihini kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas nuñandi vana miñahandahanda vanarim ambami
(Luk 9.57-60)

¹⁸ Jisas ngahi krunavundi sambi kiyimi hañi tihiruhu nuñandi simbirasarañ ambami, Nari nanga indu timukari ndambu indiwimi, vami. ¹⁹ ††Kamavahi tikatika kuyundu mirimba nanga muhama pata Jisasiñ nimavamba ambami, Ahusiki, na mupihu mupihuyi unandahara, yi nananga urimani, vami. ²⁰ †††Kamavahi Jisas nuñ ambami, Upiri sañarandu upi ha pirihumbañi kindi. Nanga kava ndahara ñingi nanga ñiniñ. Hara Krundu Ñiñi hamandu karihahariha upi mangindi, vami. ²¹ ††Kamavahi simbirasara muhama Jisasiñ ambami, Aru miñga. Mitina uta yavandakin tunjiñi tamitin wisa, vami. ²² Kamavahi nuñ Jisas ambami, Kru kimuhimu hañiniñ nurinambira tunjiñi tamamumu. Pata yi nanga kindu, vami.

Jisas ambahi winiñgasa aru singundimi

(Mak 4.36-41 nanga, Luk 8.22-25)

²³ Kamata Jisas kupik hañi minzihi, nuñandi simbirasara hañiniñ ndahara minzita, umu. ²⁴ †††Uta indu pirinimbiriñ kiyihuhu, wini aru pata ihimbirahi kuku kupik hañi indihuramata miña singirim andimi. Kamatihira Jisas akwarihata kiyimi. ²⁵ Kamatihi Jisasiñ miñahimiruta ambamu, Aru miñga, kwimitiñiniñmandihini ariñ ngurama, vamu. ²⁶ ††Kamavahu Jisas ambami, Nari kru indarimangaramangara vana sukisimbiri nanga ñiniñ. Mumirim piñitura, vami. Kamavata yahata wini ha ambahimuhi wini ha singundihi, kuku sakiri handara mitami. ²⁷ Kamatihi indarihitihiñtita ambamu, Kru kanima pamata miñga. Harim wini nuñandi kuyu indarihi, kuku aviñam kiyi, vamu.

Sundi ñamba piñguvarami

(Mak 5.1-17 nanga, Luk 8.26-37)

²⁸ ††Jisas uta indu Galili timukari, pirivisa pihu Gadara hati nduvu yivurahami. Kamatihi kru arikimbat sundi ñamba sambu aringumu hañiniñ, kru kimuhuhu

††† 8.16: Mk 1.32 nanga, Lu 4.40-41 § 8.17: Ais 53.4 nanga, 1 Pi 2.24 †† 8.19: Lu 9.57-58 ††† 8.20: 2 Ko 8.9 §† 8.21: 1 Kin 19.20 nanga, Lu 9.59-60 §†† 8.24: Sng 4.8 †† 8.26: Sng 65.7 nanga, 89.9

tamandu upi virañi kita pata nuŋ ngamu. Arikimbat kandihanjiniŋ krunavundiŋ yivubarandu. Harim kwimbi kandihani mangindandu. ²⁹ †Arikimbat nimavamba avangaramu, Na Gotindu Niŋi, ariŋ mumindirimana. Got ariŋ pisingarimandi hivi ha kwisi. Hara ariŋ pisingarim pana, vamu. ³⁰ Sambanzivi sambu kutañimari kiñiŋgiñi, ñata kiyimu. ³¹ Harim sundi ñamba hanjiniŋ Jisasiniŋ añangarata nimavamu, Ariŋ piŋguvarata ngata, mitina uta sambanzivi ndanjiniŋindu kwirandi humbañi miŋguramim, vamu. ³² Kamavahu Jisas ambami, Umara, vami. Kamavahi sundi ñamba hanjiniŋ kru arikimbatiniŋ mitata uta sambanzivi hanjiniŋindu kwirandiñi indihuramamu. Kamatihi sambanzivi kandihanjiniŋ sihananga tivaramata ñamba humba muyi miŋgumu. Miŋguta kuku ñata kimumbiramu. ³³ Kamatihi kru samba karatamandu hanjiniŋ ngata tivaramamu. Kamata pihu aru hañi yivurahata, krunavundiŋ muhimimuhim yivurahamirim ambavaramu. Nanga, kru arikimbat sundi ñamba ariŋgumu hanjiniŋ, Jisas sundi ñamba hanjiniŋ piŋguvarahi ngamurim ndahara ambavaramu. ³⁴ Kamatihi sihananga krunavundi pihu kandihaniŋ ngati Jisas kiyimiyi payimu. Pata Jisasiniŋ, añangaranga ariŋandi piriŋviva niŋandihin mitata uhu vamba ambamu.

Jisas kru kuma tanda kimumi miŋgan miŋavindamami
(Mak 2.1-12 nanga, Luk 5.17-26)

9 Kamata Jisas kupik muhañi minzita indu timukari anga indihuta, nuŋandi pihuyi yivurahami. ^{†12} †Kamatihi kru muminga kuma tanda atinda kimumi miŋgan, pinayi kavuta pata Jisas kiyimi arihañi tamahu karihata kiyimi. Kamatihi Jisas ngahi kru hanjiniŋ nuŋirim indarimaŋgarahu ngata kandi nanga hamaŋ ambami, Yandi niŋi tikatikata kiñi. Ñamba vanavana andindana hanjiniŋ kuŋgi kuyivin, vami. ³ Kamavahi kru tikatika kuyundu mirimba nanga muvira yahata nuriŋambi masamasa kuyundavarambara Jisasirim nimavamu, Kru nima Gotindu upi miŋata kuyu kanimata ni ambi, vamu. ⁴ ††Kamavahu Jisas nuriŋandi indarimit hambu ngata nimavami, Mumindihi indarimit ñamba hanjiniŋ nariŋandi maviñi kiyi. ⁵ ††Yi kru nimarim nandi ñamba vanavana hanjiniŋ kuŋgi kuyivin virim avirimandamahin. Nanga yahamirata kindavara virim ndahara avirimandamahin. ⁶ †††Nimata nimbu indarimara. Krundu Niŋi hama piri niñi nu ñimbi nanga miŋga. Kamataharim ñamba vanavanandu kuŋgi kuyivahi, vami. Kamavata Jisas kru kuma tanda kimuhimu hamaŋ tihiratuta ngata ambami, Yahamirata nandi pina ha miŋata nandi taviyi uhu, vami. ⁷ Kamavahi kru hama yahamirata nuŋandi taviyi umi. ⁸ Kamatihi, kruŋ Got

nanga, 107.29 nanga, Mt 14.31 nanga, 16.8 §† 8.28: Mk 5.1-2 nanga, Lu 8.26-27 † 8.29: Mk 1.24 nanga, Lu 4.34 nanga, 4.41 †† Kandihirivi hañi Jisasindu pihu ha, pihu aru Kaperneam. Matyu 4.13yi ngamara. † 9.2: Mt 8.10 nanga, Mk 2.3-5 nanga, Lu 5.18-20 †† 9.4: Sng 94.11 nanga, Mt 12.25 nanga, Lu 6.8 nanga, 9.47 nanga, Jo 2.25 †† 9.5: Mk 2.5 nanga, 2.9 nanga, Lu 5.20 nanga, 7.48 ††† 9.6: Jo 5.8 nanga, 17.2

tikatika nanga ñimbi ngumiha ngata piŋitumu. Kamata krunavundi Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas Matyuŋ uraramami

(Mak 2.13-17 nanga, Luk 5.27-32)

⁹ Jisas uta kru mumingaŋ ngami. Nuŋandi ñimbi Matyu. Gavaman ndamarim timbahiris miŋandu taviyi minzita kiyimi. Kamatihi Jisas nuŋ ambami, Na yi nanga pañi, vami. Kamavahi Matyu yahamirata nu nanga umi. ¹⁰ †††Kamata muhiŋviyi, Jisas nanga nuŋandi simbirasara hanjiniŋ, Matyundu taviyi kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa hanjiniŋ nanga, kru muvira ñamba vanavana andindu hanjiniŋ nanga kihiri minzita ñamu. ^{§11} ††Kamatihi Farisi hanjiniŋ ngata, Jisasindu simbirasaraŋ kitihuta nimavamu, Mumindihi kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa ndanjiniŋ, nanga kru muvira ñamba vanavana andindu ndanjiniŋ, siwimañamasa ndamata nariŋandi ahusiki ndama nanga kihiri ñandu, vamu. ^{§††12} ††Kamavahu Jisas indarita ambami, Kru kandi maniman hanjiniŋ uki kahahaha miŋga kindiyi maŋundu. Kru kandi nanga hanjiniŋ ndaya uki kahahaha miŋga kindiyi undu. ¹³ †††Got ambami, Nari yaŋ saŋinaŋga kirañiŋgundarim pirimandamandin. Hara muŋiniŋ sihiŋgamara vata piritamamaŋgarandin, vamba ambami, vami. Kamavata Jisas sihinda ambami, Harim nari uta kuyu kaniŋandihinirim indarimitata ngamara. Yi tititaya kiyihiyi hanjiniŋ uraramirim mambayimin. Yi ñamba vanavana andindu hanjiniŋ uraramirim payimin, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambavarami

(Mak 2.18-22 nanga, Luk 5.33-39)

¹⁴ ††Kanditiwimi hañi Jonindu simbirasara hanjiniŋ pata Jisasiniŋ kitihuta nimavamu, Mumindihi ara nanga Farisi ñaña itihañahariŋ nandi simbirasara hanjiniŋ ñaña maŋitihañandu, vamu. ¹⁵ ††Kamavahu Jisas ambami, Kru muminga navundi uririm andindi. Kamata nuŋandi kru mindu hanjiniŋ nanga kiyihili nuŋambirim indarihu mavindihi maŋirihandu. Kiyihandata kru muŋiniŋ kru kandihaman timbuta muvu undu. Kamatihi nuŋandi kru mindu hanjiniŋ niŋambirim indarihu mavindihi ñaña itihañandu. ¹⁶ Siwimañanda, kru muminga mikwiri kiki siŋga miŋata, kwirandi yivupihavihavi atindu sihirasihira humbañi yivuvihata

††† 9.10: Lu 15.1-2 § Angwimikiyi niŋandihin ninimbahandu taviyi sikwi ñata kiyimuvu avindamata maŋambami. Kru sambu Matyundu taviyi vaha vamba indarimitamu. Kaniŋandihin Mak 2.15yi ngamara. Hara kru muvira Jisasindu taviyi vamba indarimitamu. †† 9.11: Mt 11.19 nanga, Mk 2.16 nanga, Lu 5.30 nanga, 19.7 ††† Farisi tikatika kuyu sambu miŋahandandu. Kamataharim nimata indarindu. Kru tikatika kuyu kaniŋiniŋ mamiŋahandandu hanjiniŋ ñamba vana andindu. Kamataharim nuri Gotindu tamiŋgangimbañi niŋi nanga kindu. Juda hati kru Rom hati nanga kindu hanjiniŋ Gotindu tamiŋgangimbañi niŋi nanga kindu. Nanga Juda hati kru Romindu gavaman ndamarim timbahiris miŋandu hanjiniŋ ndahara Gotindu tamiŋgangimbañi niŋi nanga kindu. †† 9.12: Mk 2.17 nanga, Lu 5.31 ††† 9.13: Hos 6.6 nanga, Mt 12.7 nanga, Mk 2.17 nanga, Lu 5.32 nanga, 1 Ti 1.15 †† 9.14: Lu 18.12 †† 9.15: Jo 3.29

manzivirindi. Kandihamata musa andita, kwirandi yivupihavivavi atindu ha ñimburi. Kamatihi mikwiri kihi sînga kumba yivuvihita sivirindi hanandihin uta sukuyiputindi. Kamata mikwiri kihi sînga ha andihi kwirandi yivupihavivavi atindu ha sihirata kumba ha sihinda arutimangarandi. ¹⁷ Kru mumînga wain kihi ngandi meme visa atinduyi mangapirandi. Kamatihi meme visa ha pirihuhi wain ha piriyi mingaramandi. Kamatihi meme visa handahara ñambatindi. Kamataharim wain kihi, meme visa kihiyi kapidandi. Kamatihi arikingim avindaya kindu. †

Ñîngi miñahimiruta muñambiñ miñavindamami

(Mak 5.22-43 nannga, Luk 8.41-56)

¹⁸ ††Jisas Jonindu simbirasara hanjiniñ ambavarahihi, aru miku mumînga pata Jisasindu tandanzapayi tanda mikwimikwinita ambami, Yandi navundi ha tihura kwimi. Hara pata uta miñasarina anga yahamiram, vami. ¹⁹ Kamavahi Jisas yahamirata kru kandihama nannga uhi, nuñandi simbirasara hanjiniñ ndahara nu nannga kihiri umu. ²⁰⁻²¹ †Kamatihi navundi 12 simbi sikwi ñangwi yivukuvita kindi ngambi nuñambi ambami, Nuñandi mikwiri kuta niñi ñapiruvu kumandamata timbusarata ndahara avindiriman, vami. Kamavata Jisasindu kutivu arihañi pata kumandamata nuñandi mikwiri kuta hañi timbusarami. ²² Kamatihi Jisas kimiruramata ngata nimavami, Yandi ñîngi tikatikata kiñi. Na yanjirim indarimangarana harim avindi, vami. Kamavahi navundi hanjambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi. ²³ Kamatihi Jisas uta aru miku hamandu taviyi yivurahata ngahi krunavundi kambirihata kiyimu. Kru hanjiniñ piki timihuruhuhu, krunavundi pirindim aru tamata kiyimu. ²⁴ ††Kamatihu Jisas nurin ambami, Mikitamata umara. Navundiyipu ni mangwimi. Sarj karihata kiyi, vami. Kamavahi nuñ irimindihimu. ²⁵ Kamatihura nurin pingvarahi tapirañi pindihamu. Kamata Jisas indihuta navundi ñanjira hanjambindu kuma hañi miñahandahi yahamirami. ²⁶ Kandihamatimi hañindu vana ha pirivisa kandihañindu pihu muvumuvu panzangarami.

Tamiñga ñumi arikimbatin miñavindamami

²⁷ ††Kamata Jisas kandi pihu ha mitata umi. Kamatihi tamiñga ñumi arikimbat Jisas uhihi sihindi uta nimavamu, Devit niñuñinggi, avinda vaha arin sihingahana, vamu. †††²⁸ Kamavahu Jisas taviyi indihuhi, kru arikimbat

† *Juda meme yivuta nuñandi pisa ha miñata sivirihu meme visa ha uta kuku tihitihi vungi aru maña yivurahahi wain kapidandu. Wain kihi meme visa kandihañi tamata mitahu kutamari kita uta wain avindita akindindi. Kandihirivi hañi wain ha kihata meme visa atindu paña hanandihin anditi kundirahi. †† 9.18: Mk 5.22 nannga, Lu 8.41-42 † 9.20-21: Mt 14.36 nannga, Mk 5.25 nannga, Lu 8.43 †† 9.24: Jo 11.11 †† 9.27: Mt 15.22 nannga, 20.29-34 ††† Juda hati ngandu, Kru Got krunavundi nuñandiñ anga miñimandi vata yihiramami hama, Aru miku Devitindu krunzapayindu miñga yivurahimandi, vandu. Tamiñga ñumi arikimbat Jisasirim nimata indarimangaramu, Kru kanimarim ndihi Israel hati taviramu, vamu. Kamataharim arikimbat Jisasin ambamu, Devit niñuñinggi, vamu.*

tamiñga ñumi hanjiniñ Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi nurin kitihuta nimavami, Yi andiriman vana niñandihinirim nari indarimangarara vaha, vami. Kamavahi arikimbat ambamu, Kandi Aru miñga, ara indarimangararin, vamu. ²⁹ †††Kamavahu Jisas nurinandi tamiñga hañi miñasarata ambami, Nari yambirim indarimangarara, harim ambara maña narin yivuraham, vami. ³⁰ †Kamatihi arikimbatindu tamiñga ha taruvihirimi. Kamatihi Jisas arikimbatin tikatika kuyu nguta nimavami, Nimata musa andihin ngara nirim uta muñiniñ manjambavaramara, vami. ³¹ Hara arikimbat uta krunavundi pirivisa kandihañi hatin Jisas avi vana andimi hanandihinirim ambavaramu.

Manguyundavaravara miñgan miñavindamami

³² ††Kamata kru arikimbat uhuhu, krunavundi kru sundi ñamba aringuhi mika pimitihi manguyundavarandi haman, Jisas kiyimiyi timbuta payimu. ³³ †††Kamatihu Jisas sundi ñamba ha pingvarahi kuyundavarami. Kamatihi ngata krunavundi sihananga indarihitihitita ambamu, Kuha Israel pirivisayi mayivurahandi vana yivurahi, vamu. ³⁴ ††Kamavahura Farisi ambamu, Nuñ sundi ñambandu aru miku hama tikatika nguhi sundi ñamba hanjiniñ pingvarandi, vamu.

Jisas nuñandi simbirasarañ simbira ngumi

(Sapta 9.35—10.42)

Jisas krunavundin ngahi mavindimi

³⁵ †††Jisas pihu aruru nannga pihu suksirambi sihanangayi kindami. Kamata krunavundin Got nannga kuyundavaravara tavihumba nurinandiñ nurin ambaramami. Kamatindi kuyu avivi Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Kamatindi kru muhimimuhim kandi nannga hanjiniñ miñavindamami. ³⁶ ††Kamata krunavundi sambin ngahi indarihu timindimindihi ñamba sikwi kita sip-sip kara manimani hanjiniñ kindu maña kiyimu. Kamatihi nuñ mavinzanjanjanidimi. ³⁷ †††Kamatihi Jisas nuñandi simbirasara hanjiniñ ambami, Kivayi ñaña sambin minditi. Hara krunavundi ñaña yivutihiruramarama hanjiniñ mangiyu. ³⁸ Kamataharim kiva niñuva hama nannga kuyundavarata kitihumara. Kamatira simbirasarañ simbiti uta nuñandi ñaña hanjiniñ yivutihirumu, vami.

††† 9.29: Mt 8.13 § 9.30: Mt 8.4 §† 9.32: Mt 12.22 §†† 9.33: Mk 2.12 §† 9.34: Mt 10.25 nannga, 12.24 nannga, Mk 3.22 nannga, Lu 11.15 §†† 9.35: Mt 4.23 nannga, Mk 1.39 nannga, Lu 4.44 §† 9.36: Nam 27.17 nannga, 1 Kin 22.17 nannga, 2 Sto 18.16 nannga, Ese 34.5 nannga, Sek 10.2 nannga, Mt 14.14 nannga, Mk 6.34 §† 9.37: Jo 4.35 §†† 9.37-38: Lu 10.2

12 simbirasara haḡiniḡindu ḡimbi

(Mak 3.13-19 naḡga, Luk 6.12-16)

10 †Jisas nuḡandi 12 simbirasara haḡiniḡ ambahi payihu ambami, Yi nariḡ yihiramamin. Harim uta sundi ḡamba haḡiniḡ piḡguvarata, krunavundi muhimimuhim kandi naḡga haḡiniḡ miḡavindamamara. ² Simbirasara kandihaniḡiḡindu ḡimbi haḡiniḡ nimata, kimanggima hama Saimon, mu ḡimbi nuḡandi Pita, muhama niḡura Andru. Naḡga Jems Sebedi ḡaniḡ naḡga niḡura Jon. ³ Muhama Filip, muhama Bartolomyu, muhama Tomas, muhama Matyu. Kandihama nu gavaman ndamarim timbahiris miḡamiḡa miḡga. Muhama Jems, Alfius ḡaniḡ. Muhama Tadius. ⁴ Muhama Saimon, Selot vat miḡga, imbi hama Judas Iskariot. Kandihama Jisasiḡ kru ḡamba ḡiniḡiḡindu kumaḡi tamirimandi. Kamati nuḡ ḡamba taḡurimandiyu.

Jisas 12 simbirasaraḡ simbira ḡgumi

(Mak 6.7-13 naḡga, Luk 9.1-5)

⁵ †Jisas kru 12 vat kandihaniḡiḡ simbita nimavami, Krunavundi muvundumuvundu kinduyi maḡumara. Samariandu pihu aruruyi ndahara maḡindiḡumara. ⁶ ††Nari sipsip Israel hatindu atinda yiwaramu haḡiniḡ ndaya kinduyi umara. ⁷ †††Uta nimavamba ambavaramara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariḡiḡiḡi ha, vamba ambamara. ⁸ Uta kandi naḡga haḡiniḡ miḡavindamata, kru kimumu haḡiniḡ anditira aḡga yahamiramamu. Kamata kru kandi lepra naḡga haḡiniḡ anditira ḡaniḡraḡiyimu. Kamata sundi ḡamba haḡiniḡ piḡguvaramara. Nariḡ simbira miḡamiḡarim yihiramamin vana niḡandihin mut miḡata mamigara. Nari saḡ miḡara. Harim nari uta krunavundiḡ ḡguramata, mut miḡamiḡarim maḡambamara. ⁹ †††Nariḡandi paḡaḡgarayi gol, timbahiris silva, naḡga kopa kimbarita maḡumara. ¹⁰ †Urim, nariḡandi paḡa, kwirandi yivupihavihavi arikita, tandambisa, naḡga makirutim mamigamara. Kru simbira miḡandi hamaḡ nuḡandi ḡaḡa ha ḡgundu. ¹¹ Pihu aru muyi vaha, mana suksimbiri muyi vaha indihuta, pihu kandihaniḡ kru avinziwwisikwi naḡga tititaya kiyihiyi miḡgaḡ ḡgamara. Kamata kru kandihama naḡgandaya kita uta pihu kandiha mitamara. ¹² †Tavi muyi indihutaḡgata, krunavundi tavi kandihaniḡiḡindu ḡiniḡiriḡ kuyu avivi ḡguta ambamara. ¹³ Kamatira tavi kandihaniḡiḡindu krunavundi nariḡiriḡ kinzikitungata, nariḡandi kuyu avi ha anditi

† 10.1: Mt 9.35 naḡga, Mk 3.13-15 naḡga, 6.7 naḡga, Lu 9.1
 †† 10.5: Si 13.46 † Matyundu aḡgwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiḡgiruramata ambavarami haḡiḡiḡiḡi muhanda ni. Kuyu kaniḡandihin Matyu 10.5-42yi kiyi. Jisasiḡ simbirasara krunavundiḡ Gotindu kuyu ambavariḡimamitu nuriḡ muhimimuhim vana yivurahirimandirim ambami. †† 10.6: Jer 50.6 naḡga, Mt 15.24
 †† 10.7: Mt 3.2 naḡga, 4.17 naḡga, Lu 10.9-11 ††† 10.7-15: Lu 10.4-12 †††† 10.9: Lu 10.4 § 10.10: Nam 18.31 naḡga, Lu 10.7 naḡga, 1 Ko 9.14 naḡga, 1 Ti 5.18 †† 10.12: Lu 10.5-6

maviḡamiḡiḡi kiyimandiyu. Ara nariḡiriḡ kinziḡinzi manditungata, Gotiḡ kitiwitira maviḡamiḡiḡi kiyihiyi vana ha nuri naḡga maḡgiyimandi. ¹⁴ ††Kamata kru mumingga nariḡ tavi nuḡandiḡi timbuta maḡutinggata, naḡga nariḡandi kuyu maḡindaritungata, tavi vaha, mana pihu aru kandiha mitata urim nariḡandi tanda haḡi ayiwirsi kiyimandi ha yivuvaramara. Kamatira kru pihu aru kandihaḡi ḡgati ḡgata ambirimandiyu, ḡamba vana andihariḡ nimata vana ni andiyu vamba ambirimandiyu. ¹⁵ ††Yi nariḡ kandi ambin, Got krunavundiḡ ḡgatiḡguriman vata yihiramami hiviyi haḡi, krunavundi pihu kandihaniḡiḡi hati pimi kavirimandiyu. Kamatu Sodom naḡga Gomora hati pimi kavirimandiyu ha tarativiriḡandi, vami.

Muhimimuhim pimi vanavana yivurahimandi

(Mak 13.9-13 naḡga, Luk 21.12-17)

¹⁶ †Jisas sihinda ambami, Ngara. Yi nariḡ sipsip maḡa simbiḡin upiri saḡara ḡiḡiḡiḡi ura. Harim tau andindi maḡa andimara. Indarimaḡaratara muhimimuhim vana ha andimara. Naḡga kava umari andindu maḡa andimara. ḡamba vanavana anditirim maḡindarimara. ¹⁷ †††Kruḡ ḡgamangaramara. Nariḡ kru Juda hatindu kuyu miḡasiriḡandu haḡiniḡiḡindu kumaḡi tamimandiyu. Kamata Got naḡga kuyundavaravara tavi nuriḡandiḡi nariḡ piḡgirawisiriḡandiḡi. ¹⁸ ††Nari yandi simbirasara ḡiniḡ. Harim nariḡ gavaman ndama naḡga aru miku haḡiniḡ kiyuyi timbuta urimandiyu. Kamatu yandi kuyu avivi kru aruru haḡiniḡ naḡga krunavundi muvundumuvundu haḡiniḡ ndahara ambavariḡira indarimandiyu. ¹⁹ †††Nariḡ kru ḡgatiḡgirutiḡgiru hama kiyiyi timbuta urimandiyu. Kamatu ariḡ ambitungata mumvamba ambavariḡindariḡ, vata maḡindarihitihitimara. Kanditiwimi haḡi nariḡandi indarimit hambu, Got nuḡambi ambavariḡiti ambavariḡandira. ²⁰ Kuyu ambavariḡandira ha nariḡambi maḡambavariḡandira. Nariḡandi Navandu Maviḡiḡiḡi nariḡ indarimit ḡguti ambavariḡandira. ²¹ ††Kru niḡuraḡ vaha mana niḡusiḡ vaha ḡgatiḡgiruta ambiti yivutatamirimandiyu. Siwimaḡanziḡiḡi nda niḡuvanin yahata nuriḡandi ḡiḡiḡi andirimandiyu. Nuriḡandi ḡiḡi haḡiniḡ ndahara niḡum niḡuvaḡ miku tamata, kru muḡiniḡ simbitu niḡum niḡuvaḡ yivutatamirimandiyu. ²² ††Nari yandi ḡiniḡ. Harim nariḡambiriḡ sihanagaḡ krunavundi kitiri ḡimandiyu. Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbiḡivi ha yivurahiti, Got nuriḡ aḡga miḡimandi. ²³ ††Krunavundi pihu muyindu haḡiniḡ nariḡ ḡamba vana anditungata, tivaramata pihu muyi umara. Yi

††† 10.14: Si 18.6 §† Kuyu siwimaḡa Mak 6.11yi naḡga Simbirasara 13.51yi ḡgimandira. §†† 10.15: Stt 19.24-28 naḡga, Mt 11.24 naḡga, Ju 1.7 §† 10.16: Lu 10.3 naḡga, Jo 10.12 naḡga, Si 20.29 naḡga, Ro 16.19 naḡga, 1 Ko 14.20 naḡga, Ef 5.15 §† 10.17: Mt 24.9 §†† 10.17-20: Mk 13.9-11 naḡga, Lu 12.11-12 naḡga, 21.12-15 §†† 10.18: Si 25.23 naḡga, 27.24 §†† 10.19: Jo 14.26 naḡga, 1 Ko 2.4 § 10.21: Mai 7.6 naḡga, Mt 10.35 naḡga, Lu 21.16 19 10.22: Mt 24.9 naḡga, 24.13 naḡga, Mk 13.13 naḡga, Lu 21.17 naḡga, Jo 15.18-21 20 10.23: Mt 16.28

nariŋ kandi ambin, simbira nariŋandi Israelindu piŋu makamaka mamituramitiratira, Krundu Niŋi hama payimandi. ²⁴ †Niŋi nuŋandi ahusikiŋ mandarativirandi, naŋga simbirakara hama nuŋandi aru miku hamaŋ tarativirata kimbaŋi maŋgindi. ²⁵ ††Niŋi nuŋandi ahusiki maŋa yivurahimandi hama, kamatanda kiyim. Naŋga simbirasara, nuŋandi aru miku hama maŋa kiyimandi hama, kamatanda kiyim. Tavi niŋuvarim Belsebul vamba ambandu. Harim niŋisim tavi kandihaŋi kindu haŋiniŋ niŋimbi niŋamba sikwi ŋgumandiyu, vami. ‡

Kru Gotirimindaya piŋitumu

(Luk 12.2-7)

²⁶ ††Jisas sihinda ambami, Nariŋ kru kandihaŋiniŋ niŋamba vana andirimitu ndahara mambiŋitumara. Muhimimuhim tariŋguramata kindi haŋiniŋ mamaŋi yivurahimandi. Kamati kuyu tariŋguramata kindi haŋiniŋ ndahara sihanaŋga kru indarimandiyu. ²⁷ Nariŋ kuyu kiviŋi ambavaradin haŋiniŋ, inahimur ambavaramara. Ara kuyu siwiŋa indarimandira haŋiniŋ, uta tihirutihiru upiŋi kuyu kimbaŋi ambavaritira krunavundi indarimu. ²⁸ ††Kru piri niŋindurim mambiŋitumara. Nariŋandi kwirandimbati ha yivutatamirimandiyu, hara nariŋandi maviŋiŋi ha mayivutatamirimandiyu. Gotirimindaya piŋitumara. Nu taya nariŋandi kwirandi naŋga maviŋiŋi ha piŋingarata, ahutuvarandi heliŋi kavariŋandi. ²⁹ Nari ŋgandara, kava arikita sukisirambi kru tuki tamiŋgaŋi mut miŋandu. Hara nariŋandi Nava kava suksiramibi kandihaŋiniŋ karatamaŋgarandi. Harim, kava kandihaŋindu muvat piriŋi mamiŋgatayivum vitiŋgata, mamiŋgata yiviriŋandi. ³⁰ †††Naŋga, Got nariŋandi miku miŋi niŋiniŋ miŋza miŋiminiŋ ŋgatiŋgiruta mitundi. ³¹ †††Nari Gotindu tamiŋgaŋi aruŋiniŋ nzikwi kindara, kava sukisirambiŋ tarativiramaŋgarandara. Kamataharim mambiŋitumara, vami.

Ara Jisasindu niŋgiŋiŋdu niŋiniŋ vavarim siwimanziwima mandimi

(Luk 12.8-9)

³² †Jisas sihinda ambami, Kru mumiŋga krunavundiŋ nimavamba ambiriŋandi. Yi Jisasindu niŋgiŋiŋdu miŋga vamba ambiriŋandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi piŋhuyi kiyi hamarim, kru nima yandi vamba ambiriŋandi. ³³ ††Ara kru mumiŋga krunavundiŋ, nimavamba ambiriŋandi. Yi Jisasindu niŋgiŋiŋdu miŋga ma vamba ambiriŋandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi piŋhuyi kiyi hamarim, kru nima yandima vamba ambiriŋandi, vami.

† 10.24: Lu 6.40 naŋga, Jo 13.16 naŋga, 15.20 †† 10.25: Mt 9.34 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15 † Belsebul niŋimbi ni, Satanindu mu niŋimbi. Matyu 12.22-28yi ndahara kiyi. †† 10.26: Mk 4.22 naŋga, Lu 8.17 †† 10.28: Ais 8.12-13 naŋga, Lu 12.4 naŋga, Je 4.12 naŋga, 1 Pi 3.14 ††† 10.30: Lu 21.18 naŋga, Si 27.34 ††† 10.31: Mt 6.26 naŋga, 12.12 † 10.32: Lu 12.8 naŋga, Ro 10.9-10 naŋga, Sk 3.5 †† 10.33: Mk 8.38 naŋga, Lu 9.26 naŋga, 2 Ti 2.12

Krunavundi Jisasirimindaya mavi ndamamaŋgarumu

(Luk 12.51-53 naŋga, 14.26-27)

³⁴ †††Jisas sihinda ambami, Nari yambirim nimata maŋindarimitamara. Nu piri niŋi saŋga kirahirim payimi vamba maŋindarimitamara. Yi saŋga kirahirim mambayimin. Yi tuki kuta miŋata payimin. ³⁵ ††Yi saŋga piruramirim payimin. Kru niŋi hama niŋuvarim miku tamiriŋandi, navundi niŋi haŋambi niŋumirim miku tamiriŋandi, nimbasiŋ niŋpahiŋ miku tamiriŋandi. ³⁶ †††Nuŋandi kru niŋi, navundi niŋi, nimburi, nimbasi, nuriŋambi masamasa miku tamiriŋandiyu. ³⁷ ††Kru niŋum navaŋ mavindamata, yaŋ mavimandamiriŋandi hamarim, yandiŋdu vata maŋambiriŋandi. Kru nuŋandi kru niŋi naŋga navundi niŋiŋ mavindamata, yaŋ mavimandamiriŋandi hamarim, yandiŋdu vata maŋambiriŋandi. ³⁸ ††Naŋga kru, nuŋandi ahuandi maŋa piŋi kavuta yi naŋga maŋgiŋdirimandi hamarim, yandiŋdu vata maŋambiriŋandi. ³⁹ †††Kru yambira muhimimuhim vana anditin avindiŋandi vamba ambiriŋandi hama, siŋgundiŋandi. Ara yambirim indarita kwimirimandi hama, kimuta ndahara sihaŋgiŋimandi, vami.

Kru ŋguramiriŋandi hama muhimimuhim miŋimandi

(Mak 9.41)

⁴⁰ †††Jisas sihinda ambami, Kru nariŋirim kinzihiŋzitiŋimandi hama, yaŋirim kinzihiŋzitiŋimandi. Ara kru yaŋirim kinzihiŋzitiŋimandi hama, Gotirim kinzihiŋzitiŋimandi. Got yaŋ simbihi payimin. ⁴¹ ††Hara, kru mumiŋga ambiriŋandi. Yi kru Gotindu kuyu miŋgata ambavarandi miŋgaŋ ŋguramiriŋandi vamba ambiriŋandi. Kamavata kru kandihamarim nuŋandi taviŋi timbuta uta karatamiriŋandi. Kru kandihamatiriŋandi hama, kru Gotindu kuyu miŋgata ambavarandu haŋiniŋ miŋandu maŋa muhimimuhim avivi miŋimandi. Naŋga, kru mumiŋga ambiriŋandi. Yi kru tititaya kiyihiŋi miŋgaŋ ŋguramiriŋandi vamba ambiriŋandi. Kamavata kru kandihamarim nuŋandi taviŋi timbuta uta karatamiriŋandi. Kru kandihamatiriŋandi hama, kru tititaya kiyihiŋi miŋga muhimimuhim avivi miŋandi maŋa, miŋimandi. ⁴² ††Kru mumiŋga ambiriŋandi. Yi kukumini Jisasindu simbirasara niŋgiŋiŋdu niŋimbi maniman muvatir ŋguramiriŋandi vamba ambiriŋandi. Kamavata nuŋ ŋguramiriŋandi. Harim yi nariŋ kandi

††† 10.34: Lu 12.49-53 †† 10.35: Mai 7.6 ††† 10.36: Sng 41.9 naŋga, 55.13 †† 10.37: Lo 33.9 naŋga, Lu 14.26 †† 10.38: Mt 16.24 naŋga, Mk 8.34 naŋga, Lu 9.23 ††† Krunavundi muvundumuvundu naŋga simbirasara saŋiniŋ niŋamba vana andihu Rom hati ahuandiŋiŋ tangiraramarasimu. Kamata kru kwimirimandi varasimu hama, nuŋambi nda ahuhirivi ha kavuta tangiraramarama upiŋi urasimi. Jisas ahuandi kavuhavundu tihiki kuyu ŋguta ambami kaniŋandiŋin krunavundiŋ piŋi kavuta kimuhimurim mambiŋitumara vata ambami. ††† 10.39: Mt 16.25 naŋga, Mk 8.35 naŋga, Lu 9.24 naŋga, 17.33 naŋga, Jo 12.25 ††† 10.40: Mk 9.37 naŋga, Lu 9.48 naŋga, 10.16 naŋga, Jo 13.20 †† 10.41: 1 Kin 17.10 naŋga, 2 Kin 4.8 †† 10.42: Mt 18.5-6 naŋga, 25.40 naŋga, Mk 9.41 naŋga, Hi 6.10

ambin, kru kandihamandu avihimijgim ha manziḡ-gundirimandi, miḡimandi, vami.

Jisas nin ndimbanzikwi

(Sapta 11.1—16.20)

Jon nuḡandi simbirasaraḡ simbihi Jisas kiyimiyi umu
(Luk 7.18-35)

11 Jisas nuḡandi simbirasara 12 vatiḡ ambaramata mituta, kandi piḡu ha mitata piḡu makamaka kandiharu kindanḡinda krunavundiḡ ambaramarama, nuriḡ Gotindu kuyu ambavarami. ²†Kamatih Jon kru ḡamba vana andih tamandu upiyi kita, Krai muhimimuhim simbira miḡamindu kuyuhinzi indarimi. Kamata nuḡandi simbirasaraḡ ambami, Uta Jisasiḡ ni-mavamba kitihumara, ³††Jon ambi, Nanḡinda vaha Got simbihi piri niḡi payimana, mana muminḡanḡ vaha tavirimindaḡ, vamba ambi, vamba ambamara, vamu. ⁴Kamavahu Jisas nuriḡ kimbimavami, Uta Joniḡ muhimimuhim vana indarira, nanḡa ḡgara niḡiniḡ ambavaramara. ⁵Krunavundi taminḡa ḡumi haḡiniḡ tihiraḡayu. Tanda ḡamba haḡiniḡ kindavarayu. Kandi lepra nanḡa haḡiniḡ ḡanḡira yivurahayu. Kinzihi ḡamba haḡiniḡ kuyu indariyu. Nanḡa kru kimuhimu haḡiniḡ anḡa yahamirayu. Kamatihuhu krunavundi muhimimuhim maniman haḡiniḡ ndahara kuyu avi indariyu. ⁶††Nanḡa kru yanḡ ḡgitu nuriḡandi indarimanḡaramanḡ-gara vana ha maminḡata yivirimandi haḡiniḡ, kinzihinziḡimu, vami. ⁷††Kamavahi Jonindu simbirasara haḡiniḡ indarita umu. Uhuhu Jisas krunavundiḡ Jonirim ambami, Nari kru maniman upivu undara ha, wini pata kukimaka miḡa ḡiḡuḡiḡu ndih ḡgirim manundara. ⁸Nanḡa, nu kwirandi yivupihavihavi kuta avivi haḡiniḡ tamata kiyih ḡgirim manundara. Kru kwirandi yivupihavihavi kuta avivi ḡiniḡ tamata kindu haḡiniḡ aru miku ndu taviyi kindu. ⁹†††Hara nari undara ha, muhimimuhim kandihaniḡ ḡgirim manundara. Kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara muminḡanḡ ḡgirim undara. Nariḡ yi kandi ambin, kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara kandihama, kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara sihananḡanḡ tarativiramanḡ-garahi. ¹⁰†††Gotindu anḡwimikiyi Jonirim ambami, Got ḡiḡi nuḡandiḡ ambi, Ngana. Yi kru muminḡanḡ simbitin kasiramata yandi kuyu ni miḡata ambavarata, nam-birim kwimbi miḡasirivirimandi. Kamati na sihindi payimana, vamba ambi, vamba ambami. ¹¹Nariḡ yi kandi ambin, Jon kukuyi miḡanḡiruhiru hama kru pirivisayi yivurhamu haḡiniḡ tarativirandi. Hara kru ḡimbi manimani nzikwi Gotindu tiwiyi kiyimandi hama,

† 11.2: Mt 14.3 †† 11.3: Mal 3.1 ‡ Kuha kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara Aisaia ambami. Got Israel hatinḡ ḡguramirimandi, vami. Kuyu kaniḡandihin, Aisaia 35.1-7yi nanḡa, 61.1-4yi kiyi.

†† 11.6: Mt 13.57 nanḡa, 26.31 ‡† 11.7: Mt 3.5 ‡†† 11.9: Lu 1.76

††† 11.10: Mal 3.1 nanḡa, Mk 1.2 nanḡa, Jo 3.28

Joniḡ tarativirimanḡarimandi. ¹²§Jon kukuyi miḡanḡiruhiru hama Gotindu kuyu ambavarami hiriviyi nda kita, patavata tihu ndahara, kru sanḡandu tikatika nanḡa haḡiniḡ, Gotindu tiwiyi kiyimindaḡ vata tikatikatindu. Kamatindi muvitamuvita sanḡa kurihan-du. Kamata krunavundi Gotindu tiwiyi kindu haḡiniḡ pimi aru ḡgundu. ¹³†††Kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara haḡiniḡ, nanḡa tikatika kuyundu anḡ-wimiki niḡandihin, Gotindu kuyu ambavarahuhu Jon kuhirami. ¹⁴†††Harim nari kuyu kaniḡandihin indarimindaḡ vatanganḡa indarimara. Gotindu anḡwimikiyi ambami, Elaija payimandi, vamba ambami. Kanḡandihin Jonirim ambami. ¹⁵Kru kinzihi nanḡa hama, kuyu niḡandihin miḡatamamanḡarata indarim. ¹⁶Krunavundi tihundu niḡiniḡindu vana haḡiniḡirim ambavaririm, tih kuyu pamatavu ambiriman. Nuri ḡiḡi maḡa tihirutihiru upiyi minzita kindu. Kamata ḡiḡi muvirarim nimavamba ambandu, ¹⁷Ara piki timihiruhariḡ nari manduturamara. Mavimavi siḡipuri yivuriḡ, hara nariḡ mavindihi manḡirihara, vamba ambandu, vami. ¹⁸††Kamavata Jisas sihinda ambami, Jon pata kandinḡandi maḡata wain manḡuvirandi, nanḡa ambandu, Sundi ḡamba nu nanḡa kiyi, vamba ambandu. ¹⁹†††Hara Krundu ḡiḡi hama pata, ḡata kuvirandi. Kamatihu ambandu, Niḡgamara, kru nima ḡaḡa sambi ḡata wain sambi kuvirandi. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miḡandu, nanḡa kru ḡamba vanavana andindu muvirandu nimbiha, vamba ambandu. Hara krunavundi Gotindu indarimit avi kaniḡiniḡ miḡahandata sim-bira miḡandu. Kamatihu krunavundi muvira nuriḡandi simbiravu taya ḡgandu. Kamatihu Gotindu indarimit avi ha mamaḡindindi, vami.

Krunavundi mavi manḡimiruyu haḡiniḡ pimi kavirimandiyu
(Luk 10.13-15)

²⁰Pihu aruru muviraḡi, Jisas muhimimuhim nzihi samb sihirahira mavi manḡimirumu. Kamatihu kanditiwimi haḡi krunavundi piḡu aruru kandiharu hatinḡ Jisas ambahimumbirami. ²¹††Kamata ambami, Pihu aruru Korasin nanḡa Betsaida hati nari pimi aru kavirimandira. Kru muminḡa uta piḡu Tair nanḡa Saidon muhimimuhim nzihi yi sihirahin ḡgandara maḡa nu ndahara sihirahi. Kamati ḡgata, nuri atinda ḡamba vanavana andindu haḡiniḡirim indariramata mavinḡimiruhu. Kamata mikwiri kavita ahuyipuyi minzita kiyihu. ²²Kamataharim yi nariḡ ambin, Got krunavundiḡ ḡgatiḡguriman vata yihiramami hiviyi

§ 11.12: Lu 16.16 †† Grik kuyuyi kaniḡiniḡirim manḡambamanḡ-garami. Kru muvira nuriḡandi indarimitiyi, tihu ambandu. Jisas ambami. Kru yanḡirim idarimanḡarandu haḡiniḡ ambitin, Rom hati nanḡa kurihata nuriḡ piḡguvarimandiyu. Kamata Gotindu kwimbi miḡasirivitu muhimimuhim nuḡandi tiwiyi kiyihiyi haḡiniḡ piri niḡi yivurahimandi, vamba ambami, vandu. ††† 11.14: Mal 4.5 nanḡa, Mt 17.10-13 nanḡa, Mk 9.11-13 ‡†† 11.18: Mt 3.4 ‡†† 11.19: Mt 9.10-14 nanḡa, Lu 7.35 †† 11.21: Ais 23.1-18 nanḡa, Ese 26.1—28.26 nanḡa, Jol 3.4-8 nanḡa, Amo 1.9-10 nanḡa, Jna 3.6 nanḡa, Sek 9.2-4

hañi, nari pimi kavirimandira ha, Tair nanga Saidon hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi.

²³ †Kaperneam hati nari ambandara, Ariñ Got tihuyahiti nuñandi pihuyi yawimindañ, vamba ambandara, maninganzikwi. Hara nari kimuhimu njiniñdu upiyi miñgurimandira. Yi nari nanga kita muhimuhim nzihi sihirahin ngandara maña kru muminga uta Sodom ndahara sihiriti, Sodom kiyihi wisa. ²⁴ ††Kamataharim yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatinguriman vata yihiramami hivi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Sodom hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

Nari yi kiyiman niñi pata avirikimumara

(Luk 10.21-22)

²⁵ †Kandihirivi hañu Jisas nimavami, Yava. Na ihumbisa nanga piri niñiñdu Aru miñga. Yi nañ kuyu avi ngwin, na muhimuhim kandihariñiñ indarimit avi nanga mirimba nanga hañiniñirim sipiruramamana. Kamata kru nuriñambi tanguhu miñguhi ñiñi maña kindu hañiniñ isihuramamana. ²⁶ Kandì yava, nambi piritamata kandihatimamana, vami. ²⁷ ††Kamavata Jisas sihinda ambami, Muhimuhim Yavandak yandi kumañi tamami. Kru muminga ndahara Ñiñi hamañ mangandi. Niñuva nuñambi ngandi. Nanga, kru muminga Niñuvañ mangandi. Ñiñi hama nuñambi ngandi. Nanga kru Niñuvañ isihuramahi ngandu hañiniñ ndaya Niñuvañ ngandu. ²⁸ ††Kru simbira tikatika miñgata pimi aru kavundara nari, sihananga yi kiyiman niñi pata avirikimumara. ²⁹ †††Nari yañ ngandara. Yi yambi tanguhin miñguhi, maviñamifiñ kindin. Kamataharim pata avirikimumara. Nari yandi vana ngata, yandi kuyundu tiwiyi kiyimara. Ahuhirivi bulmakau arikitandu piñgwiñ piñgirimandiyu vata tamandu maña yandi tiwiyi kiyimara. ³⁰ †††Ahuhirivi nariñandi piñgwiñ tamin hañandihin, kavuhavurim aviri mandamirimandira. Nanga nariñ kavuhavu him ngundin ha pimi ma, vami.

Avirikimuhimu Hiviyi simbirarim karikaritindu vanarim ambami

(Mak 2.23-28 nanga, Luk 6.1-5)

12 [§]Kamata Avirikimuhimu Hivi muyi, Jisas wit kiva itiniñiñiñi umi. Kamata nuñandi simbirasara hañiniñ avihatihini, wit kiris hañiniñ miñamiña ñamu. ² ††Kamatihu Farisi hañiniñ ngata Jisasiñ nimavamu, Niñga, nimata vana nandi simbirasara niñiniñ andiyu niñandihin, Avirikimuhimu Hiviyi andihu avimandi, vamu. ^{†††} †††Kamavahu Jisas nuriñ kimbi nimavami, Kuha

† 11.23: Stt 19.24-28 nanga, Ais 14.13-15 †† 11.24: Mt 10.15 nanga, Lu 10.12 † 11.25: 1 Ko 1.26-29 †† 11.27: Mt 28.18 nanga, Jo 1.18 nanga, 3.35 nanga, 10.15 nanga, 17.2 nanga, Fl 2.9 †† 11.28: Jer 31.25 ††† 11.29: Jer 6.16 nanga, Sek 9.9 nanga, Jo 13.15 nanga, Fl 2.5 nanga, 1 Jo 2.6 ††† 11.30: 1 Jo 5.3 § 12.1: Lo 23.25 nanga, Mk 2.23-28 nanga, Lu 6.1-5 §† 12.2: Kis 20.10 nanga, Mt 12.10 nanga, Lu 13.14 nanga, Jo 5.10 nanga, 7.23 §†† Juda hatindu tikatika kuyuyi Avirikimuhimu Hiviyi simbira miñamiñarim karikaritimi. Sim-

Devit nuñandi hati nanga aviharim ngita andimi vana ha nari ngatinggiruta mambaha ngandara. ⁴ Devit Gotindu taviyi indihuta, mavatimba amuti ndu tak Gotindu taminggangimibañi kiyihi, Gotiñ kirañinguhu hañiniñ tamahu mambirañi kindi. Kandihariñandihin miñgata nuñandi hati nanga ñamu. Mavatimba kandihakru sañiniñiñ mañarasimu, Gotiñ kirañinguhu hañiniñ ndaya ñarasimu. Hara Devit nanga nuñandi hati ñamu. ⁵ ††Nanga, tikatika kuyundu angwimikiyi kindi hañandihin ngatinggiruta mambaha ngandara. Aviriki-muhimu Hiviyi ndahara Gotiñ kirañinguhu taviyi Gotiñ kirañinguhu hañiniñ simbira miñandu. Hara nuriñ kunggi mangahandi. ⁶ ††Harim nariñ yi ambin, kru niñi kiyi miñga Gotiñ kirañinguhu tavi ha tarativiri. ⁷ †††Got ambami, nari yañ sañinanga kirañingundararim piri-mandamandin. Hara muñiniñ sihingamara vata piri-tamamangarandin, vamba ambami. Harim kuyu kaniñandihindu kuyu sapa ha ngamangarandaranditi, kru pimi maniman niñiniñirim pimi manguhara. ⁸ Harim Krundu Ñiñi hama nuñambi Avirikimuhimu Hivi karatamandi, vami.

Jisas kru kuma kimuhimu miñgan miñavindamami

(Mak 3.1-6 nanga, Luk 6.6-11)

⁹ Jisas kandi upi hañu mitata uta pihu muyi yivurahami. Kamata Got nanga kuyundavaravara tavi nuriñandiyi indihumi. ¹⁰ †††Kandihañi kru muminga kiyimi, kru kandihama kumamaka timu kimuhimu miñga. Kru muvira kuyusiñhira Jisasiñ nuñandi miku niñiñ ndu kumangimibañi tamimindañ vata kitihuta ambamu, Kru kandi nanga hañiniñ Avirikimuhimu Hiviyi miñavindamahariñ vaha, mana mambaha miñavindamahariñ, vamu. ¹¹ ††††Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Nariñandi kru muminga nuñandi sipsip minzaminza ngandi Avirikimuhimu Hiviyi kumbañi miñguti piñgiriti, yahahi. ¹² Hara kru sipsip maña him ma, sipsipiñ kru tarativiramangarandi. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi nanga hañiniñ miñavindamahariñ, vami. ¹³ Kamavata kru kuma kimuhimu hamañ ambami, Kuma nandi ha titi tama, vahi, kuma nuñandiha titi tamahi avindita kuma tamu maña kiyimi. ¹⁴ ††††Kandihatihini ngata, Farisi hañiniñ Got nanga kuyundavaravara tavi ha mitata uta tihirumu. Kamata kuyundavarata Jisasiñ yivutatamitiriñ kwimirimandi vata kindimbuhiramu. ¹⁸

bira miñamiñarim tikatika kuyu nuriñ karikaritimi muha, ñaña minditiñiniñ yivutihuramarama simbira. Anga Miñamiña, 34.21yi ngamara. Farisi ambamu, Simbirasara nandi niñiniñ tamahubirata tikatika kuyu kaniñandihin miñgata kavayay, vamu. §† 12.3: Wkp 24.9 nanga, 1 Sml 21.1-6 §†† 12.5: Nam 28.9-10 §† 12.6: Mt 12.41-42 nanga, Lu 11.31-32 §† 12.7: Hos 6.6 nanga, Mt 9.13 §†† 12.10: Lu 14.3 §§† 12.11: Kis 23.4-5 nanga, Lo 22.4 nanga, Lu 14.5 §§§ 12.14: Mt 26.4 nanga, 27.1 nanga, Mk 3.6 nanga, Lu 6.11 nanga, Jo 7.1 nanga, 7.19 nanga, 11.53 18 Farisi, kru kandi nanga hañiniñ miñavindamatama vanarim simbira maña vamba indarimararasimu. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi nanga niñiñ mamivindamata simbira mamiharasimu. Hara Jisas kru kandi nanga hañiniñ Avirikimuhimu Hiviyi miñavindamarasimi. Kamatihu Farisindu mavimbu niñambirim ñambatirasimi. Harim nuñ yivu-

Jisas Gotindu simbirakara sikwi miŋga

¹⁵ †Farisi haŋiniŋ Jisasirim mindahirahu ngami. Harim kandi pihu ha mitata umi. Uhihi krunavundi sambikandi nanŋa haŋiniŋ sihindi umu. Kamatiŋu krunavundi kandi nanŋa haŋiniŋ sihananŋa miŋavindamami. ¹⁶ ††Kamata Jisas krunavundiŋ karikarita ambami, Uta yambirim kru muŋiniŋ maŋambavaramara, vami. ¹⁷ Jisas kandihamata vana andiŋi, Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami kuyu haŋandihin kandsikwisikwi yivurahami. Aisaia ambami, Got ambi, ¹⁸ †Niŋandihin yandi simbirakara miŋga. Yi nuŋ yambi yihiramamin. Yi nuŋ mavindama-maŋgarandin, nanŋa yandi mavinimbu nuŋambirim kinzihinzitimangari. Yandi Maviŋiŋi nu nanŋa tami-man. Kamatin titi vanarimindaya krunavundi pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ ambavarimandi. ¹⁹ Nu krunavundiŋ ukari saŋganzaŋgandindi mambihuravirimandi. Nanŋa kindimakamakayi taŋguramata ambavarititi krunavundi maŋindarimandi. ²⁰ Kuki tikatikama haŋandihin nu mamiŋarivirimandi. Nanŋa umbi mandumaŋgarimandi ha mamiŋawimirimandi. Nu simbira miŋata anditi tititaya kiyihiyi vana ha ŋamba vanavana haŋiniŋ tarativirimandi. ²¹ Kamati krunavundi pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ, nuŋirim indarimaŋgarata ariŋ nguramirimandi vata tavirimandi, vamba ambi, vamba ambami, vami.

Jisas Belsebul nanŋa simbira miŋandi vamu

(Mak 3.20-30 nanŋa, Luk 11.14-23 nanŋa, 12.10)

²² ††Kandihirivi haŋi kru sundi ŋamba ariŋgumi miŋganŋ Jisas kiyimiyi miŋata payimu. Kru kandihama tamiŋga ŋumi nanŋa kuyu maŋguyundavarandi miŋga. Kamatiŋu Jisas nuŋ miŋavindamahi, kandihama kuyundavarata tihiraŋami. ²³ Kamatiŋi krunavundi sihananŋa pindirata yahata ambamu, Kru nima Devit niŋuŋiŋgi vaha, vamu. ²⁴ ††Hara, Farisi haŋiniŋ kuyu kandiha indarita yahata ambamu, Kru nima, sundi ŋambandu aru miku Belsebulindu tikatikayi sundi ŋamba piŋguvarandi, vamu. ††²⁵ ††Hara Jisas nuriŋandi indarimit hambu ngami. Harim nuriŋ nimavami, Pirivisa minzayindu ŋiniŋ sihirata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaŋiniŋ ŋambatihu. Pihu aru muyi hati vaha mana tavi minzayindu ŋiniŋ tamarahata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaŋiniŋ tikatika mandihu. ²⁶ Kamata maŋa, Satan yahata Sataniŋ piŋguvariti tamarahata arikinzapa kita kurihitu, Satanindu tikatikata nuriŋ karatamatamandu maŋgiyimandi. ²⁷ Harim yaŋ Belsebul nguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarandintingata, nariŋandi hatin

tatamindanŋ vata kindimbuhiramu. Luk 13.14yi, nanŋa Jon 5.16yi kita uta 18yi ngamara. † 12.15: Mk 3.7-10 †† 12.16: Mt 8.4 nanŋa, Mk 3.12 † 12.18: Ais 42.1-4 nanŋa, Mt 3.17 nanŋa, 17.5 †† 12.22: Mt 9.32-33 †† 12.24: Mt 9.34 nanŋa, 10.25 nanŋa, Mk 3.22 nanŋa, Lu 11.15 ††† Belsebul ŋimbi ni Satanindu mu ŋimbi. ††† 12.25: Mt 9.4 nanŋa, Jo 2.25 nanŋa, Sk 2.23

ninindaya nguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarandu. Harim nari ambara kuyu haŋiniŋ nariŋandi hati nariŋ ngatingurimandi. ²⁸ †Hara, yaŋ Gotindu Maviŋiŋi nguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarandintingata, Gotindu tiwiyi kiyihiyi pata ara nanŋa kiyiŋa, vamba indarimara. ²⁹ ††Kru mumiŋga kru tikatika miŋgandu taviyi pamata indihuta nuŋandi muhimimuhim miŋahi. Kamatirim kru tikatika haman siki nanŋa simahahi wisa. Kamatanda kru kandihamandu taviyi muhimimuhim miŋahi. ³⁰ †††Kru yaŋ mindu mandamandi hama, yaŋ miku tamandi. Ara kru yaŋ nguramata krunavundiŋ mayivutihiruramandi hama, piŋguvarahi siŋunziŋgu undu. ³¹ ††Kamataharim nariŋ yi ambin, krunavundi muhimimuhim ŋamba vanavana andirimandi, nanŋa Gotiŋ ambasuvirimandi haŋiniŋ, Got kuŋgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviŋiŋiŋ ambasuvirimandi hamandu kuŋgi, Got maŋguyivirimandi. ³² †††Kru mumiŋga Krundu Niŋiŋ kuyu ŋamba ambirimandi. Hara ŋamba vana kandihaŋiniŋ Got kuŋgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviŋiŋiŋ kuyu ŋamba ambirimandi hamandu ŋamba vana haŋandihin, tihu nanŋa mutihu ndahara Got kuŋgi maŋguyivirimandi, vami.

Ahu ŋamba haŋandihin kandi ŋamba tamandi

(Luk 6.43-45)

³³ ††Kamata Jisas ambami, Ahu avi haŋandihin nuŋandi kandi handahara avindirimandi. Ara ahu ŋamba ha kandi nuŋandi handahara avi mandirimandi. Kamataharim kru ndahara ŋaŋa kandihambu ngangaramata ambandu, Ahu nda avi, nda ŋamba, vamba ambandu. ³⁴ ††Nari kru ŋamba, tau ŋamba ŋiniŋ maŋa. Pamata kuyu avi ambavarimandira. Kru nuŋandi maviŋgukuyi muhimimuhim indarimit kindi haŋiniŋ ambavarandi. ³⁵ Kru avi hamandu indarimit avivi sambu nuŋandi mavi hambavu kindi. Harim avi vana taya andindi. Ara kru ŋamba hamandu indarimit ŋamba sambu nuŋandi mavi hambavu kindi. Harim ŋamba vana taya andindi. ³⁶ Hara yi nariŋ ambin, Got krunavundiŋ ngatingurimandi hivi haŋi, krunavundi muhimimuhim kuyuhuyu kuyundavarandu haŋiniŋirim indariramarama ngatingurimandi. ³⁷ Harim nandi kuyuvu taya ngangaramata Got ambirimandi, Kru na ŋamba miŋga, na avi miŋga vamba ambirimandi, vami.

§ 12.28: Dan 2.44 nanŋa, 7.14 nanŋa, Lu 1.33 nanŋa, 17.20-21 nanŋa, Si 10.38 nanŋa, 1 Jo 3.8 †† 12.29: Ais 49.24 nanŋa, Lu 11.21-23 nanŋa, 1 Jo 4.4 ††† 12.30: Mk 9.40 nanŋa, Lu 9.50 nanŋa, 11.23 †† 12.31: Mk 3.28-29 nanŋa, Lu 12.10 nanŋa, Si 7.51 nanŋa, 1 Ti 1.13 nanŋa, Hi 6.4-6 nanŋa, 10.26 nanŋa, 1 Jo 5.16 ††† 12.32: Mt 11.19 nanŋa, Lu 12.10 nanŋa, Jo 7.12 nanŋa, 7.52 nanŋa, 1 Ti 1.13 †† 12.33: Mt 7.16-20 nanŋa, Lu 6.44 †† 12.34: Mt 3.7 nanŋa, 15.18 nanŋa, 23.22 nanŋa, Lu 3.7 nanŋa, 6.45

Kru muvira Jisasij muhim nzihi sihirasihirarim kitihumu

(Mak 8.11-12 nannga, Luk 11.29-32)

³⁸ †Kru tikatika kuyundu mirimba nannga hanjini nannga Farisi muvira Jisasij nimavamu, Ahusiki, muhim nzihi sihirinana ngim vata piri kirin, vamu. ³⁹ ††Kamavahu Jisas nuri kimbambami, Nimati hiriviyindu krunavundi namba njini. Harim Gotin ndaya mavifit mandamandu. Imutamut muhimimuhim nzihi ngimin dan vata anangarandu hara mangimandiyu, maninga. Muhim nzihi sihirahi ngimaña ha, kru Gotindu kuyu mingat ambavaravara Jona sihirami handaya ngimandiyu. ⁴⁰ Jona asa arundu mavingumbañi arikikwiri hivi kiyimi. Siwimañanda Krundu Niñi hama ndahara arikikwiri hivi sava humbañi kiyimandi.

⁴¹ ††Krunavundi Got ngatinguriman vata yihiramami hiviyi, Ninive hati krunavundi sihanannga Gotindu tamingañi namba vana andindurim tanguramirimandiyu. Kamata narinandi tiwimiyi krunavundi namba vanavana andindurim kuyu kimbambami ambavarimandiyu. Ninive hati Jona ambavarahi ngannga mavingimirumu. Hara kru muminga nari ñingini kiyi minga, Jonan tarativiri. ⁴² ††Krunavundi Got ngatingurimandi tiwimiyi, Navundi aru miku Sebandu hanjamb ndahara Gotindu tamingañi tanguramirimandi. Kamata krunavundi tihundu nininini namba vanavanarim kuyu kimbambami ambavarimandi. Navundi aru miku kandihanjamb, pirivisa niñindu mandambuyi kindi. Hara Solomon indarimit avivi nunandi ambavariti indaritin vata payimi. Hara kru muminga niñi kiyi minga Solomonin tarativiramangari, vami.

Sundi namba anga payimi

(Luk 11.24-26)

⁴³ ††Jisas sihinda ambami, Sundi namba kru muming gan mitata urimandi. Kamata kuku maniman upivu avirikimuhimu upi puhirata kindirimandi. Hara avirikimuhimu upi mangimandi. ⁴⁴ Kamata ambirimandi, Yi tavi kiyimin hañi anga uta kiyiman, vamba ambirimandi. Kamavata uta kiyimi tavi ha ngiti ikirañata kanzi mingayahuramintu sangiyimandi. ⁴⁵ †††Kamati uta sundi namba kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata vat namba vanandu supirisupiri hanjini timbuta pata indihuta tavi kandihani kiyimandiyu. Kru kandihama kuha namba kiyimi, hara tihu nambatimangarimandi.

† 12.38: Mt 16.1 nannga, Mk 8.11 nannga, Lu 11.16 nannga, Jo 6.30 nannga, 1 Ko 1.22 †† 12.39: Mt 16.4 nannga, Mk 8.12 nannga, Lu 11.29-32 † Jona 1.17yi ngamara. Kru Gotindu kuyu mingat ambavaravara Jonandu angwimikiyi Jona uta pihu aru Ninive hati krunavundi Gotindu kuyu ambavarahi, nunandi kuyu indarita mavingimirumirim ambavarami. Jona 3.5yi ngamara. †† 12.41: Jna 3.5 †† 12.42: 1 Kin 10.1-10 nannga, 2 Sto 9.1-12 nannga, Mt 12.6 ††† 12.43: Jop 1.7 nannga, Lu 11.24 nannga, 1 Pi 5.8 ††† 12.45: Hi 6.4 nannga, 2 Pi 2.20-22

Krunavundi tihundu nininini siwimañanzih yivurahimandi, vami.

Nininin Jisas niñum nannga niñuranava

(Mak 3.31-35 nannga, Luk 8.19-21)

⁴⁶ §Jisas krunavundi kuyu nguhihi niñum nannga niñuratakiña pata Jisas nannga kuyundavarimindan vata tapirañi kiyimu. ⁴⁷ Kuyundavarahihi, kru muminga pata ambami, Namaka nannga naratakiña nanannga kuyundavarimindan vata pata tapiravu nda kuyu, vami. ⁴⁸ Kamavahi Jisas nun ambami, Yamaka nannga yaratakiña kandihanjini nininin, vami. ⁴⁹ Kamavata nunandi simbirasara isihuramata ambami, Ngamara, nininini ndihi yandi yamaka nannga yaratakiña. ⁵⁰ ††Krunavundi Yavandak nunandi pihuyi kindi hamandu vana taya mingahandahandarim pirikindu hanjini ndaya, yandi yamaka, yarimandakiña nannga yaratakiña, vami.

Wit kiris ndu tih kuyu

(Mak 4.1-9 nannga, Luk 8.4-8)

13 Kandihivi hañindaya Jisas tavihumba hambu mitata tapirañi pindhata uta indu aru hañindu tiviyi minzita kiyimi. ² ††Kamatihi krunavundi sambu nu kiyimi hañi payihu, kupik hañi yahuta minzimi. Kamatihi krunavundi sihanannga indu tavi hambu tanguvatamu. ³ Kamatihi Jisas nuri tih kuyu sambu ambavarata, nimavami, Indarimara. Kru muminga wit kiris kivayi sisiviriman vata umi. ⁴ Kamata kiva hañi sisivata uhihi muvira kindibatiyi mingaramahu kava pata ñamu. ⁵ Muvira piri timba nannga virañi mingaramamu. Piri kandihanji simbiyi simbiyi kiri hambu timba nannga. Kamataharim wit kiris kandihanjini piri kandihanji mingaramata sariwayi timiravaramu. ⁶ Hara kundur ha kavarahi pirihumbañi maminggumi. Harim ina kirahimuhi sahata kimumbiramu. ⁷ Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñingini mingaramamu. Kamatihi siki punzi nannga hanjini timirata wit hanjini tingumu. ⁸ Hara wit kiris muvira piri aviyi mingaramata timirata kandi tamamu. Muvira 100, muvira 60, muvira 30 tindi tamamu. ⁹ Kru kinzih nannga hama, kuyu niñandihin mingatamamangarata indarim, vami.

Jisas tih kuyuyi taya ambavarami

(Mak 4.10-12 nannga, Luk 8.9-10)

¹⁰ Kiyihandata Jisasindu simbirasara pata nun niñmamba kitihumu, Mumindih krunavundi tih

§ 12.46: Mt 13.55 nannga, Mk 3.31 nannga, Jo 2.12 nannga, Si 1.14 †† Kru mirimba nannga muvira ambandu. Kuyu Matyu 12.47yi kiyi niñandihin Matyu nunambi mayihimbivirami. Kru muminga kuyu Mak 3.32yi nannga Luk 8.20yi kiyi hanjini ngata, kuyu siwimañara kiyim vata, kuyu Matyu 12.47yi kiyi niñandihin sihindivura yihimbivirami, vandu. ††† 12.50: Jo 15.14 nannga, Ro 8.29 nannga, Ga 5.6 nannga, 6.15 nannga, Kl 3.11 nannga, Hi 2.11 §† 13.2: Lu 5.1-3 §†† Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tingiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniñandihin 13.3yi kita uta 52yi tih kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambami.

kuyuyi taya ambavarandana, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Nariŋ Got anditi muhimimuhim nuŋandi tiwiyi kiyihiyi hañindu kuyu sapa sipiruta kindi ha ngi- mandira. Hara krunavundi maŋgimandiyu. ¹² †Kru mumingandu kandihamata him muhimimuhim kiyi- mandí hañi nuŋ Got sihinda muvira ngurimandi. Ka- mati nuŋandi muhimimuhim sambí kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim maŋgyimandi ha, muhimimuhim miŋahandata kiyimandiyu ha Got piŋguvarata mitirimandi. ¹³ ††Kanimata sapayirim nuriŋ tihí kuyu ngundin. Nuriŋandi tamiŋgagiriŋ ha tihirañandi, hara muhim maŋgimandiyu. Miŋataman- du hara, kuyu mu maŋindarimandiyu, kamatu nuriŋandi mirimba vu mandaruvihirimandi.

¹⁴⁻¹⁵ †Krunavundi kanimata niŋiniŋirim ndihí Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami, Got ambi, Kuyu sambí ñimbiri indarimandira. Hara kuyu sapavu maŋgimandira. Muhiminda ngimindaŋ vata sambí ñimbiri tihiraramirimandira, hara maŋgyimandira. Krunavundi kandaŋiniŋindu mavi humba hambu tikatikatimi. Kamatihi nuriŋandi kinizihí haŋiniŋ kuyu avi indaritaririm yakwirivarandu. Nuriŋandi tamiŋ- gangiriŋ ha miŋayihindu. Kamataharim nuriŋandi tamiŋga ha muhim maŋgimandi. Kamati nuriŋandi kinzihí ha muhim kuyu maŋindariti, nuriŋandi mavi humbavu kuyu sapa ha maŋgimandi. Kandihamata vana maŋandita, maviŋgimiruta yi kiniziyi patu nuriŋ miŋavindamahin, vamba ambi, vamba ambami. Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahi. ¹⁶ ††Nari kuyu indarindara, naŋga muhimimuhim ngandara. Harim nari kinzihinzitimara. ¹⁷ Yi nariŋ kandi ambin, kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara naŋga kru tititaya kiyihiyi haŋiniŋ sambí muhimimuhim tihu ngara niŋiniŋ ngimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋgamu. Naŋga kuyu indarindara niŋiniŋ in- darimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋjin- darimu, vami.

Wit kirisindu tihí kuyundu kuyu sapa

(Mak 4.13-20 naŋga, Luk 8.11-15)

¹⁸ Jisas sihinda ambami, Kru mumingga kivayi wit kiris kavaramindu tihí kuyu hañindu kuyu sapa ambitin in- darimara. ¹⁹ Wit kiris kwimbiyi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu tiwiyi kiyihiyi kuyu avivi in- darindi. Hara nuŋandi sapavu maŋgandi. Kamatihi Sa- tan nu kindiyi pata sariwayiŋandi kuyu Got nuŋandi maviŋgukuyi kurindi haŋiniŋ piŋguvarandi. ²⁰⁻²¹ Ara wit kiris piri simbiyi simbiyi kirivu timba naŋga virañi miŋ- garamata sariwayiŋandi timiravarami maña handa, kru Gotindu kuyu avivi sariwayiŋandi indarita kinzihinzitindi. Hara nuŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana ha wit kiris kundur maniman maña, harim

† 13.12: Mt 25.29 naŋga, Mk 4.25 naŋga, Lu 8.18 naŋga, 19.26
†† 13.13: Lo 29.4 † 13.14-15: Ais 6.9-10 naŋga, Mk 4.12 naŋga, Jo 12.40 naŋga, Si 28.26-27 naŋga, Hi 5.11 †† 13.16: Lu 10.23-24 naŋ- ga, Jo 8.56 naŋga, Hi 11.13 naŋga, 1 Pi 1.10-12

nuŋandi indarimaŋgamaŋgara vana ha pakanda kindi. Gotindu kuyu avivi indarita kinzihinzitindi. Hara kru nuŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana haŋandihiŋirim pimi nguhu, nuŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana ha miŋgata yivundi. ²² ††Ara wit kiris muvira siki punzim- bunzi ñiŋgiñi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarindu. Hara piri niñindu himirim timuti- mutindi, naŋga timbahiris sambí miŋatihirumara- marim indarindi. Kamatihi kandi vana haŋiniŋ Gotin- du kuyu haŋiniŋ yivutariŋguhi kandimandamandi. ²³ Hara wit kiris piri aviyi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarita sapavu ngamaŋgaran- di. Kamata 30 kiris, 60 kiris, 100 kiris tindi kandi tamandi, vami.

Tipa ñamba kivayi timiravaramindu tihí kuyu

²⁴ Jisas nuriŋ tihí kuyu muŋandihiŋ nimavamba am- bami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru mumingga nuŋandi kivayi wit kiris avi haŋiniŋ kavarami maña. ²⁵ Hara krunavundi karihahuhu kru hamandu miku miŋga pa- ta tipa ñambandu kiris wit avi ñiŋgi hañi kavarami umi. ²⁶ Kamatihi kiyihandata wit haŋiniŋ aruta kandi tamirim andihí ngahura tipa ñamba haŋiniŋ ndahara kandi tamirim kiyimi. ²⁷ Kamatihi simbirasara haŋiniŋ uta kiva niŋuva hamaŋ nimavamba ambamu, Aru miŋ- ga, ara wit kiris taya vaha nandi kiva niñi kavaramana vamba indarindariŋ. Hara mumindihi tipa ñamba nda naŋga timiri, vamba ambamu. ²⁸ Kamavahu nuriŋ am- bami, Miku hiru mumingga kandi musa ha andisimi, vamba ambami. Kamavahi ambamu, Nginangata uta tipa ñamba ha kumbiravarim, vamba ambamu. ²⁹ Ka- mavahura nuriŋ ambami, Kitiranggitirangwisa. Tipa ñamba haŋiniŋ kumbiravarambara wit avi haŋiniŋ naŋga kumbiravaritiramandihi. ³⁰ †††Kamata mandita mitira arikita kihirihiri arutimu. Kamatu tahiratahira tiwimi kru simbira miŋimandiyu haŋiniŋirim ambiri- man, Tipa ñamba haŋiniŋ wisa tahirandahira kiti ka- haŋgaha ahuyi kiraharim tamamara. Kamata wit avi haŋiniŋ yivutihirumata huyimandavi yandiyi tama- mamara, vamba ambami, vami.

Mastet kirisindu tihí kuyu

(Mak 4.30-32 naŋga, Luk 13.18-19)

³¹ Jisas nuriŋ tihí kuyu muŋandihiŋ nimavamba am- bami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha sahi mastetindu kiris maña. Kru mumingga mastet kiris ha miŋata nuŋandi kivayi sisivami. ³² Mastetindu kiris ha sahi muvirandu maña ma. Sukihiris sirambi, hara timirata arutindi ha sahi muviraŋ tarativirata ahu maña arutindi. Kamatihi kava pata nuŋandi maka hañi ñiŋgi tihundu, vami.

†† 13.22: Mt 6.19-34 naŋga, Lu 12.16-21 naŋga, 1 Ti 6.9-10 naŋ- ga, 6.17 ††† 13.30: Mt 3.12

Yisindu tihi kuyu

(Luk 13.20-21)

³³ Jisas nuriŋ sihinda tihi kuyu muŋandi nimavamba ambami. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha yis maña. Navundi muŋambi wit sambu miŋata yis naŋga tarayiwarata tamahi kihata siŋgi ha naŋga kihirihiritindi, vami.

Jisas tihi kuyuyi taya ambavarami

(Mak 4.33-34)

³⁴ Jisas sihananŋa kuyu krunavundiŋ ambavarami niŋiniŋ, tihi kuyuyi taya ambavarami. Miŋamamañi ndamata maŋambavarami. ³⁵ †Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara mumuŋgandu mikatimbayi Got nimavamba ambami, Muhimimuhim piri niñi yivurahami hirivi hañinda kita patavata tihundu takuk niñi, muhimimuhim sipiruta kindi ha yi tihi kuyuyi taya ambavaraman, vamba ambami. Kamavami kuyu ha Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahami.

Tipa ñambandu tihi kuyundu kuyu sapa

³⁶ Jisas krunavundiŋ mitata tavi humbañi indihuhu nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nu kiyimiyi pata nimavamba kitihumu, Tipa ñamba kivayi yaharamami hañindu kuyu sapa ha ambina ngahariŋ vaha, vamu. ³⁷ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Kru wit kiris avi kavarami hama Krundu Ñiŋi. ³⁸ ††Ara kiva ha piri niŋandihin. Ara wit kiris avi haŋiniŋ krunavundi Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋiniŋ. Ara tipa ñamba haŋiniŋ, kaŋiniŋ krunavundi Satanindu. ³⁹ Kru miku miŋga tipa ñamba kavarami hama Satan. Ara wit tahiratahira tiwimi haŋandihin piri niŋandihindu imbihivi. Ara simbirasara wit tahiratahira haŋiniŋ Gotindu kutikara. ⁴⁰ †Kru tipa ñamba kumbirata kiramumu maña ha, piri niñiŋ imbihiviyi andirimandiyu. ⁴¹ ††Krundu Ñiŋi hama nuŋandi kutikara haŋiniŋ simbiti payimandiyu. Kamati muhimimuhim andihi krunavundindu indarimanŋaramanŋara vana ñambatindi haŋiniŋ naŋga, kru sihananŋa ñamba vana andindu haŋiniŋ, piŋgularimandiyu. ⁴² ††Kamata kavariŋ ahumira aruyi urimandiyu. Ahutunŋi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu. ⁴³ †††Kanditiwimi hañi krunavundi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ, nuriŋandi Niŋuvandu tiwiyi kiyihiyi hañi ina timirata siñandindi maña siñandirimandiyu. Kru kinzihi naŋga hama, kuyu niŋandihin miŋatamaŋgarata indarim, vami.

Timbahiris tupi piriŋhumbañi sipiruta kindindu tihi kuyu

⁴⁴ †††Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha timbahiris tupi kiva itifi piri kayivata sipirumu maña ŋandi. Kamati kru mumuŋga ngata sihinda sipirumi.

† 13.35: Sng 78.2 †† 13.38: 1 Ko 3.9 † 13.40: Mt 7.16 naŋga, Jo 15.6 †† 13.41: Mt 24.31 naŋga, 25.31-46 naŋga, Mk 13.27 †† 13.42: Mt 8.12 ††† 13.43: Dan 12.3 naŋga, 1 Ko 15.42 naŋga, 15.53 naŋga, 15.58 ††† 13.44: Ais 55.1 naŋga, Mt 19.29 naŋga, Lu 14.33 naŋga, Fl 3.7-8 naŋga, Sk 3.18

Kamata kinzihiŋzita uta nuŋandi muhimimuhim ambahi mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta kiva kandiha mut miŋami, vami.

Wiriri avinziŋkwi ŋandindu tihi kuyu

⁴⁵ Jisas sihinda tihi kuyu muŋandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, kru timbahirisindu ariku miŋga wiriri avirim puhirata kindimañandimi. ⁴⁶ †Kamata wiriri muŋandi ngahi avinziŋkwisikwi tihi, uta ambahi muhimimuhim nuŋandiha mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta wiriri avinziŋkwi kandiha mut miŋami, vami.

Kamahayindu tihi kuyu

⁴⁷ ††Jisas sihinda tihi kuyu muŋandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kamahayi indu muyi kavaru miŋguhi muhimimuhim asa miŋandu maña. ⁴⁸ Kamahayi ha yavurihi piŋgiriŋ pata tiŋgiŋvumu tamamumu. Kamata minizita itihata asa avivi haŋiniŋ maki isi muyi tamata, asa ñamba haŋiniŋ kahuvaramu. ⁴⁹ †††Piri niñiŋ imbihiviyi ndahara siwimañanda andirimandiyu. Gotindu kutikara pata, kru ñamba niŋiŋ kru tititaya kiyihiyi niŋgi hañi kiyimandiyu haŋiniŋ miŋimandiyu. ⁵⁰ Kamata kavariŋ ahumira aruyi urimandiyu. Kamata ahutunŋi aruyi kavariŋ irihariha mika satipirimandiyu, vami. ⁵¹ Kamavata Jisas simbirasara haŋiniŋ kitihuta nimavami, Kuyu sihananŋa kaŋiniŋindu kuyu sapa ngandara vaha, vami. Kamavahi ambamu, Ngandariŋ, vamu. ⁵² Kamavahu nuriŋ ambami, Tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ tikatika kuyu ngandu. Kamataharim Gotindu tiwiyi kiyihiyiŋ kuyu sapa handahara ngandu. Nuri tavi aru muŋandihinindu niŋuva maña. Tavihumba hañindu muhambu indihuta muhimimuhim nuŋandi avivi kuhandu naŋga kivi yavuriŋ kindi haŋiniŋ, sihananŋa miŋaramahi tapirañi pindihami, vami.

Nasaret hati Jisasniŋ kutivu tamamumu

(Mak 6.1-6 naŋga, Luk 4.16-30)

⁵³⁻⁵⁴ ††Jisas tihi kuyu kaŋiniŋ ambavarata mituta pihi kandiha mitata nuŋandi pihiŋ umi. Uta Got naŋga kuyundavaravara tavi nuriŋandiyi indihuta, krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavarami. Kamatihi krunavundi sihananŋa nuŋandi kuyu ha indarihu mavi yahavarahi nimavamu, Kru kaniŋa indarimit avi naŋga muhim nzihi sihirandi vana niŋandihin paŋundu miŋami. ⁵⁵ †††Ara ngandariŋ, kru niŋa niŋuva tavi tihutiŋ miŋga. Niŋum Maria, niŋuranava, Jems, Josep, Saimon naŋga Judas. ⁵⁶ Naŋga niŋurimanŋati sihananŋa kihiri kiriniŋ. Kru kaniŋa tikatika naŋga indarimit avi niŋandihin paŋundu miŋata kandi vana niŋiniŋ andi, vamu. ⁵⁷ ††Kamavata nuŋirim kipuhiŋputimu. Kamatiŋ-

§ 13.46: Snd 2.4 naŋga, 3.14-15 naŋga, 8.10 naŋga, 8.19 §† 13.47: Mt 22.9-10 §†† 13.49-50: Mt 13.42 naŋga, 25.32 naŋga, Lu 13.28 §† 13.53-54: Mt 2.23 naŋga, 7.28 naŋga, Mk 6.1 naŋga, Lu 4.16 naŋga, 4.22 naŋga, Jo 7.15 §†† 13.55: Jo 6.42 §† 13.57: Mt 11.6 naŋga, Mk 6.3-4 naŋga, Lu 4.24 naŋga, Jo 4.44

ra Jisas nuriŋ nimavami, Kru Gotindu kuyu miŋgata ambavaravara miŋga mupihu mupihu nu ñimbi nanŋa miŋga kindi. Hara nuŋandi pihu timbanzikwiyi nanŋa nuŋandi taviyi nu ñimbi maniman miŋga kindi, vami. ⁵⁸ †Kamataharim niŋambirim maŋindarimaŋgarahu, pihu kandihafi muhimimuhim nzihi kandiŋgandi nzikwi manzihirami.

Herot Jisasirim Jon kukuyi miŋgagiruhiru hama vaha vami

(Mak 6.14-29 nanŋa, Luk 3.19-20 nanŋa, 9.7-9)

14 Kandihirivi haŋi Herot pirivisa Galilindu gava-
mandu aru miku kiyimi. Kamata Jisas muhimi-
muhim nzihiŋ andimi vana ha indarimi. ^{†2} Jisasindu
kuyuhinzi Herot indarita nuŋandi simbirasara haŋiniŋ
nimavami, Kru kandihama Jon kukuyi miŋgagiruhiru
hama ndimbanzikwi. Nu savayi kita anŋa yahamirami.
Harim muhimimuhim nzihi sihrasihirandu tikatika
nuŋandi kiyi, vami. ³⁴ †Kuha Herodiasin Herot urami,
nu niŋura Filip nimburi. Kamatihi Jon Herotin nimava-
mi, Navundi kaŋambiŋ urahana avimandi, vami. Ka-
mavahi Jonin Herot miŋahandata siki takiri maŋa
tikatika himiŋi kahaŋata ñamba vana andihu tamandu
upiyi tamami. ⁵ Kamata Herot Jonin yivutatamiraman
vata andimi. Hara krunavundi Jonirim kru Gotindu
kuyu miŋgata ambavaravara miŋga vamba indarimitan-
du. Harim krunavundirim piŋitumi. ⁶ Kamata muhiyi
kru muvira pata Herot nanŋa niŋum nuŋ kavumi hivi
haŋandihinirim indaramata ñamu. Kamatihi kandihivi
haŋi Herodiasindu navundi ñiŋi haŋambi pata nuri
kiyimu itihafi tuturamami. Kamatihi Herot tuturamami
haŋandihinirim mavindamaŋgarami. ⁷ Kamata Herot
tikatika kuyu kahaŋata nimavami, Kandisikwisikwi, yaŋ
muhimirim nda kitwina nguriman, vami. ⁸ Kamavahi
Herodias, navundi ñiŋi haŋambi niŋum, nuŋandi
navundiŋ ambami. Kamatihi nuŋandi navundi haŋam-
bi Herotin ambami, Jon kukuyi miŋgagiruhiru hama-
du mikumuŋgi ha maki muyi tamata kavuta pata yaŋ
ngu, vami. ⁹ Kamavahi aru miku hama kuyu kandiha
indarihi nuŋandi mavimbu pimitimi. Hara tikatika kuyu
kahaŋami haŋandihinirim indarimi. Harim kihiri minzi-
ta ñamu haŋiniŋindu tamingangimbanfi sihumu
ngavitinima vata, saŋganzaŋ ambahi navundi ñiŋi
haŋambi ambami maŋa andimu. ¹⁰ †Kru muminggaŋ
simbihi kru ñamba vana andihu tamandu upiyi umi.
Uta saŋganzara muhamaŋ ambahi Jonin piŋgwi pitimi.
¹¹ Kamata maki muyi miku ha tamata miŋgata uta
navundi ñiŋi haŋambiŋ ngumi. Kamatihi niŋum
kiyimi miŋgata umi. ¹² Kamatihi Jonindu simbirasara

† 13.58: Mk 6.5-6 †† Herot kaniŋa, mu ñimbi nuŋandi Antipas,
pirivisa Galili karatamandi. Herot kandihama niŋuvandu ñimbi
Herot. Niŋuva Herot Aru miku kiyimi hiriviyi, Maria Jisasin kavumi.
Matyu 2yi ngimandira. † 14.3-4: Wkp 18.16 nanŋa, 20.21 nanŋa, Mt
11.2 nanŋa, 21.26 nanŋa, Lu 3.19-20 nanŋa, 20.6 †† 14.10: Mt 17.12
nanŋa, Mk 6.27 nanŋa, Lu 9.9

haŋiniŋ pata Jonindu pati ha kavuta uta, sava humbaŋi
tamamamu. Kamata uta Jisasin ambavaramu.

Jisas 5,000 kruŋ ñaŋa ngumi

(Mak 6.31-44 nanŋa, Luk 9.10-17 nanŋa, Jon 6.1-13)

¹³ Jisas Jonin yivutatamatama kuyu indarimi, harim
kandi pihu ha mitata nuŋandi simbirasara haŋiniŋ
nanŋa kupik miŋgata kru maniman upivu umu. Ka-
matihura krunavundi sambu Jisas uyi vava kuyu indari-
ta, pihu aru haŋiniŋ mitata, nuŋ puhirata piriyi umu.
¹⁴ †Uta yivurahata ngahi krunavundi sambu kiyimu. Ka-
matihi ngahi mavindihi, nuriŋandi krunavundi kandi
nanŋa haŋiniŋ miŋavindamami. ¹⁵ Kamata kivitititih
simbirasara haŋiniŋ pata Jisasin nimavamu, Niŋu kru
maniman upivu, nanŋa ina miŋguta kivitirim andi.
Harim avinda krunavundiŋ simbiŋa pihu makamaka
uhuhu nuriŋambirim ñaŋa mut miŋamu, vamu. ¹⁶ Ka-
mavahu Jisas nuŋandi simbirasaraŋ ambami, Mumirim
urimandiŋyu. Nariŋambinda ñaŋa ngutira ñamu, vami.
¹⁷ Kamavahi nuŋ ambamu, Ariŋandi ñaŋa niŋi sambu
maŋgiyi. Mavatiŋba arikita arikita kwiri nanŋa asa
arikita taya kiyi, vamu. ^{††18} Kamavahu ambami, Ara
mavatiŋba nanŋa asa kandiha yi kini niŋi miŋgata payi-
mara, vami. ¹⁹ †††Kamatihi Jisas krunavundiŋ ambahi ti-
pa haŋi minzimu. Kamatihi mavatiŋba arikita arikita
kwiri nanŋa asa arikita haŋiniŋ miŋgata, kimba nimbu
kuta yahuta Gotin kuyu avivi ngumi. Kamata
miŋasihiraramata nuŋandi simbirasaraŋ nguhi
krunavundiŋ tiŋgirumu. ²⁰ †Kamatihi sihananŋa ñahu
kipitimi. Kamata mitamu haŋiniŋ kiyiŋi, yivutihirura-
mata tiwatiwa kuma timutamu, tanda arikinzipi
tiŋgiruramatayi kundamu. ²¹ Kru ñamu haŋiniŋ 5,000
vat krundaya. Hara navundi nanŋa ñiŋisimŋ
mayihitiŋgirumu.

Jisas indu himbaŋi kindavarami

(Mak 6.45-52 nanŋa, Jon 6.16-21)

²² Jisas nuŋambi kita krunavundiŋ simbitin uri-
mandiyu vata andimi. Harim nuŋandi simbirasara
haŋiniŋ kupik haŋi yahuta kasiramata indu timukari
hambu indihumu vata ambami. ²³ †Kamata
krunavundiŋ simbihi uhuhu nu nuŋambi apuvu Aru ni-
ma nanŋa kuyundavaririm yahumi. Kamata ina miŋgu-
mi hiriviyi nu nuŋambi apu hambu kiyimi. ²⁴ Kupik ha
tivi hambu mitata uhi kutandimi. Kamatihi wini kupik
ñapiru hambu pata kuku ha nanŋa kupik ha
tarayikirahi minza haŋu ndaya kiyimi. ²⁵ Kamata kwisi
pahirita siŋandihi Jisas kuku himba haŋi taŋguramata
uta nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kiyimuyi yivurahami.
²⁶ †††Kamatihi nuŋ ngahu indu himba haŋi payiŋi piŋi-

†† 14.14: Mt 9.36 nanŋa, Mk 6.34 ††† Mavatiŋba Juda hati
musa miŋandu haŋiniŋ aru sikwi ma. Mavatiŋba ariŋandi skon van-
du haŋim maŋa. Mavatiŋba kumanzipi tiŋgiruramata haŋiniŋ
arikimat taya ñahu. ††† 14.19: Mt 15.35-39 nanŋa, Mk 8.6-10
§ 14.20: 2 Kin 4.44 nanŋa, Mk 6.42-43 nanŋa, Lu 9.17 nanŋa, Jo
6.11-13 †† 14.23: Lu 6.12 nanŋa, 9.28 ††† 14.26: Lu 24.37

tuta nanangarata ambamu, Ni sundi ñamba muñandi, vamu. Kamavata piñituta pati avangaramu. ²⁷ Kamatihura sariwayiñandi Jisas nuriñ nimavami, Tikatikatika kiyimara. Nimbu yitih piñimandumara, vami. ²⁸ Kamavahi Pita yahata nuñ kimbini nimavami, Aru miñga, na tiñgata, ambina yindahara kuku himbaniñi na kina hañi tanguramata utini, vami. ²⁹ Kamavahi Jisas ambami, Ara pañi, vami. Kamavahi Pita kupik ha mitata kuku himba hañi tangutanguramata Jisas kiyimiyi umi. ³⁰ Hara ngahi wini ha tikatika sikwitih piñitumi. Kamata kuku hañi tihita miñguhandami. Harim yahata kuyu kimbañi nimavami, Aru miñga, yañ ngurama, vami. ³¹ Kamavahi sariwayiñandi Jisas kumandamata Pitañ miñahandata nimavami, Yañirim indarimañgaramañgara vana nandi ha sukisimbiri. Mumindihi nandi indarimit arikita kiyi, vami. ³² Kamavata arikimbat kupik hañi yahuhu wini ha tihimitami. ³³ Kamatihini kru kupik himba hañi kiyimu hañiniñ Jisasindu ñimbi tihuyahata nimavamu, Kandisikwisikwi na Gotindu Ñiñi, vamu.

Kandi nanga hañiniñ Genesaret miñavindamami (Mak 6.53-56)

³⁴ Jisas nanga nuñandi simbirasara indu timukari hambu indihuta, pihu Genesaret ariñi yivurahamu. ³⁵ Kamatihu kru kandihaju hati Jisasini ngata, nuñ ngandu, harim sihananga pihu kandihaju ariñi kindu hañiniñirim kuyu tamahu umi. Kamatihu krunavundi sihananga kandi nanga hañiniñ timbuta nu kiyimiyi payimu. ³⁶ Kamata Jisasirim, mitina krunavundi kandi nanga niñiniñ nandi mikwiri ñapiru hañi miñasarata avindimu vata añangaramu. Kamata krunavundi sihananga kandihamatimu hañiniñ, avindimu.

Gotindu tikatika kuyu añingitakiñandu kuyu taratvirahi (Mak 7.1-13)

15 Kandihirivi hañu Farisi nanga tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ Jerusalem mitata Jisas kiyimiyi umu. Kamata nuñ nimavamba kitihumu, ² Mumindihi nandi simbirasara niñiniñ ariñandi añingitakiñandu tikatika kuyu ariñ ngumu niñiniñ miñgata kavrandu. Niñim, kuma ñimburitara mañandu, vamu. ³ Kamavahu Jisas nuriñ kimbini nimavami, Mumindihi nariñandi vana taya miñahandata, Gotindu tikatika kuyu miñgata kavrandara. ⁴ Got ambami, Naminavandu tiwiyi taya kita nuriñandi kuyu taya miñahanda. Nanga, kru niñum niñuvañ mikatihiri-

† 14.29: Jo 21.7 †† 14.31: Mt 8.26 † 14.33: Sng 2.7 nanga, Mk 4.39 nanga, Lu 4.41 nanga, Jo 6.69 nanga, Ro 1.4 †† 14.36: Mt 9.20-21 nanga, Mk 5.27-28 nanga, Lu 8.44 †† 15.2: Mk 7.5 nanga, Lu 11.38 †† Simbirasara hañiniñindu kuma hañiniñ niñindimbanzikwi mandihira ñamu. Niñi nanga himinda Gotindu tamiñgañi miñgata, nuriñambi niñi nangandituma vata Juda hati piñitundu. Kamataharim kuyu tikatika mu, kuma ñimburita Gotindu tamiñgañi sihinda ñañiranditara ñañandu ñandi kindi. ††† 15.4: Kis 20.12 nanga, 21.17 nanga, Wkp 20.9 nanga, Lo 5.16

mandi hama kwimirimandi, vamba ambami. ⁵ Hara nari nimavamba ambandara, Kru muminga niñum niñuvañ nguramaramandu timbahiris hañandihin ndaya kiti, yahata niñum niñuvañ ambirimandi. Yi timbahiris ni Gotiñ ngurim yihiramin ndaya kiyi, vamba ambirimandi. ⁶ Kru kandihama niñum niñuvandu tiwiyi mangiyimandi. Hara nari ambandara, Kru niñum niñuvañ timbahiris manguta avi vana andirimandi, vamba ambandara. Kandihamata vanayi nari Gotindu kuyu hañandihin tanguhara miñgundi. Kamata nariñandi nañingitakiñandu vana taya tihuyahandara. ⁷ Nari kuyusihirimbihapiha niñiniñ. Gotindu kuyu miñgata ambavaravara Aisaia nariñandi vanarim ambami, Got ambi, ⁸ Krunavundi yandi ñimbi nuriñandi mikatimbayi tihuyahandu. Hara nuriñandi maviñguku nanga indarimit hañiniñ yambirim kutañi nzikwi kindi. ⁹ Krunandu tikatika kuyu ambavarata, Niñandihin Gotindu kuyu, vamba ambandu. Harim yandi ñimbi sañ nanga tihuyahandu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

Gotindu tamiñgañi niñindindirim ambami (Mak 7.14-23)

¹⁰ Jisas krunavundiñ uraramahi payihu nimavamba ambami, Kuyu ni ambitiñ indarimañgarata mirimbañi tamamara. ¹¹ Muhimimuhim mika humbañi indihundi hañiniñ andihini Gotindu tamiñgañi kru niñi mandindi. Muhimimuhim kuyu mikatimba ni ambavarandi hañandihin andihini, Gotindu tamiñgañi kru niñindindi, vami. ¹² Kamavahi kiyihandata Jisasindu simbirasara hañiniñ pata nuñ nimavamu, Farisi ndariniñ kuyu kandiñ indarihu nuriñandi mavi ndambu avimandiha nganada, vamu. ¹³ Kamavahu Jisas nuriñ nimavami, Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama kiva nanga miñga. Harim muhimimuhim nu mangurimi hañiniñ kundur hañiniñ nanga kumbiravarimandi. ¹⁴ Kariniñirim kandi vata mañambamara. Nuri tamiñga ñumi niñiniñ maña. Tamiñga ñumi miñga yahata tamiñga ñumi muhamañ kwimbi isihuramiriman vata arikimbat kumbañi miñguhu, vami. ¹⁵ Kamavahi Pita Jisasini kitihuta nimavami, Krunavundiñ muhimimuhim andihini Gotindu tamiñgañi niñindindu vamba tihini kuyu ambavarana hañindu kuyu sapa ariñ ambavarina indarihariñ vaha, vami. ¹⁶ Kamavahi Jisas ambami, Narindahara kwiniñwinitira wisa vaha tihini. ¹⁷ Nari ngandara. Muhimimuhim mika humbañi indihundi ha mavi humbañi miñgundi. Kamatihini mavi niñandihin sihusihu taviyi piñguvarahi undi. ¹⁸ Hara kuyu mika niñandihin ambavarandi hañandihin maviñguku niñbundu yivurahandi. Kandi vana hañandihin andihini Gotindu tamiñgañi kru niñindindi. ¹⁹ Yi krundu maviñgukuyindu

§ 15.8: Ese 33.31 §† 15.8-9: Ais 29.13 §†† 15.9: Kl 2.18-22 nanga, Ta 1.14 §† 15.11: Mt 12.34 nanga, Si 10.15 nanga, Ro 14.14 nanga, 14.17 nanga, 1 Ti 4.4 nanga, Ta 1.15 §†† 15.13: Jo 15.2 nanga, 1 Ko 3.7 §† 15.14: Ais 9.16 nanga, Mal 2.8 nanga, Mt 23.16 nanga, Lu 6.39 nanga, Ro 2.19 §† 15.18: Mt 12.34 nanga, Je 3.6 §†† 15.19: Stt 8.21 nanga, Snd 6.14 nanga, Jer 17.9 nanga, Mt 12.34 nanga, Mk 7.21

muhimimuhim ñamba vana nimata niñiniñ yivura-handirim ambin. Indarimit ñamba. Kruñ yivutatamahi kimuhimu vana. Navundi kru maniman nanga kru navundi maniman miñaviniñgiri vana. Navundi kru nanga hañiniñ, nanga kru navundi nanga hañiniñ pisingarahara vana. Kipa miñamiña vana. Ngatiñgiringuru tiwimiyi kuyusihiringuyu ambavaravara vana, nanga muñiniñ ñamba tangutanguru vana. ²⁰ Kandi vana niñiniñ andihi, Gotindu tamiñgañi kru ñiniñdindi. Hara kru kuma ñimburiñati ñandi hañandihin andihi Gotindu tamiñgañi kru ñiniñ mandindi, vami.

Kenanindu navundi Jisasirim indarimangarami

(Mak 7.24-30)

²¹ Jisas piñu Genesaret mitata, piñu aru Tair nanga Saidonindu vu umi. ²² Kamatihi Kenanindu krunzapayindu navundi uta kandambu kindi ñambi pata kuyu kimbañi Jisasiniñ nimavami, Aru miñga, na Devit Niñuñinggi yañ siñinga. Yandi navundi ñiniñ niñambiñ sundi ñamba ariñguta pisingarandi, vami. ²³ Kamavahira Jisas nuñ kuyu kimbi mu ndahara mañambami. Kamatihira navundi hañambi tuvirata siñindi payihi Jisasindu simbirasara hañiniñ pata Jisasiniñ nimavamu, Navundi niñambi siñindi niñbu avangarata sirindamata payitihim simbina anga umi, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas ambami, Got yañ simbiñi Israel hatiñ ndaya, sipsip siñgundindu mañi hañiniñ nguramirim payimin, vami. ²⁵ Kamavahira navundi hañambi pata Jisas kiyimi hañi tandamikwimikwita, nangwindarata piriniñbu tihirata nimavami, Aru miñga, yañ ngurama, vami. ²⁶ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Niñindu ñaña ni miñgata upiririm kaviritiniñ utima, vami. ^{†27} Kamavahira navundi hañambi nimavami, Aru miñga, kandi ambana. Hara ñiniñ hañiniñ ñahu, ñaña miñi niñuvandu pina tiwivu miñgaramandi hañiniñ upiri ñandu, vami. ²⁸ Jisas kuyu kandiha indarita navundi hañambirim nimavami, Navundi na, nandi indarimangaramangara vana ha aru sikwi. Harim indarimitana him ha yivuraham, vami. Kamavahi navundi hañambindu ñiniñ hañambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi.

Jisas kandi nanga hañiniñ sambu miñavindamami

²⁹ Jisas piñu kandiha mitata indu Galili kuku tiviyindiñiñ ndaya umi. Kamata apuvu yahuta minzimi. ³⁰ Kamatihi krunavundi sambu nu kiyimiyi payimu. Kamata tanda ñamba, tamiñga ñumi, punzi kimikimi, manguyundavaravara hañiniñ, nanga muhimimuhim kandi nanga hañiniñ sambu timbuta pata nuñandi tan-

† 15.24: Mt 10.5-6 nanga, Si 3.25-26 nanga, Ro 15.8 †† Jisas navundi hañambiñ tangutini miñgum vata mañandimi. Maniñga. Hara kuyu avi ni Israel hati kiyuyi wisa umi, kamati siñindivura muñiniñ indarimu vata piriñ tamam. Kamataharim Jisas tihim kuyu kaniñandihin gumi. Niñisirambi hañiniñ Israel hati mañi, upiri hañiniñ krunzapa muñiniñ mañi. Hara Jisas navundi hañambindu indarimangaramangara vana ha ngata nuñ nguramami. ‡ 15.28: Mt 8.10 nanga, 8.13

danzapa hañiñ tamam. Kamatihi nuriniñ miñavin-damahi, avindimu. ³¹ Kamatihi krunavundi nggahu manguyundavarandu hañiniñ kuyundavarahu, punzi kimikimi hañiniñ avindihu, tanda ñamba hañiniñ kindavarahu, tamiñga ñumi hañiniñ tihirañamu. Kamatihi indarihitita Israelindu Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas 4,000 kruñ ñaña ngumi

(Mak 8.1-10)

³² Jisas nuñandi simbirasarañ uraramahi payihu nimavami, Krunavundi niñiniñirim yañ mavindi. Ara nanga ariki hivi sikwi kiyihu kwiri hivi niñi ñaña nuriniñdi mangiyi. Harim aviharim kitu simbitin utu avi mandirimandi. Tamiñganzihisihitinda kwimbiyi miñgata yivutuma, vami. ³³ Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ Jisasiniñ nimavamu, Niñbirañi kru mangiyi. Harim ara mavatimba sambu pañundu miñgata krunzivi kaniñiniñ ngutiriniñ ñirimandiyu, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisas nuriniñ kitihuta nimavami, Nariñandi mavatimba pamata kiyi, vami. Kamavahi ambamu, Ariñandi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata kiyi, nanga asa sambu sikwi mangiyi, vamu. ³⁵ Kamavahu Jisas krunavundiñ ambahi piriñi kambaminzimu. ³⁶ Kamatihi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata hañiniñ nanga asa hañiniñ miñami. Kamata Gotiniñ kuyu avivi nggata miñasihiraramata nuñandi simbirasarañ ngumi. Kamatihi nuñandi simbirasara hañiniñ krunavundiñ ngumu. ³⁷ Kamatihi sihananga ñahu kipitimi. Kamata ñata mitamu hañiniñ yivutihiruramata, tiwatiwa aruru kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramatayi kundamu. ³⁸ Kru minzita ñamu hañiniñ kruñ ndaya yihitiñguru 4,000 ndimi. Hara navundi nanga ñiniñ sirambiñ mayihitiñguru. ³⁹ Kamata Jisas krunavundiñ simbiñi uhu, kupik miñgata Magadanindu vu umi.

Jisasiniñ muhim nzihi sihirina ngim vamu

(Mak 8.11-13 nanga, Luk 12.54-56)

16 ^{††} Farisi nanga Sadyusi Jisasirim anditi ngim vata pata nuñ ambamu, Na Gotindu simbira miñandanatiñgata muhim nzihi sihirina nandi kuma munzi ngim, vamu. ² Kamavahura nuriniñ kimbi nimavami, Kivitiñ ambandara, Ihumbisa niñbu ñangwindi. Harim avingivi kiyimandi, vamba ambandara. ³ Kivisiñ ambandara, Kukumuwava ndanguta ihumbisa niñbu kitiriti. Harim musi kuku nanga wini payimandi, vamba ambandara. Kambu kandi, ihumbisa niñbu muhimi-muhim nzihi yivurahandi hañiniñ ngamangarandara. Hara muhimimuhim nzihi tihungirivi yivurahandi niñiniñ mangamangarandara. ⁴ ^{†††} Krunavundi tihundu niñiniñ ñamba niñiniñ nzikwi, harim Gotiniñ ndaya maviñi mandamandu. Kamatiñdi imutamut muhim nzihi ngimindañ vata tuvirandu, hara muhim nzihi muyipu ndahara mangimandiyu. Muhim nzihi miñgiyamiñgiya,

†† 15.31: Mk 7.37 †† 15.32: Mt 14.14 ††† 16.1: Mt 12.38 nanga, Lu 11.16 nanga, 1 Ko 1.22 ††† 16.4: Mt 12.39 nanga, Lu 11.29

Gotindu kru kuyu miŋata ambavaravara Jonandu handaya ngimandiyu, vami. Kamavata Jisas nuriŋ mitata umi.

Farisi nanŋa Sadyusindu yisindu tihi kuyu

(Mak 8.14-21)

⁵ Jisas nanŋa nuŋandi simbirasara haŋiniŋ uta indu timukari yivurahamu. Hara nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kwiniŋkwinita mavatiŋba miŋata maŋumu.

⁶ †Kamatiŋu Jisas nuriŋ ambami, Nari Farisi nanŋa Sadyusindu yisiriŋ tamiŋga nanŋa kindamara, vami.

⁷ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nuriŋambi masamasa kuyudavarata ambamu, Mavatiŋba mam-baha mamiŋata payihariŋ yisiriŋ ambi, vamu. ⁸ Kamavahu indarita Jisas nuriŋ ambami, Kru indarimaŋ-garamaŋgara vana suksimbiri nanŋa nari. Mumindihi nari ariŋandi mavatiŋba maŋgiyi, vamba ambara.

⁹ ††Nari indarimitata mambaha ngara. Mavatiŋba kumanzipi timu tiŋgiruramata 5,000 kru ŋahu, pamata tiwatiwayi kundamara. ¹⁰ †Nanŋa nari mavatiŋba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata 4,000 kru ŋamu. Kamatiŋu tiwatiwa aruru pamatayi kundamara.

¹¹ Nari mumindihi indarimitata maŋgara. Nariŋ yi mavatiŋbarim indarimitata kuyu maŋgwin. Yi ambin, nari Farisi nanŋa Sadyusindu yisiriŋ tamiŋga nanŋa kindamara vata ambin, vami. ¹² Kuyu kandiha indarita ambamu, Yis mavatiŋba nanŋa kirandu haŋandihiriŋ maŋambavari. Farisi nanŋa Sadyusindu kuyurim tamiŋga nanŋa kindamara vata ambi, vamu.

Pita Jisasiniŋ ambami na nuhaya vami

(Mak 8.27-30 nanŋa, Luk 9.18-21)

¹³ Jisas piŋu aru Sisariafilipai vurim umi. Uta kandiŋiwimi haŋi nuŋandi simbirasaraŋ kitiŋhuta ambami, Krunavundi niniriŋ Krundu ŋiŋi, vamba ambandu, vami. ¹⁴ ††Kamavahi ambamu, Muvira nambiriŋ Jon kukuyi miŋaŋgiriŋuru hama vandu. Muvira nambiriŋ Elaija vandu, muvira nambiriŋ Jeremaia vandu, mana kuhandu kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋindu muvat miŋga vaha, vamba ambandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas nuriŋ kitiŋhuta ambami, Hara nariŋambi, yambiriŋ nin ndaya vamba ambandara, vami. ¹⁶ ††Kamavahi Saimon Pita kimbibiŋ nimaŋvamba ambami, Na Got krunavundiŋ anŋa miŋiŋmandi vata yihiramami hama. Na Got sihaŋgiyiŋiŋiŋ hamandu ŋiŋi, vami. ¹⁷ †††Kamavahi Jisas kimbibiŋ ambami, Saimon, Jon ŋaniŋ, na kinziŋhiziti. Kandi kuyu niŋandiŋin naŋ piri niŋiŋdu kru muminga maŋambaramami. Yandi Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama naŋ kuyu kandiŋi ambaramami. ¹⁸ †††Kamataharim naŋ ambiriŋman, Na Pita. Yi

† 16.6: Lu 12.1 †† 16.9: Mt 14.17-21 † 16.10: Mt 15.34-38 †† 16.14: Mt 14.1-2 nanŋa, Mk 6.14-15 nanŋa, Lu 9.7-8 †† 16.16: Jo 6.68-69 nanŋa, Hi 1.2 nanŋa, 1.5 nanŋa, 1 Jo 4.15 ††† 16.17: Mt 17.5 nanŋa, 1 Ko 2.10 nanŋa, Ga 1.15-16 nanŋa, Ef 2.8 ††† 16.18: Jo 1.42 nanŋa, Ef 2.20 nanŋa, Sk 21.14

krunavundi sihananŋa yaŋiriŋ indarimaŋgarandu haŋiniŋ timba himba kandihaŋi tamiman. Kamatiŋ ki-muhimundu tikatika, krunavundi yaŋiriŋ indarimaŋgarandu haŋiniŋ taŋguti mamiŋgumandiyu. ¹⁹ ††Yi naŋ Gotindu tiŋgiŋ kiyihiyiŋdu kindiŋari pihiriŋvihiri siki haŋiniŋ nguriman. Kamatiŋ muhimimuhim vana piri niŋi kahaŋiriŋmananŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kahaŋiriŋmandi. Ara muhimimuhim vana piri niŋi kuyiviriŋmananŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kuyiviriŋmandi, vami. ²⁰ †††Kamavata Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ karikarita ambami, Nari krunavundiŋ nimaŋvamba maŋambamara, Jisas krunavundiŋ anŋa miŋiŋmandi vata Got yihiramami, vamba maŋambamara, vami.

Jisas ambami andiŋdin maŋa andimara vami

(Sapta 16.21—20.34)

Jisas kimuta anŋa yahamiriŋman vami

(Mak 8.31—9.1 nanŋa, Luk 9.22-27)

²¹ Kandiŋivi haŋiŋda kita Jisas nuŋandi simbirasaraŋ ambami, Yi Jerusalem utini, yaŋ Israelindu aru miku haŋiniŋ, nanŋa Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ, nanŋa tikatika kuyundu mirimba nanŋa haŋiniŋindu kumaŋi tamimandiyu. Kamatu kaŋiŋda sambi kavitiŋ, yaŋ yivutatamitu kwimiriŋman. Hara arikiŋgivi kita kwiri haŋi anŋa yahamiriŋman, vami. ²² Kamavahi Pita kandihamata kuyu indarita Jisasiŋ timbuta tivi hambu uta nuŋ ambahimuta ambami, Aru miŋga, maninŋanzikwi. Naŋ kandi vana ha mayivurahiŋmandi, vami. ²³ Kamavahi Jisas kimiruramata Pitaŋ ambami, Satan yandi kutinimbu uhu. Na yandi kwimbibiŋ kiviŋiriŋ andina. Na Gotindu indarimit miŋata maŋandina. Na krundu indarimit miŋata andinandihi, vami. ²⁴ †††Kamavata Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Kru muminga yi nanŋa payiman vatangaŋata, nuŋambi taŋguti miŋgum. Kamata yi piŋi kaviriŋman maŋa nu ndahara kavum. ²⁵ †††Kru muminga kandihamata vana maŋandita nuŋandi kwirandi haŋandihiriŋimandaya timutiŋmutiriŋmandi hama siŋgundiŋmandi. Hara kru muminga yambiriŋ indaritamata kwimiriŋmandi hama sihaŋgiyiŋmandi. ²⁶ ††Kru muminga piri niŋiŋdu muhimimuhim miŋiŋmandi. Hara nuŋambi siŋgundiŋ muhimimuhim kandihaŋiniŋ sihananŋa nuŋ maŋguramiriŋmandiyu. Nanŋa nuŋandi kwirandi haŋandihiriŋ muhimimuhim kandihaŋiŋ mut mamiŋiŋmandi. ²⁷ †††Krundu ŋiŋiŋ miŋga nuŋandi kutikara haŋiniŋ nanŋa niŋuvandu siŋa aruyi payi-

§ Grik kuyuyi, ŋimbi Pita niŋandiŋin, timba, vava kuyu maŋa ŋandi. † 16.19: Mt 18.18 nanŋa, Jo 20.23 †† 16.20: Mt 17.9 nanŋa, Mk 9.9 † 16.24: Mt 10.38 nanŋa, Lu 14.27 nanŋa, Si 14.22 nanŋa, 2 Ti 3.12 †† 16.25: Mt 10.39 nanŋa, Lu 17.33 nanŋa, Jo 12.25 † 16.26: Sng 49.7-8 nanŋa, Mt 4.8-9 † 16.27: Sng 62.12 nanŋa, Snd 24.12 nanŋa, Sek 14.5 nanŋa, Mt 25.31 nanŋa, 26.64 nanŋa, Mk 8.38 nanŋa, Lu 9.26 nanŋa, Ro 2.6 nanŋa, 1 Pi 1.17 nanŋa, Sk 22.12

mandi. Kamata kandihivi hañi krunavundi sihananga muhimimuhim vana andindu hañiniŋ ngaharamarama nuriŋ muhimimuhim ngurimandi. Avi vana andindu hañiniŋ avi him ngurimandi. Ñamba vana andindu hañiniŋ ñamba him ngurimandi. ²⁸†Yi nariŋ kandi ambin, kru taŋguramata kuyu niñindu movira maŋgwimitutu, Krundu Ñiŋi miŋgaŋ ngitu aru miku miŋga maña payimandi, vami.

Jisasindu kwirandi movita yivurahami

(Mak 9.2-13 nanga, Luk 9.28-36)

17 †Arikikwiri arikikwiri hivi uhi, Pita, Jems, nanga niŋura Joniŋ Jisas timbuta apu kimbantikakayi yahuta nuriŋambi kiyimu. ² Kamata tihiraramata kiyihuhu Jisasindu kwirandi ha tivirata movita yivurahi, nuŋandi kipumika ha ina timirimañandimi. Kamatihi nuŋandi mikwiri hañiniŋ suñindita siña maña yivurahami. ³ Kamatihi Jisasindu simbirasara hañiniŋ ngahu Moses nanga Elaija yivurahata Jisas nanga kuyundavaramu. ⁴ Kamatihi Pita kandihamata ngata Jisasiŋ ambami, Aru miŋga, niñi kitiriŋ avindihi. Aria vina nda savanzava arikikwiri tararamahin. Mu nambirim, mu Mosesirim, nanga mu Elaijarim, vami. ⁵ *Pita kuyundavarahihi kanzirisiri ihumukiri mu, siñanzikwisikwi ŋandi nuriŋ kaviramami. Kamatihi ihumukiri humba kandihañi kuyu samur muŋandihin ambami, Ñiŋi niŋandihin yandi, niŋambirim mavindamamaŋgarata, niŋambirim kinzihinzitihi. Kamataharim nuŋandi kuyu indarimara, vami. ⁶ Kamavahi simbirasara arikikwirivat kuyu kandiha indarihu nuriŋ piŋitihi, tandamikwimikwita kipumika piri vu tamahu miŋgumi. ⁷ Kamatihi Jisas arihañi pata nuriŋ miŋhandatanda ambami, Piŋimanduta yahamiramara, vami. ⁸ Kamavahi tihirata yahuta kru arikimbatiniŋ maŋgamu. Jisasiŋ ndaya ngamu. ⁹ ††Kamata apu ha mitata miŋgumiŋgu Jisas nuriŋ tikatika kuyu nguta ambami, Ngara vana niŋandihin kru muminggaŋ maŋambavarahandamara, ututa Krundu Ñiŋi hama sava humbañi kita aŋga yahamiram, vami. ¹⁰ †††Kamavahi nuŋandi simbirasara hañiniŋ Jisasiŋ kitihuta ambamu, Mumindihi tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniŋ ambandu, Elaija wisa payimandi, vamba ambandu, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas kimbambami, Ambandu kuyu haŋandihin kandi. Elaija wisa pata muhimimuhim miŋasirivirimandi. ¹² ††††Hara yi nariŋ ambin, Elaija payihira kru nuŋ maŋamaŋgarandu. Kamataharim nuriŋandi indarimitiyi Elaijaŋ ñamba vana andindu. Harim siwimaña vanayi Krundu Ñiŋi hamariŋ ñamba taŋgurimandiyu, vami. ¹³ †††††Jisas kamavahi nuŋandi simbirasara hañiniŋ ambamu, Jon kukuyi miŋgaŋgiruhiru hamarim ambi, vamu.

† 16.28: Mk 9.1 nanga, Lu 9.27 †† 17.1: 2 Pi 1.17-18 † 17.5: Stt 22.2 nanga, Lo 18.15 nanga, Sng 2.7 nanga, Ais 42.1 nanga, Mt 3.17 nanga, 12.18 nanga, Mk 1.11 nanga, Lu 3.22 †† 17.9: Mt 8.4 nanga, 9.30 nanga, 12.16 nanga, 16.20 †† 17.10: Mal 4.5 ††† 17.12: Mt 11.14 †††† 17.13: Lu 1.17

Jisas ñiŋi muŋandi sundi ñamba piŋguvarami

(Mak 9.14-29 nanga, Luk 9.37-42)

¹⁴ Jisas nanga nuŋandi simbirasara arikikwirivat uta krunavundi sambi kiyimu hañi yivurahamu. Kamatihi kru mumingga pata Jisas kiyimi arihañi tandamikwimikwita ambami, ¹⁵ Aru miŋga, ñiŋi yandi niŋandihin kwiniŋkwiniŋ niŋandi kwirandi ni ñambatindi. Kamata sambi ñimbiri ahutungiyi miŋgundi, nanga kukuyi ndahara miŋgundi. Harim ñiŋi yandi ni sihiŋga. ¹⁶ Nandi simbirasara niŋiniŋ kiyuyi miŋgata payihin andihura avimandi, vami. ¹⁷ †Kamavahi Jisas kimbambami, Krunavundi tihundu nari, nariŋandi indarimaŋgaramaŋgara ha tikatikama. Nanga nariŋandi indarimit nanga andindara vana hañiniŋ avima. Pamata ñimbiri nari nanga kiŋiŋgiŋi nariŋandi pimi kaviriman. Ñiŋi kandiha niñi miŋgata pañi, vami. ¹⁸ Kamatihi Jisas sundi ñamba haŋandihin ambahimuhisariwayiŋandi sundi ñamba ha ñiŋi haŋandihin tihimitahi sikwi avindihi. ¹⁹ ††Kamata muñimbiri nuŋandi simbirasara hañiniŋ Jisasiŋ nuŋambi kiyihivi pata nimavamba kitihumu, Pamatihara sundi ñamba kandihandihin piŋguvarimindaŋ vata andihariŋ maŋgandimi, vamu. ²⁰⁻²¹ †††Kamavahu nuriŋ ambami, Nariŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana ha suksimbiri sikwi, harim mambiŋguvarahara. Nariŋ yi kandi ambin, nariŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana ha sahi mastet kiris maña kitindahara sundi ñamba ha piŋguvarahara. Hara nariŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana ha sahi mastetindu kiris ndahara mandarativirandi. Harim sundi ñamba mambiŋguvarahara. Nari apu niŋandihiniŋim yahamirata ndambu uhu vitira, uhi. Nariŋandi indarimaŋgaramaŋgara vana kiti muhimimuhim vana andihara, vami. ††

Jisas kimuta yahamiraman vamba sihinda muñimbiri ambami

(Mak 9.30-32 nanga, Luk 9.43-45)

²²⁻²³ †††Jisas nanga nuŋandi simbirasara hañiniŋ piŋviva Galili tihiruta nuriŋ nimavamba ambami, Krundu Ñiŋi miŋgaŋ krundu kumaŋgimbañi tamata, nuŋ yivutatamirimandiyu. Kamatu arikiŋgiŋi kita kwiri hañi aŋga yahamirimandi, vami. Kamavahi nuŋandi simbirasara hañiniŋ kuyu kandiha indarihu nuriŋandi maviha pimitimaŋgarami.

Kiraŋiŋguhu taviyirim timbahiris ngumi

²⁴ ††Kamata Jisas nanga nuŋandi simbirasara hañiniŋ uta pihi aru Kaperneam yivurahata kiyimu. Kamatihi

§ 17.17: Lo 32.5 nanga, 32.20 nanga, Jo 14.9 †† 17.19: Mt 10.1 ††† 17.20-21: Mt 21.21 nanga, Mk 11.23 nanga, Lu 17.6 nanga, 1 Ko 12.9 nanga, 13.2 †† Kru indarimit avi nanga movira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniñi kiyi. Jisas ambami, Got nanga kuyundavaravara vana nanga itihañi vana andimara. Kandihamata vana andita sundi ñamba kandihamata ha piŋguvarahara. Mu kwimbi maŋgiŋi, vamba ambami, vandu. ††† 17.22-23: Mt 16.21 †† 17.24: Kis 30.13 nanga, 38.26

Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋindurim vata kru timbahiris miŋandu haŋiniŋ payimu. Pata Pitaŋ nimavamba kitihumu, Nariŋandi ahusiki ndama Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi niŋandihin miŋasirivasirivarim timbahiris nguhi vaha, vamu. ²⁵ Kamavahu Pita ambami, Ara, nguhi, vamba ambami. Kamavata Pita taviyi indihuta maŋguyundavarahihi Jisas nuŋ nimavamba kitihumi, Saimon na pamata indarina. Piri niŋindu aru miku haŋiniŋ muhimimuhim simbirayindu timbahiris miŋandu. Kandihaniŋ timbahiris ninindu taya miŋandu. Nuriŋandi krunzapandu miŋandu, mana muŋiniŋindu taya miŋandu, vami. ²⁶ Kamavahi Pita yahata ambami, Kru muŋiniŋindu taya miŋandu, vami. Kamavahi Jisas ambami, Kamataharim nuriŋandi krunzapandu timbahiris maminiŋandu. ²⁷ Hara kamatiŋ ariŋ ambituma. Kamataharim uta indu ndaŋi atinŋgi kavara. Kamata asa kimangima piŋgirimana haŋandihin nuŋandi miŋa ha miŋativata timbahiris muŋandihin ngina kiyimandi. Timbahiris kandiha miŋata nananŋa ariŋambirim tama, vami.

Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋindu nindaya aru ŋimbi naŋga miŋga

(Mak 9.33-37 naŋga, Luk 9.46-48)

18 [†]Kandihirivi haŋi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata Jisasiŋ nimavamba kitihumu, Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋi, kru ninindaya ŋimbi aru naŋga miŋga kiyimandi, vamu. ² Kamavahu Jisas ŋiŋi muŋandi uraramahi payihi nuri kiyimu piriŋ haŋi taŋguramaramamata ³ ^{††}ambami, Yi nariŋ kandi ambin, nari mavi maŋgimiruta ŋiŋisirambi kinu maŋa maŋgiyimandiraŋa, Gotindu tiwiyi maŋgiyimandira. ⁴ ^{†††}Kru mumingga nuŋambi taŋguti miŋguti ŋiŋi niŋa maŋa yivurahimandi hamanda, Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋi ŋimbi aru sikwi naŋga miŋga kiyimandi. ⁵ ^{††}Ara kru mumingga yaŋirim indariramata ŋiŋi sukuyipu ni-matarim kinzihinzitirimandi hama, yaŋirim kinzihinzitirimandi, vami.

Ŋamba vanavana andiŋi indarimaŋgaramaŋgara vana ŋambatindi

(Mak 9.42-48 naŋga, Luk 17.1-2)

⁶ ^{†††}Kamata Jisas sihinda ambami, Kru mumingga anditi ŋiŋi mu yambirim indarimaŋgarandi ŋandi ŋamba vanayi miŋgata yiviti, kandihamaŋ avinda timba muŋgi aru miŋata nuŋandi piŋgwi haŋi simahata kavariŋa aŋakiŋguku tuŋgŋi miŋguta kimum. ⁷ ^{†††}Kandi, kru piri niŋindu, krunavundi muviranŋ piŋgiriviŋgiriramahuhu ŋamba vana andindu.

[†] 18.1: Lu 22.24 ^{††} 18.3: Mt 19.14 naŋga, Mk 10.15 naŋga, Lu 18.17 [†] Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutanguta kumanziŋi timu tiŋgiruramata ambavarami haŋindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin 18.3yi kita uta 35yi kiyi. Kru Jisas naŋga kindandu haŋiniŋ muhimi-muhim vana nuriŋambi masamasa andimu vata ambavarami. ^{††} 18.4: Mt 20.27 naŋga, 23.11 ^{††} 18.5: Mt 10.40-42 naŋga, Lu 9.48 naŋga, 10.16 naŋga, Jo 13.20 ^{†††} 18.6: Mt 17.27 naŋga, Lu 17.1-2 naŋga, 1 Ko 8.12 ^{†††} 18.7: Lu 17.1 naŋga, 1 Ti 4.1

Krunavundi ŋamba vana andindu haŋiniŋ pimi kaviri-mandiŋu. Hara kru piŋgiriviŋgiriramaŋdu haŋiniŋ pimi aru kaviri-mandiŋu. ⁸ [§]Nandi kuma vaha mana tanda vaha piŋgiriviŋgiriramiti ŋamba vana anditaŋgata piti-ta kavariŋa umi. Kamata avinda kuma timu naŋga tanda tamu naŋgandaya kita sihaŋgiyimana. Nandi kuma arikita naŋga tanda arikita kitunda naŋ Got ahu maŋgimuhimu tuta sihaŋgindi haŋi kavariŋa unamandihi. ⁹ ^{§†}Nandi tamiŋga timu piŋgiriviŋgiriramiti ŋamba vana anditaŋgata, tamiŋga kandiha kumbirata kavariŋa umi. Kamata tamiŋga timu naŋgandaya kintanda sihaŋgiyimana. Nandi tamiŋga arikita kitinda naŋ Got ahutuvarandi heliyi kavariŋa unamandihi. ¹⁰⁻¹¹ ^{§††}Nari indarimara. ŋiŋi sukisirambi niŋindu munirim nda, ŋimbi maniman saŋ vitirama. Nariŋ yinda ambin, Gotindu piŋhuyi, ŋiŋi kaniŋiniŋindu kutikara haŋiniŋ, Yavandak nuŋandi piŋhuyi kiyi hama naŋga sihaŋgindu, vami. ^{§†}

Sipsip yiwaramindu tih kuyu

(Luk 15.3-7)

¹² Jisas sihinda ambami, Nari pamata indarira. Kru mumingga sipsip 100 kiti, miŋgiyataya yivariti puhirahi vaha mana mambaha puhirahi. Maniŋga, 99 sipsip haŋiniŋ mititi apuvu kituhitu, uta sipsip miŋgiyataya yivarahi haŋandihin puhirahi. ¹³ Yi nariŋ kandi ambin, sipsip haŋandihin aŋga miŋata kinzihinzitih. 99 sipsip manziŋgundiŋu haŋiniŋirim kinzihinzitimaŋgarahi. Hara sipsip miŋgiyataya siŋgundimi haŋandihin aŋga miŋata, kinzihinzitimaŋgarahi. ¹⁴ Kamata maŋa nariŋandi Nava nuŋandi piŋhuyi kiyi hama, ŋiŋi sukisirambi kaniŋindu muŋandihin yivaritima vata yakwirivarandi, vami.

Krunavundi ŋamba vana andihu miŋasirivasiriva vana

¹⁵ ^{§††}Jisas sihinda ambami, Krunavundi yandi ŋiŋiŋindu muvat naŋ ŋamba vana anditi, uta nuŋ nga. Kamata arikimbat taya kiyimandira hiriviyi ŋamba vana nuŋandi haŋiniŋirim miŋasirivanziriva ambavara. Kamatina nandi kuyu indaritingata nuŋ aŋga miŋi-mana. ¹⁶ ^{§†}Ara nandi kuyu maŋindaritingata, sihinda uta miŋgiyavatiŋ vaha mana arikimbat vaha timbuta uhu. Kamatina nandi kuyu ha arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha tikatikatiramaŋdiŋu. ¹⁷ ^{§††}Kamatina nuriŋandi kuyu maŋindaritingata, uta krunavundi Jisasiŋ indarimaŋgarandu ŋiniŋ amba. Kamatina krunavundi Jisasiŋ indarimaŋgarandu haŋiniŋ ndu

[§] 18.8: Mt 5.30 naŋga, Mk 9.43 ^{§†} 18.9: Mt 5.29 naŋga, Mk 9.47 ^{§††} 18.10-11: Stt 48.16 naŋga, Sng 34.7 naŋga, Lu 19.10 naŋga, Jo 3.17 naŋga, 12.47 naŋga, Hi 1.14 ^{§†} Kru indarimit avi naŋga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniŋi kiyi. Jisas ambami, Krundu ŋiŋi hama krunavundi ŋamba vana andita siŋgundimu haŋiniŋ aŋga miŋirim payimi, vamba ambami, vandu. ^{§††} 18.15: Wkp 19.17 naŋga, Lu 17.3 naŋga, Ga 6.1 naŋga, Je 5.19-20 naŋga, 1 Pi 4.8 ^{§†} 18.16: Lo 19.15 naŋga, Jo 8.17 naŋga, 2 Ko 13.1 naŋga, 1 Ti 5.19 ^{§†} 18.17: Ro 16.17 naŋga, 1 Ko 5.9 naŋga, 5.13 naŋga, 6.1-6 naŋga, 2 Te 3.6 naŋga, 3.14

kuyu ndahara manjandaritingata, nuŋ Gotiŋ manŋaha miŋga, naŋga kru gavaman ndamarim timbahiris miŋjamiŋa miŋgaŋ ngimañandi. ¹⁸ †Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim vana piri niñi kahañirimandiraŋa, Got ndahara nuŋandi pihuyi kahañirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niñi kuyivirimandiraŋa, Got ndahara nuŋandi pihuyi kuyivirimandi. ¹⁹ ††Nariŋ yi sihinda ambin, piri niñi nari arikimbat muhimirim nda mavi minzayi tamata, yandi Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama naŋga kuyundavaritira nariŋirim ngurimandi. ²⁰ Arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha pata yandi ñimbiri tiwirimandiyu ha, yi yambi nuriŋandi ñiŋgiñi kiyiman, vami.

Kuŋgi ndu tihi kuyu

²¹ †Kandihivi hañi Pita Jisas kiyimiyi pata nimavamba kitihumi, Aru miŋga, krunavundi nandi ñiŋgiñindu muvat yaŋ ñamba vana anditi kuŋgi kuyivahin, sihinda muñimbiri anditi kuŋgi kuyivahin, kamatataya ututa kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata ñimbiri sikwi kuŋgi kuyivata, ambihani vaha vahin. Mana pamata ñimbiri sikwi nuŋandi ñamba vana ha kuŋgi kuyivahin, vami.

²² ††Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Yi naŋ ambin, naŋ kru ñamba vana kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata ñimbiri anditi nuŋandi kuŋgi kuyiva. Naŋ ñamba vana andititi ndahara imutamut nuŋandi ñamba vanandu kuŋgi kuyiva. ²³ Indarimara, Gotindu tiwiyi kiyihiyi ha aru miku maña, simbirasara nuŋandi timbahiris miŋamu haŋandihin nu naŋga kuyu miŋasirivasirivarim piri kindi. ²⁴ Kamata timbahiris miŋasirivasiriva simbira miŋahi simbirasara muhaman nu kiyimiyi timbuta payimu. Kandihama timbahiris 10 million miŋami. ²⁵ ††Hara timbahiris miŋami hañindu kimbiriguha nandi manŋiyimi. Kamataharim aru miku hama ambami, Kru kaniman, nimburiŋ, naŋga ñiŋjisimiyi naŋga nuŋandi muhimimuhim sihananŋa ngutira kru muŋiniŋ mut miŋamu. Kamatu simbirasara saŋiŋiniŋ yivurahitu, timbahiris ha miŋata yaŋ ngumara, vamba ambami. ²⁶ Kamavahi simbirasara saŋ hama aru miku hamandu tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita nimavami, Yaŋ sihiŋgata tavirahanda. Timbahiris nandi miŋamin haŋandihin sihananŋa kimbiriguha nguriman huŋindihi, vamba ambami. ²⁷ Kamavahi simbirasara saŋ hamandu aru miku hamaŋ mavindihi nuŋ kuŋgi kuyivami. Kamata timbahiris miŋami haŋandihinirim ndahara kindam, vamba ambami. ²⁸ Kamatihi simbirasara saŋ hama tapirañi indihuta simbira kihiri miŋandu miŋga nuŋandi 10 timbahiris taya miŋami miŋgaŋ ngami. Kamata sikwitaya nuŋ piŋgwi nikiniki miŋavandata ambami, Yandi timbahiris miŋamana ha tihunzanjanzanŋa ngu, vamba ambami. ²⁹ Kamatihi sim-

† 18.18: Mt 16.19 naŋga, Jo 20.23 †† 18.19: Mt 28.20 naŋga, Mk 11.24 naŋga, Jo 14.23 naŋga, 15.7 naŋga, 1 Jo 3.22 naŋga, 5.14 † 18.21: Lu 17.3-4 †† 18.22: Stt 4.24 naŋga, Mt 6.14 naŋga, Mk 11.25 naŋga, Kl 3.13 †† 18.25: 2 Kin 4.1 naŋga, Neh 5.8

bira kihiri miŋandu hama nuŋandi tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita ambami, Nandi timbahiris miŋamin ha nguriman huŋindihi yaŋ sihiŋgata tavirahanda, vamba ambami. ³⁰ Hara simbirasara saŋ hama yakwirivarami. Uta simbira kihiri miŋandu hamaŋ kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. Kamatihi kandihani kiŋiŋgiñi timbahiris miŋami ha miŋasirivami. ³¹ Kandihamata musa andihini kru simbira kihiri miŋandu haŋiniŋ ngahu nuriŋandi mavimbu avi mandimi. Kamatihi uta nuriŋandi aru miku hamaŋ muhimimuhim vana simbirasara saŋ hama andimi haŋiniŋirim ambavaramu. ³² Kamatihi aru hama simbirasara saŋ hamaŋ uraramahi payihi ambami, Na simbirasara saŋ ñamba miŋga. Na yambirim mavimavi kuyu ambahana timbahiris yandi miŋamana haŋandihinirim kindam vata, naŋ kuŋgi kuyivasin. ³³ Yi naŋ sihisihitisin. Hara mumindihi simbira kihiri miŋandara ndamaŋ sihisihini mandisina, vamba ambami. ³⁴ †††Kamavata nuŋandi aru miku hama simbirasara saŋ hamarim kitiri kita ambami, Kru kañinda nguhu haŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamiman. Kamatin kandihani kiŋiŋgiñi timbahiris miŋami haŋiniŋ sihananŋa anŋa ngurimandi, vamba ambami. ³⁵ †††Siwimaña nandi, muŋiniŋindu ñamba vana kuŋgi manŋuyivirimandira ha, Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama nariŋandi kuŋgi ndahara manŋuyivirimandi, vami.

Navundi naŋga kru miŋasihiraramarama vanarim Jisas ambavarami

(Mak 10.1-12 naŋga, Luk 16.18)

19 Jisas kuyu kaniniŋiniŋ ambavarata mituta, piriŋviva Galili mitata piriŋviva Judiarim kuku Jordan ndambukari indihumi. ² Kamatihi krunavundi sambu nu naŋga umu. Kamatihi kandihambu kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamami. ³ †Kamatihi Farisi, Jisas anditi ngim vata payimu. Harim Jisasim nimavamba kitihumu, Na pamata indarina. Kru mumingga nimburiŋ saŋinanga piŋguvarahi. Kru kandihama ariŋandi tikatika kuyu miŋahandandi vaha, vamu. ⁴ ††Kamavahu Jisas kimbiriguha nimavami, Nari Gotindu anŋwimikiyi kuyu kindi haŋandihin ngatiŋgiruta mambaha ngandara. Kuyu kandiha nimavamba ambami, Kuha Got muhimi-muhim tamata krunavundiŋ musa miŋami. Kamata andihini kru naŋga navundi yivurahamu, vamba ambami. ⁵ †††Kamavata sihinda Got ambami, Harim kru hama yahata niŋum niŋuvaru mitata nimburi naŋga kihiri kindu. Kamata arikimbat kwirandimbat miŋgiyataya yivurahandu, vamba ambami. ⁶ Got ambami, harim arikimbat kiŋiŋgiti manŋindu. Kwirandimbat miŋgiyataya maña kindu. Harim Got kahañami him haŋandihin kru mandaviham, vami.

††† 18.34: Mt 5.25-26 ††† 18.35: Mt 6.12-15 naŋga, Mk 11.25-26 naŋga, Ef 4.32 naŋga, Kl 3.13 naŋga, Je 2.13 † 19.3: Mt 16.1 †† 19.4: Stt 1.27 naŋga, 5.2 naŋga, Mal 2.15 ††† 19.5: Stt 2.24 naŋga, 1 Ko 6.16 naŋga, 7.2 naŋga, Ef 5.21 naŋga, 5.31

⁷ †Kamavahi Farisi hañiniñ Jisasin ambamu, Kamatahara mumindihi Moses arinñ tikitika kuyu nguta ambami, Kru angwimikiyi yihimbivirata navundiñ nguta piñguvariti umi, vamba ambami, vamu. ⁸ Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Nari tamahumbiri ñiniñ, harim Moses ngatara andihi navundi piñguvarandara. Hara kimangimañi kamata vana mangiyimi. ⁹ ††Nariñ yi ambin, kru muminga, nimburi kru mamiañgiritira sañnanga piñguvarahi. Kamata navundi mu urahi. Kru kandihama nuñambi navundi miñgaviñgiriñgiri vana andihi, vami. ¹⁰ †Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kandiha indarita Jisasin nimavamba ambamu, Kru kandihamata vana miñhandiriman vatañgata, kindamindihi navundi mañjuram, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Kru sihananga kuyu kaniñandihin mamiañandu. Got kru minzativatinñ ndaya tikitika nguhi navundi mañjurandu. ¹² ††Nari indarimara. Kru muvitamuvita ñiniñ kita navundi mañjurandu. Muvirañ niñumingati kavuhu nuriñandi kwirandi ha ñambatimi. Muvirañ kru kwirandimbisa taviamu harim ñiñi mangavuhu. Muvira Gotindu tiwiyi kiyihiyindu simbirarim indarimata nuriñambi tikitika kuyu simahata navundi mañjurandu. Harim kru kuyu kaniñandihin miñjiman virimandi hama miñjam, vami.

Jisas ñiñi hañiniñ mitira yi kiniyi payimu vami
(Mak 10.13-16 nanga, Luk 18.15-17)

¹³ Kandihivi hañi krunavundi ñiñi sukisirambi hañiniñ timbuta Jisas kiyimiyi payimu. Nuñandi kuma ha nuriñandi kwirandi hañi tamata, Got nanga kuyundavariti, nuriñ nguramam vata andimu. Kamatihura nuñandi simbirasara hañiniñ krunavundi kandihaniñ ambahimumu. ¹⁴ ††Kamatihu Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Mitira ñiñi hañiniñ yi kini niñi payimu, nuriñ karikari mandimara. Krunavundi Gotindu tiwiyi kiyimindañ vatañgata, ñiñi niñiniñ maña kiyimu, vami. ¹⁵ Kamavata kuma nuñandiha ñiñi hañiniñindu miku hañi tamami. Kamata kiyihandata kandi upi hañu mitata umi.

Kru ñañjira ariku miñga Jisas nanga kuyundavarami
(Mak 10.17-31 nanga, Luk 18.18-30)

¹⁶ †††Kamatihu kru muminga Jisas kiyimiyi pata ambami, Ahusiki, yi avi vana pamata ñandi andita sihangiyiman, vami. ¹⁷ †††Kamavahi Jisas nuñ ambami, Mumindihi na yañ avi vanarim kitihuna. Minzaminza Got taya avi. Hara sihangiyiman vatañgata, Gotindu tikitika kuyu taya miñhandamañgara, vami. ¹⁸ †Kamavahi kru kandihama Jisasin nimavamba kitihumi,

† 19.7: Lo 24.1-4 nanga, Mt 5.31 †† 19.9: Mt 5.32 nanga, Mk 10.11 nanga, Lu 16.18 nanga, 1 Ko 7.10-11 † 19.10: 1 Ko 7.1-2 nanga, 7.7-9 nanga, 7.17 †† 19.12: 1 Ko 7.32-34 nanga, 9.5 †† 19.14: Mt 18.2-3 ††† 19.16: Mk 10.17 nanga, Lu 10.25 nanga, 18.18 ††† 19.17: Wkp 18.5 nanga, Lu 10.28 § 19.18: Kis 20.13-16 nanga, Lo 5.17-20

Tikitika kuyu pamatarim ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Tikitika kuyu kandihaniñindu kuyu ni-mata kindi. Krunavundiñ mayivutatama. Kru na, navundi mamiañgiri, nanga navundi na, kru mamiañgiri. Kipa mamiañ, kru muñiniñ kuyusihirata sañnanga mangatiñguru. ¹⁹ ††Naminavandu tiwiyi kiñinginiñ nuriñandi kuyu miñahanda. Kamata nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihananga kruñ ndahara miñata maviniñ tama, vami. ²⁰ Kamavahi kru ñañjira hama ambami, Yi sihananga tikitika kuyu kaniñiniñ miñhandandin. Hara yi pamata himiriminzikwi kirivitin, vami. ²¹ †††Kamavahi Jisas ambami, Avinzikwi miñga kiyiman vatañgata, uta nandi muhimimuhim sihananga nguna mut miñjamu. Kamatu timbahiris ha miñatuta muhimimuhim maniman sañ hañiniñ ngu. Kamatihimana handa Gotindu piñhuyindu avihimigim miñimana. Kamata yi nanga pañi, vami. ²² Kru ñañjira hama muhimimuhim sambisikwi nanga miñga. Harim kuyu kandiha indariti nuñandi mavimbu pimitihi umi. ²³ ††Kamatihu Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Yi nariñ kandi ambin, kru timbahirisindu ariku miñga Gotindu tiwiyi kiyiman vata aviri tamirimandi. ²⁴ Yi nariñ sihinda ambin, kamel mikwiri sivirisiviri siki humbañi indiwirim, kru timbahirisindu ariku hañiniñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim aviritamandu maña aviri mandamahi, vami. ²⁵ Nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kaniñandihin indarihu maviyahavarami. Kamata ambamu, Ara ninda sihangiyimandi, vamu. ²⁶ †††Kamavahu Jisas nuriñ tihirata ambami, Kru mañandi. Hara Got muhimimuhim vana andihi, vami. ²⁷ ††Kamavahi Pita kimbi ambami, Ngana, ara ariñandi muhimimuhim mitata nananga kindandariñ. Harim ara mum miñjindañ, vami. ²⁸ ††Kamavahi Jisas ambami, Yi nariñ kandi ambin, muhimimuhim kihi yivurahimandi hivi, Krundu ñiñi miñga aru ñimbi nanngandita aru miku ndu minziminsi maka nuñandi hañi minzirimandi. Kamati yi nanga kihiri kindandara narindahara, aru miku ndu minziminsi maka kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi tingiruramatayi minzirimandira. Kamata Israel hatindu krunzapa kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi taya tingiruramata hañiniñ karatamirimandira. ²⁹ †††Nanga krunavundi sihananga yambirim indarita, nuriñandi tavi, niñusinavañ, niñuranavañ, niñurimangatiñ, ñiñisimñ, niñuminiñjuañ, nanga nuriñandi kiva mitamu hañiniñ sihinda muhimimuhim 100 miñmandiyu. Kamata sihangiyimandiyu.

³⁰ †††Hara kru kasirambu uyu hañiniñ sihindivu sikwi

§† 19.19: Kis 20.12 nanga, Wkp 19.18 nanga, Lo 5.16 nanga, Ro 13.9 nanga, Ga 5.14 nanga, Je 2.8 ††† 19.21: Mt 6.20 nanga, Lu 12.33 nanga, Si 2.45 nanga, 4.34-37 nanga, 1 Ti 6.18-19 §† 19.23: Mt 13.22 nanga, Mk 10.24 nanga, 1 Ti 6.9-10 §†† 19.26: Stt 18.14 nanga, Jop 42.2 nanga, Jer 32.17 nanga, Sek 8.6 nanga, Lu 18.27 §† 19.27: Mk 10.28 nanga, Lu 5.11 nanga, 18.28 §† 19.28: Mt 20.21 nanga, 25.31 nanga, Lu 22.30 nanga, 1 Ko 6.2-3 nanga, Sk 2.26 nanga, 3.21 §§† 19.29: Mk 10.29-30 nanga, Lu 18.29-30 nanga, Hi 10.34 §§† 19.30: Mt 20.16 nanga, Mk 10.31 nanga, Lu 13.30

payimandiyu. Kamatu kru sihindivu payu hanjiniŋ kasirambu urimandiyu, vami.

Simbirasara wain kivayi simbira miŋamu niniŋindu tihi kuyu

20 †Jisas sihinda ambami, Yi kuyu ni kru kasiram vu kiyimandiyu niniŋirim ambin. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru pirivisa niŋuva miŋga maña. Kivisihi nda krunŋ timbuhavuta patin yandi wain kiva niñi simbira miŋamu vata umi. ² Kamata nuri naŋga kuyu simahata ambami, Simbira miŋitira musi hivindu timbahiris kumba naŋgananga kiris nariŋ nguriman, vamba ambami. Kamata simbihi uta wain kiva nuŋandi hañi simbira miŋamu. ³ Kamata kiyihandata 9 kilok virañi aru hama sihinda umi. Kamata tihirutihiru upi hañi ngahi kru muvira saŋ tanguvatata kiyimu. ⁴ Kamatihi ambami, Narindahara uta wain kivayi simbira miŋamara. Kamatira simbira miŋimandiravu ngaharamata nariŋ timbahiris titiyi nguriman, vami. ⁵ Kamavahi umu. Kamata ina miriyi kiyihahi, naŋga ina miŋgurim saŋgin-dangumi hiriviyi aru hama sihinda anŋa uta siwimaña musa nda andimi. ⁶ Kamata kivititi 5 kilok tirimindihi sihinda uta kru muviraŋ ngahi tihirutihiru upi hañi tanguvatata kiyihu ambami, Nari mumindihi musi hivi nari niñindaya saŋ tanguvatata kiyihara kivititi, vamba ambami. ⁷ Kamavahi ambamu, Ariŋ kru muminga simbira maŋguyi, vamba ambamu. Kamavahu ambami, Narindahara uta yandi wain kivayi simbira miŋamara, vamba ambami. ⁸ ††Kamata kivitititih, nuŋandi simbira miŋahuhu karatamandi hamaŋ ambami, Simbirasara hanjiniŋ uraramina patu timbahiris ngu. Sihindivu pata simbira miŋayu hanjiniŋ wisa nguta, kasiramiyi pata miŋayu hanjiniŋ ngu, vamba ambami. ⁹ Kamavahi kru kivititi 5 kilok pata simbira miŋamu hanjiniŋ kumba naŋgananga kiris miŋamu. ¹⁰ Kamatihi kru simbira nuriŋgwiŋ miŋamu hanjiniŋ pata timbahiris sambu vaha miŋimindaŋ vamba indarimu. Hara nurindahara kumba naŋgananga kiris miŋamu. ¹¹⁻¹² Kamata timbahiris miŋamu hambu ngata kiva niŋuva hama naŋga kuyu miŋgumu. Kamata ambamu, Kru ndaŋiniŋ sihindivu pata miŋgiya hirivi taya simbira miŋayu ndaŋiniŋ timbahiris ariŋ nguna maña nuriŋ nguna. Ara kivisuŋ nda kita simbira tikatika miŋahariŋ ariŋ ina kirahimuhi pata kivitititi, vamba ambamu. ¹³ Kamavahu kiva niŋuva hama kuyu kandiha indarita simbirasara muhamaŋ ambami, Yambaha, yi naŋ ñamba vana maŋandin. Nanaŋga, timbahiris kumba naŋga kirisirim kuyu simahariŋ. ¹⁴ Nandi timbahiris ni miŋata uhu. Yi yambi piritamata naŋ timbahiris ngwin maña, sihindivu sikwi payi ndamaŋ ndahara timbahiris siwimañanda ngwin. ¹⁵ Niŋandihin yandi simbira. Harim yandi indarimitiyi timbahiris yandi ni mambaha tiŋguruhin. Yi nuriŋ avi musa andihin yambirim mumirim kitiri kina, vamba ambami. ¹⁶ †Kamata Jisas

† 20.1: Mt 21.33 †† 20.8: Wkp 19.13 naŋga, Lu 24.15

ambami. Kamata maña, kru sihindivu sikwi kindu hanjiniŋ kasirambu patu, kasirambu kindu hanjiniŋ sihindivu sikwi kiyimandiyu, vami.

Kwiriñimbiri kimuta anŋa yahamiriman vami

(Mak 10.32-34 naŋga, Luk 18.31-33)

¹⁷ Jisas Jerusalemirim umi. Kamata nuŋandi 12 simbirasara hanjiniŋ timbuta muvu umi. Kamata uhuhu kwibi hiniŋgin nuriŋ ambami, ¹⁸ ††Nari indarimara. Musi ara Jerusalem yawimindaŋ. Kamatiŋ Krundu Niŋiŋ Gotiŋ kirañinguhu hanjiniŋindu aru miku hanjiniŋ naŋga tikatika kuyundu mirimba naŋga hanjiniŋindu kumaŋgimbañi tamimandiyu. Kamata nuŋ ngatiŋgurutu yivutatamatamarim kuyu kahañirimandiyu. ¹⁹ Kamata krunzapa muŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamimandiyu. Kamatu nuŋ kandihanjiniŋ ambasuvata piŋgirawisita, ahuandiñi yivuwirimbiŋmandiyu. Kamatu arikiŋgivi kita kwiri hañi anŋa yahamirimandi, vami.

Jems naŋga Jon aru miku yivurahimindaŋ vata andimu

(Mak 10.35-45)

²⁰ Kiyihandata, Sebedindu ñiŋjisim arikimbat, naŋga niŋum Jisas kiyimi payimu. Kamata niŋum tanda mikwimikwinita Jisasiŋ ambami, Naŋ muhimirim kitiwirimman, vami. ²¹ ††Kamatihi Jisas nuŋ nimavamba kitihumi, Na muhimirim pirikina, vami. Kamavahi navundi hanjambi Jisasiŋ ambami, Na aru miku yivurahata, yandi ñiŋi arikimbatiniŋ ambina, mu nima nandi kuma kandi sambavu minziti, mu nima nandi kuma kakayi sambavu minzim, vata pirikini, vami. ²² †††Kamavahi Jisas kuyu kandiha indarita ambami, Kitihura vana niŋandihindu sapa ha maŋgamaŋgarandara. Nari arikimbat, kuku kuvirahuvira vungu yi kuviriman hañi nari kuvirimandira vaha, vami. Kamavahi arikimbat nuŋ ambamu, Ara andihariŋ, vamu. ²³ †††Kamavahu Jisas arikimbatiniŋ ambami, Nari yandi kuku kuvirahuvira vungu hañi kuvirimandira. Hara yihiramahi ninimbaha taya kandi sambavu minziti, ninimbaha taya kakayi sambavu minziminzi simbira niŋandihin yandi. Minziminzi maka kandihanjiniŋ krundu, yandi Yavandak siwitamami niŋiŋ, vami. ²⁴ Kamatihi Jisasiŋdu 10 simbirasara hanjiniŋ niŋusi niŋura kandihamatimu kuyu ha indarita, arikimbatirim kipuhiputimu. ²⁵ †Kamata Jisas nuŋandi simbirasara hanjiniŋ uraramahi payihu ambami, Nari ngandara. Aru miku muyindu hanjiniŋ nuriŋandi krunzaparim ariŋandi kuyu taya indarimu vata tikatikatmaŋgarandu. Naŋga nuriŋandi kru aru hanjiniŋ, krunavundi nuriŋandi kuyu sihananga miŋahandamu vata, tuvirandu. ²⁶ †††Hara kandihamata vana ha nari naŋga maŋgiyim. Nariŋandi niŋgiñin-

† 20.16: Mt 19.30 naŋga, Mk 10.31 naŋga, Lu 13.30 †† 20.18: Mt 16.21 naŋga, 17.22-23 ††† 20.21: Mt 19.28 naŋga, Lu 22.30 †††† 20.22: Mt 26.39 naŋga, 26.42 naŋga, Mk 14.36 naŋga, Jo 18.11 †††† 20.23: Mt 25.34 naŋga, Si 12.2 naŋga, Ro 8.17 naŋga, 2 Ko 1.7 naŋga, Sk 1.9 † 20.25: Lu 22.25-26 †† 20.26: Mk 10.43-44 naŋga, Lu 9.48 †††† 20.26-27: Mt 23.11 naŋga, Mk 9.35 naŋga, Lu 22.26

du kru muvat aru miŋga kiyiman virimandi hama, nariŋandi simbirakara miŋga kiyim. ²⁷ Kru mikuyi kiyiman virimandi hama, nariŋandi simbirakara saŋ miŋga kiyim. ²⁸ †Kamata maña Krundu Niŋji hama krunavundi niŋambirim simbira miŋgamu vata mam-bayimi. Simbira miŋgata nuŋandi kwirandi ha nuŋambi nguta kimuta krunavundi sambu mut miŋjitini vata payimi, vami.

Jisas kru arikimbat tamiŋga ŋumi niŋiŋ miŋavindama-mi

(Mak 10.46-52 nanga, Luk 18.35-43)

²⁹ Jisas nanga nuŋandi simbirasara haŋiniŋ piŋu aru Jeriko mitata umu. Kamatiŋu krunavundi sambu sikwi nuri nanga umu. ³⁰ ††Kamatiŋu kru arikimbat kwimbi tivi haŋi minzita kiyimu. Arikimbat kandihaŋiniŋ tamiŋga ŋumi niŋiŋ. Harim Jisas payi vahu indarita kuyu kimbaŋi pativat ambamu, Aru miŋga na Devit Niŋuŋiŋgi. Na ariŋ sihiŋga, vamu. ³¹ Kamavahu krunavundi indarita arikimbatiniŋ ambahimuta ambamu, Mika nariŋandiha satimimara, vamu. Kamavahura arikimbat sihinda sihinda kuyu kimbaŋi ambamu, Aru miŋga na Devit Niŋuŋiŋgi, na ariŋ sihiŋga, vamu. ³² Kamavahu Jisas taŋguramata arikimbatiniŋ ambami, Yi nariŋ pamatiriman, vami. ³³ Kamavahi arikimbat kimbambamu, Aru miŋga, ariŋandi tamiŋga niŋiniŋ miŋavihiri, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisasiniŋ arikimbatirimi mavindimi. Kamata kumandamata arikimbatindu tamiŋga haŋi timbusaraha, sariwayi ŋandiŋ tamiŋga nuriŋandi haŋiniŋ avindiŋi tihiraŋamu. Kamatiŋi arikimbat Jisas nanga umu.

Jisas Jerusalem yivurahata krunavundiŋ kuyu ngumi

(Sapta 21—25)

Jisas Jerusalem aru miku indiwimaŋandimi

(Mak 11.1-11 nanga, Luk 19.28-40 nanga, Jon 12.12-19)

21 ¹⁻² Jisas nanga nuŋandi simbirasara haŋiniŋ Jerusalem yivurahirimiŋdihu ariŋindimi. Kamata Apu Oliv tamayi yahuta piŋu Betfage yivurahamu. Kamata Jisas simbirasara arikimbatiniŋ simbira nimavami, Piŋu kututa ngariŋ ndaŋi umara. Uta sikwitaya ngitira donki mu siki timburamitu kiyimandi, niŋji nuŋandi handahara nu nanga kihiri kiyimandi. Siki ha kuyivata arikita yi kiyiman niŋi timbuta payimara. ³ †Kamatira kru mumiŋga nariŋirim kuyu mu ambitiŋgata ambamara, Donki arikita niŋiniŋ, Aru hama simbira nanga, vamba ambamara. Kamavitira sikwitaya simbiti arikita payimandiyu, vami. ⁴ Kanimata vana yivurahami

† 20.28: Lu 22.27 nanga, Jo 13.14 nanga, Fl 2.7 nanga, 1 Ti 2.6 nanga, Ta 2.14 nanga, 1 Pi 1.19 †† 20.30: Mt 9.27 nanga, 15.22 ‡ 21.3: Mt 26.18

niŋandiŋirim kuha kru Gotindu kuyu miŋgata ambavaravara miŋga kuyu nimata ambami ha kandisik-wisikwi yivurahami. Nimavamba ambami, ⁵ †Saion hati krunavundirim kuyu niŋandiŋin ambavaramara, Niŋgamara. Nariŋandi aru miku nima payi. Nu kru niŋbi maniman hama payimaŋandi. Kamata donki himba muniŋi minzi. Nu donki miwiri niŋi minzita payi, vami.

⁶ Kamata simbirasara arikimbat uta Jisas ambami maña andimu. ⁷ Kamata donki niŋum nanga niŋji ha timbuta payimu. Kamata arikimbat nuriŋandi mikwiri kuta haŋiniŋ donkindu kuti haŋi yivutiŋumu. Kamatiŋu Jisas kimba haŋi minzimi. ⁸ ††Kamatiŋi krunavundi sambu nuriŋandi mikwiri kuta haŋiniŋ siharanzihara kindimbat haŋi yivutiŋumu. Kamatiŋu muvira ahumakamaka miki nanga haŋiniŋ tahirandahira kindimbatiyi tamam. ⁹ ††Kamatiŋi krunavundi Jisasindu kasiram ndambu umu ndaŋiniŋ nanga sihindi payimu niŋiniŋ, sihananga nimavamba taŋguvihuŋumu, Devit Niŋuŋiŋgirim kinziŋizitim. Kru Aru niŋandu niŋbiyi payimi niŋaŋ, Got nuŋ avindamam. Got kimbayindu sikwi niŋarim kinziŋizitim, vamu.

¹⁰ Jisas Jerusalem indihuhu, piŋu aru haŋindu krunavundi sihananga ngata pindirata nimavamba kitihuŋumu, Kru kanima niŋindimbanzikwi, vamu. ¹¹ ††Kamavahu krunavundi nu nanga umu haŋiniŋ ambamu, Nu Jisas, kru Gotindu kuyu miŋgata ambavaravara miŋga. Piŋu Nasaret, piriŋisa Galilindu miŋga payi, vamu.

Timbahiris simbira miŋgahu piŋguvarami

(Mak 11.15-19 nanga, Luk 19.45-48 nanga, Jon 2.13-22)

¹² Jisas Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋindu upiyi indihumi. Kamata kru kandihaŋu timbahiris simbira miŋgamu haŋiniŋ sihananga piŋguvarami. Kamata kru timbahiris tivirandu haŋiniŋindu pina haŋiniŋ, nanga kava tamahuhu mut miŋandu haŋiniŋindu minziminsi maka haŋiniŋ miŋasiŋgivarami. ¹³ ††Kamata nuriŋ ambami, Gotindu aŋgwimikiyi nimavamba ambami, Yandi tavi niŋaŋdihin yi naŋgandaya kuyundavaravara tavi kiyimandi, vamba ambami. Hara nari andihara kru kurihahuriha nanga kipa nanga haŋiniŋindu sipirusipiru upi maña kiyi, vami. ¹⁴ ††Kamata Jisas Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋindu upiyi kiyimi. Kamatiŋi tamiŋga ŋumi nanga tanda ŋamba haŋiniŋ nu kiyimiyi payihu nuriŋ miŋavindamami. ¹⁵⁻¹⁶ ††Hara Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ nanga tikatika kuyundu mirimba nanga haŋiniŋ, Jisas muhimiŋmuhim avinziŋki sihirami haŋiniŋ ngamu. Nanga niŋisirambi

†† 21.5: Ais 62.11 nanga, Sek 9.9 nanga, Jo 12.15 †† 21.8: 2 Kin 9.13 ††† 21.9: Sng 118.25-26 nanga, Mt 23.39 ††† 21.11: Mt 21.46 ‡ Kava nanga muhimiŋmuhim, kru mut miŋandu haŋiniŋ, kandihaŋiniŋ Gotiŋ kiraŋiŋguhu upiyiŋdu. Kru muvira muhimiŋmuhim kiraŋiŋguhu upiyi kindi haŋiniŋ mut miŋirim, timbahiris kiraŋiŋguhu nduyi taya mut miŋandu. Rom nanga Grikindu timbahirisiyi mut mamiŋandu. †† 21.13: Ais 56.7 nanga, Jer 7.11 nanga, Mk 11.17 nanga, Lu 19.46 ††† 21.14: 2 Sml 5.8 nanga, Ais 35.5-6 †† 21.15-16: Sng 8.2

Gotiŋ kirañiŋguhu tavi hañindu upiyi kita nimavamba tanġuvihumu, Nari Devit Niŋuñŋiririm kinziñziti-mara, vahu indarimu. Harim nuriŋ kitiritihi, Jisasiŋ nimavamba kitihumu, Na ñiŋisirambi niŋiniŋ kuyu ambayu ni indarina, vamu. Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ara yi indarin. Hara nari kuyu ni Gotindu ang-wimikiyi ngatŋiriruta mambaha ngandara. Devit Gotiŋ ambami, Niŋi sukisirambi nandi ñimbi tihuyahandu, vamba ambami, vami. ¹⁷ Kamata Jisas nuriŋ mitata pihu aru hañindu tapirañi pindihami. Kamata aŋga pa-ta kandihivi hañi Betani kiyimi.

Jisas ambahi ahu fik ha kwiriñandimi

(Mak 11.12-14 naŋga, 11.20-24)

¹⁸ Kamata kivisuŋ nda Jisas sihinda pihu aru hañi aŋga uhi, nuŋ avihatimi. ¹⁹ Kamata kindi tavi hañi ngahi ahu fik muŋandihin kiyihi arihañi umi. Hara ngahira kandihani kandi maŋgiyimi. Miki haŋiniŋ ndaya kiyihu ahu fik haŋandihiririm ambami, Na sihinda kandi mandamirimana, maninganzikwi, vami. Kamavahi sariwayiŋandi ahu fik haŋandihin kwiriñandimi. ²⁰ Kamatihi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kandiha ngata pindiramu. Kamata nimavamba kitihumu, Pamatihini ahu fik niŋandihin sariwayiŋandi kwiriñandi, vamu. ²¹ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Nariŋ yi kandi ambin, nari indarimaŋgarata, nariŋandi indarimit arikita maŋgiti, yi ahu fik niŋandihin andin maña narindahara siwimaña musa andihara. Naŋga kandi vana nindaya maŋandihara. Apu ndaŋandihin nimavamba ambitira, Na yahamirata kumbitihuta añaŋguku ndaŋi miŋgu vamba ambitira, ambahara maña andihini. ²² Ara indarimaŋgarata Got naŋga kuyundavarimandira ha, muhimimuhim miŋiririm ambirimandira ha, nari miŋimandira, vami.

Jisasiŋ nin ndimbanzikwi aru ñimbi ngumi vamba kitihumu

(Mak 11.27-33 naŋga, Luk 20.1-8)

²³ Jisas Gotiŋ kirañiŋguhu tavi hañindu upiyi indihuta krunavundiŋ ambaramami. Kamatihi Gotiŋ kirañiŋguhu haŋiniŋjindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ payimu. Kamata Jisasiŋ nimavamba kitihumu, Na ñimbi kaniŋandihin paŋundu miŋata kaniŋmata vana ni andina. Naŋga nindimbanzikwi ñimbi nguta ambahi kaniŋmata simbira miŋana, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Yindahara nariŋ muhimirim kitiwiriman. Kamatin kimbi yaŋ kandi ambitira ngatanda, yi nariŋ yaŋ ninimbaha taya ñimbi nguhi simbira miŋandiniririm ambitin indarimandira. ²⁵ Jon krunavundiŋ kukuyi miŋangirundi vana ha pañindu miŋami. Kandiha Gotindu pihuyindu vana vaha, mana krundu vana taya vaha, vami. Kamavahi

† 21.19: Lu 13.6 †† 21.21: Mt 17.20 naŋga, Lu 17.6 naŋga, Jo 14.12 naŋga, 1 Ko 13.2 naŋga, Je 1.6 † 21.22: Mt 7.7-11 naŋga, 18.19 naŋga, Mk 11.24 naŋga, Lu 11.9 naŋga, Jo 14.13-14 naŋga, Je 5.16 naŋga, 1 Jo 3.22 †† 21.23: Jo 2.18

nuriŋambi masamasa ambamu, Ara Gotindu pihuyindu vana vitiriŋ ariŋ nimavamba kitiwirimandi, Ara mumindihi nuŋambirim maŋindarimaŋgarandara, vamba ambirimandi. ²⁶ Hara kaŋandihin krundu vana vataŋgata krunavundiririm piŋitivimi. Krunavundi Joniririm kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga vamba ambandundihi, vamu. ²⁷ Kamavata Jisasiŋ ambamu, Ara maŋgandariniŋ, vamu. Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Yindahara ninimbaha taya yaŋ ñimbi nguhi simbira kaniŋandihin miŋandiniririm nariŋ maŋambiminda, vami.

Kru mumingandu ñiŋi arikimbatindu tihi kuyu

²⁸ Kamata Jisas sihinda Gotiŋ kirañiŋguhu haŋiniŋjindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ ambami, Nari pamata indarimitara. Kru mumingandu kru ñiŋi nuŋandi arikita. Nuŋandi ñiŋi niwisa hamarim uta ambami, Yandi ñiŋi, musi uta wain kiva ndaŋi simbira miŋa, vamba ambami. ²⁹ Kamavahi ñaniŋ ambami, Yaŋ yakwiriti, vamba ambami. Hara kiyihi nuŋandi indarimit hambu tivirahi umi. ³⁰ Kamata niŋuva uta ñiŋi muhamarim siwimaña kuyu nda ambahi ñiŋi hama ambami, Yava urimani, vamba ambami. Hara maŋumi, vami. ³¹ Jisas kamavata ambami, Niŋi arikimbat hañindu ninindaya niŋuva ambami maña andimi, vami. Kamavahi ambamu, Kima hama, vamu. Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Nariŋ yi kandi ambin, kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, naŋga navundi kru miŋaviŋgiriŋgiri haŋiniŋ wisa Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ³² Jon nari kiyimaraŋi yivurahata nariŋ tititi vana taya isihuramami, hara nuŋiririm maŋindarimaŋgaramara. Kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, naŋga navundi kru miŋaviŋgiriŋgiri haŋiniŋ niŋambirim indarimaŋgaramu. Kandihamata vana andihu ngamara, hara nariŋandi indarimit hambu tivirahi niŋambirim maŋindarimaŋgaramara, vami.

Kru ñamba niŋiŋ wain kiva karatamandu haŋiniŋjindu tihi kuyu

(Mak 12.1-12 naŋga, Luk 20.9-19)

³³ Jisas aru miku haŋiniŋ sihinda ambami, Sihinda tihi kuyu muŋandihin indarimara. Kru mumingandu wain kiva miŋami. Kamata tapa haŋandihin timbayi tama taŋgirata arindihuyivimi. Kamata kiva tuŋgi hambu wain kiris taŋgususivusirim kumba kayivata musa miŋata, kru kita kiva ha karatamatamarim tavi kuta ŋandi tihumi. Kamata kru muvira simbira miŋimandiyu vata kiva ha nuriŋandi kumañi tamami. Kamata pihu mu kutañi umi. ³⁴ Kamata wain haŋiniŋ kandi tamirim

‡‡ 21.26: Mt 14.5 naŋga, 21.46 naŋga, Mk 6.20 naŋga, Lu 20.6 ‡‡‡ 21.28: Lu 15.11 ‡‡‡ 21.32: Lu 3.12 naŋga, 7.29-30 § 21.33: Mt 25.14 §† Wain kivandu tihi kuyu niŋandihin, Jisas Aisaia 5.1-2yi ngami. Got krunavundi Israeliniŋ andimiririm tihi kuyu. Tihi kuyundu sapa ha nimata. Kiva niŋuva hama Got. Wain kiva ha krunavundi Israel hati.

andimi. Kamatihi nuḡandi simbirasara saḡ muviraḡ uta kiva simbira miḡamiḡa haḡiniḡ kiyuyi nuḡandi wain miḡndi miḡamu vata simbihi umu. ³⁵ †Kamatihu kru kiva haḡi simbira miḡandu haḡiniḡ simbirasara saḡ haḡiniḡ miḡata, muhamarḡ yivuta, muhamarḡ yivutata mahu kimuhi, muhamarḡ timba kavaramu. ³⁶ Kamatihu kiyihandata kiva niḡuva hama siḡinda nuḡandi simbirasara saḡ muviraḡ simbihi nuri kiyimuyi umu. Kimaḡgimaḡi simbihi haḡiniḡ tarativirata sambimari simbihi. Kamatihi kivayi simbira miḡamu haḡiniḡ simbirasara saḡ kandihaniḡiḡ ndahara siwimaḡa musa nda andimu. ³⁷ †Kamatihu kita kiva niḡuva hama nuḡandi niḡi timbanzikwiḡ simbihi nuri kiyimuyi umi. Niḡuva ambami, Yandi niḡi niḡandu kuyu indarimandiyu, vamba ambami. ³⁸ ††Hara kru kiva haḡi simbira miḡandu haḡiniḡ ḡgahu niḡiḡ payiḡi nuriḡambi masamasa kuyundavarata ambamu, Kru niḡa niḡuvandu muhimimuhim nu miḡimandi. Harim nuḡ yivutata mata, niḡuvandu kiva ni ara miḡim, vamba ambamu. ³⁹ †Kamavata kru hamarḡ miḡahandata piḡgiriḡa uta kiva tapa kut hambu kavarahu indihuhu yivutata mahu kimumi. ⁴⁰ Harim muyivi kiva niḡuva hama pata kru nuḡandi kiva haḡi simbira miḡandu haḡiniḡ pamata musa andirimandi, vami. ⁴¹ Kamavahi nuḡ ambamu, Kru niḡamba kandihaniḡiḡ piḡingarimandi. Kamata wain kiva ha miḡata kru muḡiniḡ ḡguti karatamirimandiyu. Kamata niḡa miḡamiḡa tiwimiḡi yivutihuramata nuḡ ḡgumandiyu, vamu. ⁴² ††Kamavahu Jisas nuriḡ niḡavamba kitihumi, Nari Gotindu aḡgwimikiḡi kuyu mandambu niḡu ḡgatiḡgiriḡa mamaha ḡgamara. Kuyu kandiha ambami, Timba tavi tihutiḡu haḡiniḡ niḡamba vata tivimbu tamamu. Timba kandiha tihu tavi tapa miḡahandahandandu timba avi ḡandi kiyi. Aru hama nuḡambi kandiḡim ha andiḡi yivurahahi ara ḡgahariḡ avindimbanzikwi kiyi, vamba ambami. ⁴³ Kamataharim nariḡ yi ambin, kuha nari Gotindu tiwiyi kiyimara. Hara nariḡ Got tihimitata krunavundi muḡiniḡ miḡimandi. Kamati nuḡandi tiwiyi kita, nuḡandi kuyu taya miḡahandirimandiyu. ⁴⁴ ††Kamata kru timba himba kandihaḡi miḡgata yivirimandi hama punzi haḡiniḡ yivurivumbirimandi. Hara timba kandiha kru ḡgimba muyi miḡgata yivirimandi ha, timba ha kru kandihamarḡ yiviti miḡindirimandi, vami. †††

⁴⁵ Kamavahi Gotiḡ kiraḡiḡguhundu aru miku haḡiniḡ naḡa Farisi tih kuyu kandiha indarita ambamu, Ni ariḡambirimanzikwi ambi, vamu. ⁴⁶ †††Harim Jisas iḡ miḡahandimindaḡ nzikwi vata andimu. Hara krunavundi Jisasirim kru Gotindu kuyu miḡata am-

bavaravara miḡa vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piḡitumu.

Kru naḡa navundiḡ miḡavisihuramata niḡuraviravindu tih kuyu (Luk 14.16-24)

22 Jisas siḡinda aru miku haḡiniḡ tih kuyu mu ḡguta niḡavami, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku mumiḡandu maḡa. Kru niḡi nuḡandi hama navundi uririmindihi, aru miku hama niḡuravimi. ³ Kamata timu kandihaḡi payimandiyu vata kruḡ ambami. Kamata niḡa hivi haḡi nuḡandi simbirasara saḡ haḡiniḡ uta kru kandihaḡiniḡ timbuta payimara vata simbihi umu. Kamatihi uta ambahu payivayirim yakwirivarata mambayimu. ⁴ †Kamatihu siḡinda nuḡandi simbirasara saḡ muviraḡinziḡiḡi simbiḡa ambami, Uta kru ambasimin haḡiniḡ niḡavamba ambamara. ḡgamara, nu nuḡandi bulmakau kru muvira naḡa siḡim muvira kwirandi naḡa haḡiniḡ ndahara yivutata mata niḡa nuḡandiha siwitami. Kamataharim pata niḡamara, vamba ambamara, vamba ambami. ⁵ Kamavahi aru miku hamandu simbirasara saḡ haḡiniḡ uta kru haḡiniḡ ambami maḡa ambavaramu. Kamatiḡura nuriḡandi kuyu maḡindarita siḡgunziḡu umu. Muhama nuḡandi kivayi umi. Muhama nuḡandi timbahiris simbira miḡirim umi. ⁶ ††Hara muvira, aru miku hamandu simbirasara saḡ haḡiniḡ miḡahandata siḡhumiḡguyu ḡguta yivutata mahu kimumbiramu. ⁷ Kamatihu aru miku hamarḡ kitiritihi nuḡandi saḡganzara haḡiniḡ simbihi umu. Uta kru nuḡandi simbirasara saḡ yivutata mamu haḡiniḡ sihananḡa yivuharahi kimuta mitumu. Kamata nuriḡandi pihu aru ha kiramu. ⁸ Kamata aru miku hama nuḡandi simbirasara saḡ haḡiniḡirim ambami, Kru naḡa navundiḡ miḡavisihuramata niḡuraviravindu niḡa siwi kiyi. Hara kru uramasimin haḡiniḡ aviḡiniḡ ma, harim pata maḡirimandiyu. ⁹ Kamataharim kwimbihingiriḡiḡi uhuhu kru sihananḡa ḡgimandira haḡiniḡ, uraramitira timu niḡi payimu, vamba ambami. ¹⁰ Kamavahi nuḡandi simbirasara saḡ kandihaḡiniḡ kwimbi sihananḡayi siḡgunziḡu uhuhu krunavundi ḡgamu haḡiniḡ yivutihuramamu, krunavundi niḡamba niḡiḡ naḡa aviḡiniḡ. Kamatihu pata niḡirim minziḡu tavi ha yavurimi. ¹¹ †††Kamata krunavundi minziḡa kiyihuhu, aru miku hama nuriḡ ḡgirim indihumi. Kamata ḡgahira kru mundama mikwiri avi kru naḡa navundiḡ miḡavisihuramata niḡuravindu hiviḡi tamandu ḡandi mandamami. ¹² Kamatihi aru miku hama kitihumi, Yambiḡa, na mumiḡandi mikwiri aviḡandihin mandamimat pindiḡana, vamba ambami. Kamavahira kru hamandu kuyu maḡgiyimi.

¹³ ††Kamata aru miku hama simbirasara saḡ haḡiniḡirim niḡavamba ambami, Nuḡandi kuma tанда ni simahata kaviritira tapira kivimiḡwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimiḡwi kandihaḡi

† 21.35: Mt 22.6 †† 21.38: Mt 27.18 ‡ 21.39: Hi 13.12 †† 21.42: Sng 118.22-23 naḡa, Ais 28.16 naḡa, Mk 12.10 naḡa, Si 4.11 naḡa, Ro 9.33 naḡa, Ef 2.20 naḡa, 1 Pi 2.6-8 †† 21.44: Ais 8.14-15 naḡa, 60.12 naḡa, Dan 2.44-45 naḡa, Sek 12.3 naḡa, 1 Pi 2.8 ††† Kru indarimit avi naḡa muvira ambandu. Kuyu Matyu 21.44yi kindi niḡandihin Matyu mayihimbivirami. Sihindivu kru mumiḡa yihimbivirami, vandu. Luk 20.18yi ḡgamara. ††† 21.46: Mt 21.11 naḡa, 21.26 naḡa, Lu 7.16 naḡa, Jo 7.40

§ 22.4: Mt 21.36 †† 22.6: Mt 21.35 ††† 22.11: 2 Ko 5.3 naḡa, Sk 3.4 naḡa, 19.8 †† 22.13: Mt 8.12 naḡa, 25.30 naḡa, Lu 13.28

irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami.
¹⁴ †Kamavata Jisas ambami, Indarimara, Got krunavundi sambu uraramandi. Hara minzavativatiŋ ndaya pindihavindiharim yihiramandi, vami.

Timbahiris Sisariŋ nguhu vaha mana mambaha nguhu (Mak 12.13-17 nanŋa, Luk 20.20-26)

¹⁵ ††Kamata Farisi uta Jisasinŋ kindimbuhirata ngatingurimindaŋ vata kuyu ŋamu. Jisasinŋ kuyusihiritiriŋ kuyu aka vu ambiti, nuŋandi kuyu kandihaŋi nuŋ ngatingurimindaŋ vata indariramamu.
¹⁶ †Kamata nuriŋandi simbirasara haŋiniŋ nanŋa Herotinduyindu kru muviraŋ simbiŋu, Jisas kiyimiyi uta nuŋ ambamu, Ahusiki, ara naŋ ngandariŋ, na kandi-taya ambavava miŋga. Kamata krunavundiŋ kuyu kandi-taya Gotindu vana ambavarandana. Na kru mumingarim ndahara mambiŋitundana. Na kruŋ kuyu siwimaŋa ndaya ambaramandana, ŋimbi nanŋa ŋiniŋ nanŋa ŋimbi maniman ŋiniŋ. ¹⁷ Kamataharim ariŋ ambina ngim. Na pamata indarina, Sisariŋ timbahiris nguhariŋ vaha, mana mambaha nguhariŋ, vamu.
¹⁸ Kamavahura Jisas nuriŋandi indarimit ŋamba ha atinda ngami, harim ambami, Kru kuyusihirim-bihapiha nari, yaŋ mumindihi kuyusihirim andira.
¹⁹ Yaŋ timbahiris tamandara muha isihuramitira ngitin, vami. Kamavahi timbahiris miŋgiya kiris taya nu kiyimiyi miŋgata payimu. ²⁰ Kamatiŋu Jisas nuriŋ ni-mavamba kitihumi, ŋimbi nanŋa kipumika ni ninindu, vami. ²¹ ††Kamavahi ambamu, Sisariŋdu, vamu. Kamavahu ambami, Sisariŋdu him Sisariŋ ngumara, Gotindu him Gotiŋ ngumara, vami. ²² Kamavahi kuyu kandiha indarita pindirata, nuŋ mitata umu.

Jisasinŋ Sadyusi kru kimuta anŋa yahamiramirarim kitihumu (Mak 12.18-27 nanŋa, Luk 20.27-40)

²³ ††Kandiŋivi haŋindaya Sadyusi Jisas kiyimiyi payimu. Kandihaŋiniŋ ambarasimu, Kru kimundu haŋiniŋ anŋa mayahamirimandiyu, varasimu. Harim Jisasinŋ ni-mavamba kitihumu, ²⁴ †††Ahusiki, Moses ambami, Kru muminga ŋiŋi mangavimat kwimitingata, nimburiŋ niŋura urata ŋiŋi kaviti, niŋusindu krunzapa ha manzingundimi, vamba ambami. ²⁵ Kuha ariŋandi ŋiŋiŋi kru minza susukiŋindu taya kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata vat kirasimu. Kamata Kima hama navundi urata kita kimumi, hara ŋiŋi mangavumi. Harim niŋura Yanggiv hama navundi kandihaŋambiŋ urami. ²⁶ Kamatihi niŋura Yanggiv hama ndahara ŋiŋi mangavimat kimumi. Kamatihi Kari hama ndahara siwimaŋanda ŋiŋi mangavimat kimumi. Kamatataya uta imbi, Imbima hama ndahara kimumi. ²⁷ Sihananga kimuta mituhu, kita imbi navundi haŋambi kimumi.
²⁸ Harim na amba. Kru kimuhimu haŋiniŋ anŋa ya-

† 22.14: 2 Pi 1.10 nanŋa, Sk 17.14 †† 22.15: Mk 3.6 † 22.16: Mk 3.6 nanŋa, 8.15 nanŋa, 12.13 †† 22.21: Ro 13.7 †† 22.23: Si 23.8 ††† 22.24: Lo 25.5

hamirimandiyu tiwimiyi navundi haŋambi nin nimburi sikwi niŋusi niŋura kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata haŋindu nimburi kiyimandi. Ngandana, nuri sihananga nuŋ uramu, vamu. ²⁹ †††Kamavahu Jisas nuriŋ kimbis ambami, Nari Gotindu anŋwimikiyi kuyu kindi haŋandihin mambaha ngandara. Nanŋa nari Gotindu tikatika ndahara mangandara. Kamataharim nari kuyu kirivu ambara. ³⁰ †Gotindu kutikara nuŋandi pihuyi kindu haŋiniŋ navundi manjurandu. Siwimaŋa ŋandi, krunavundi kimuhimu haŋiniŋ anŋa yahamirimandiyu hiviŋi, kru haŋiniŋ navundi manjurimandiyu. Kamatu navundi kru mayawirimandiyu. ³¹ Hara kru kimuta anŋa yahamirimandiyu vava vana niŋandihirim nariŋ kitiwiriman. Nari Gotindu anŋwimikiyi kuyu kindi haŋandihin ngatingiruta mambaha ngandara. ³² ††Got ambami, Yi Got. Yandi ŋimbi Abraham, Aisak, nanŋa Jekop tihuyahandu, vamba ambami, vami. Kamavata sihinda ambami, Krunavundi kimuta sava humbaŋi kindu haŋiniŋ Gotindu ŋimbi mandihuyahandu. Hara krunavundi sihananga haŋiniŋ Gotindu ŋimbi tihuyahandu. Abraham, Aisak, Jekop ndahara sihananga, vami. ³³ †††Kamavahi krunavundi nuŋandi kuyu kandiha indaritu maviyahavarami.

Gotindu tikatika kuyu kimangimanzikwi (Mak 12.28-31 nanŋa, Luk 10.25-28)

³⁴ Kamata Farisi Jisas Sadyusiŋ kuyu hinda miŋayihis vava kuyu indarimu. Kamataharim nu kiyimiyi payimu. ³⁵ Kandi ŋiŋgi haŋi tikatika kuyu miŋasirivasiriva muminga ndahara kiyimi. Harim kandiŋama Jisasirim ambiti ngitin vata ni-mavamba kitihumi, ³⁶ Ahusiki, tikatika kuyu pamata kuyu sikwi kimangima, tikatika kuyu muviraŋ sihananga tarativirahi, vami. ³⁷ ††Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Nari Gotiŋ miŋgata maviŋi tamamara, ariŋandi Aru ni-maŋ. Nari nuŋ nariŋandi maviŋguku nanŋa, nariŋandi maviŋiŋi nanŋa, nariŋandi indarimit nanŋa miŋgata maviŋi tamamamara. ³⁸ Tikatika kuyu kaniŋandihin aru, nanŋa kimangimanzikwi. ³⁹ †††Nanŋa tikatika kuyu siwimaŋa muha niŋandihin. Nambi nandi kwirandirim mavindamandana maŋa, sihananga kruŋ ndahara miŋgata maviŋi tama. ⁴⁰ ††Kuyu arikita kaniŋiniŋ kuyu muvirandu kuyu sapa. Gotindu tikatika kuyu sihanangandu kuyu sapa. Nanŋa kru Gotindu kuyu miŋgata ambavaravara haŋiniŋ kuyu yihimbiviramundu kuyu sapa, vami.

Jisas Farisinŋ kru Got yihiramami hamarim kitihumi (Mak 12.35-37 nanŋa, Luk 20.41-44)

⁴¹ Farisi tihiruta kiyihuhu Jisas nuriŋ ni-mavamba kitihumi, ⁴² ††Nari kru Got krunavundi nuŋandiŋ anŋa

††† 22.29: Jo 20.9 § 22.30: 1 Jo 3.2 §† 22.32: Kis 3.6 nanŋa, Mt 8.11 nanŋa, Mk 12.26 nanŋa, Lu 20.37 nanŋa, Si 7.32 §†† 22.33: Mt 7.28 §† 22.37: Lo 6.5 nanŋa, 10.12 nanŋa, Lu 10.27 §†† 22.39: Wkp 19.18 nanŋa, Mk 12.31 nanŋa, Ro 13.9 nanŋa, Ga 5.14 §† 22.40: Mt 7.12 nanŋa, Ro 13.10 nanŋa, Ga 5.14 nanŋa, 1 Ti 1.5 §† 22.42: Jo 7.42

miŋimandi vata yihiramami hamarim nari pamata indarira. Nu ninindu ŋiŋi, vami. Kamavahi nuŋ nimavamba ambamu, Nu Devit niŋuŋiŋgi, vamu. ⁴³ Kamavahu Jisas nuriŋ nimavamba kitihumi, Hara mumindihi Gotindu Maviŋiŋi nuŋ indarimit nguhi, Devit kru kandihamarim ambami, Yandi Aru miŋga vami. Kama vata Devit nimavamba ambami, ⁴⁴ †Aru hama yandi Aru hamaŋ ambami, Na yandi kuma kandi samba nimbu minzirimana. Kamatina nandi miku haŋiniŋ tamitin nandi tiwiŋi kiyimandiyu, vamba ambami. ⁴⁵ Nari ŋgamara. Devit nuŋambi kru kandihamarim ambami, Na yandi Aru miŋga vamba ambami. Hara pamatarim kru kandihama Devit niŋuŋiŋgi, vami. ⁴⁶ ††Kamavahi muvat ndahara Jisasŋ kuyu kimbim maŋambami. Kamata kandihivi haŋi kita, Jisasŋ muhim vanarim kitihuhitihurim piŋitumu.

Farisi nanga tikatika kuyundu mirimba nanga ŋiniŋ ndu vana

(Mak 12.38-39 nanga, Luk 11.43 nanga, 11.46 nanga, 20.45-46)

23 Mutiwimiyi Jisas krunavundiŋ nanga nuŋandi simbirasaraŋ kuyu ŋgumi. ² Kamata ambami, Moses tikatika kuyu ambavarami maŋa, nariŋ tikatika kuyundu mirimba nanga haŋiniŋ nanga Farisi haŋiniŋ tikatika kuyu ambavarandu. ³ †Kamataharim muhimi-muhim kuyu nariŋ ŋgumandiyu haŋiniŋ indarita miŋahandamara. Hara muhimi-muhim vana andindu haŋiniŋ mamihandamara. Muhimi-muhim kuyu sambim ambavarandu, hara ambandu kuyu ha mamihandandand. ⁴ Krundu tivŋiŋiŋi pimi tupi ŋandi simahata kavuramimaŋandihu kru kavuŋgavu aviritamandu. Hara nuriŋambi pimi musimbiri ndahara kruŋ ŋguramata kavuhavurim kuma maŋgundu. ⁵ †Muhimi-muhim vana andindu haŋiniŋirim, kru ŋgimandiyu vata andindu. Got nanga kuyundavaravararim tavi aru mirimbaŋi simahandu. Kamata mikwiri nuriŋandi kuta haŋi ŋapiru hambu siri siki kutanguata timbuvarandu. †††Kamatindi timu vanayi minzimnzi maka kasiramiyindu haŋiniŋ nuri taya miŋandu. Nanga Got nanga kuyundavaravara taviŋi nuri taya minzimnzi upiyi kasiramivu minzimindaŋ vata andindu. ⁷ Kamata

† 22.44: Sng 110.1 nanga, Mt 26.64 nanga, Si 2.34 nanga, 1 Ko 15.25 nanga, Hi 1.13 †† 22.46: Mk 12.34 nanga, Lu 14.6 nanga, 20.40 † 23.3: Mal 2.7-8 †† 23.5: Mt 6.1 †† Got nanga kuyundavaravararim tavi haŋiniŋ sukisirambi timbahiris tamatama paŋa maŋa Juda hati musa miŋandu. Gotindu angwimikiyindu kuyu muhirivi sirambi angwimiki sukisirambiŋi yihimbivirata paŋa kandihani kundand. Kamata kandihaniŋ nuriŋandi kumaŋgak haŋi kingiraramata, tavi mirimba haŋi simahandu. Anga Miŋamiŋa 13.9 nanga 13.16 nanga Tikatika Kuyu 6.8 nanga 11.18yi ŋgamara. Nanga Juda hati Namba 15.37-41yindu kuyu miŋahandand. Kamata mikwiri nuriŋandi kuta haŋi ŋapiru hambu siri siki timbuvarandu. Jisas ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanga haŋiniŋ nanga Farisi nimata indarindu. Krunavundi ariŋ ŋgata ambirimandiyu, Niŋiniŋ Gotindu tikatika kuyu miŋahandand, vamba ambirimandiyu, vandu. Kamata Got nanga kuyundavaravararim kumaŋgak aruru kumaŋi tamata, tavi aruru mirimbaŋi simahandu. Kamata siri siki kutanguata mikwiri ŋapiru hambu timbuvarandu, vami. ††† 23.6: Mt 6.5 nanga, Mk 12.38-39 nanga, Lu 11.43 nanga, 14.7

tihirutihiru upiyi krunavundi ariŋ kuyu avi ŋguta, ahusiki virimandiyu vata pirikindu. ⁸ Hara nariŋirim, kru ahusiki vata maŋambamu. Ahusiki nariŋandi minzavat miŋgandaya kiyi. Nari sihananga niŋusi niŋura. ⁹ Nari piri niŋindu kru mumingarim yava vata maŋambamara. Nariŋandi Nava minzaminza nuŋandi piŋuyi kiyi. ¹⁰ Nanga nariŋirim kru miku ŋiniŋ vata maŋambamu. Nariŋandi miku minzamiŋgandaya, Kru Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami hama. ¹¹ †††Nariŋandi aru hama nariŋandi simbirakara miŋga kiyim. ¹² †Kru nuŋandi ŋimbi tihuyahiri-mandi hama, Got anditi ŋimbi maniman miŋga kiyimandi. Ara kru nuŋandi ŋimbi tanguti miŋgurimandi hama, Got anditi ŋimbi aru nanga miŋga kiyimandi, vami. ¹³⁻¹⁴ ††Kamata Jisas sihinda ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari Gotindu tiwiŋi kiyihiyi haŋindu kindiŋariha krunavundindu kipumikayi kivihita nariŋambi maŋindihundara. Krunavundi indiwirimindihu nuriŋandi kindiha kivihindara. ^{†††15} Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari pirivisa nanga aŋaŋiŋguku muvumuvu kindanginda andihara, minzavat miŋgandaya nariŋandi simbirasara miŋga yivurahandi. Kamata nariŋ nu ŋamba vanarim tarativiramaŋgarandi. Kamataharim nari ahutuvarandi heliyi urimandira maŋa, nu ndahara urimandi.

¹⁶ ††Nari tamiŋga ŋumi ŋiniŋ kru muŋiniŋ kindi isihuramindaŋ vata andindara, nari pimi aru kavirimandira. Nari ambandara, Kru muminga Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋandiŋinindu ŋimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihandihiniŋ kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru muminga gol Gotiŋ kiraŋiŋguhu taviŋi kindi haŋandiŋinindu ŋimbi yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maŋa andimi, vamba ambandara. ¹⁷ Nari kwiniŋwini nanga tamiŋga ŋumi ŋiniŋ, Gotindu tamiŋgaŋi mumindimbanzikwi aru him. Gol vaha aru him, mana Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi vaha aru him. Nari ŋgandara. Gol Gotiŋ kiraŋiŋguhu taviŋi kita, Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi ha andihi gol kandihana Gotindu him yivurahandi. ¹⁸ Nanga nari ambandara, Kru muminga Gotiŋ kiraŋiŋguhu pina ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihandihiniŋ kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru muminga

††† 23.11: Mt 20.26-27 nanga, Mk 9.35 nanga, 10.43-44 nanga, Lu 22.26 † 23.12: Jop 22.29 nanga, Snd 15.33 nanga, 29.23 nanga, Ese 21.26 nanga, Lu 14.11 nanga, 18.14 nanga, Je 4.6 nanga, 1 Pi 5.5 †† 23.13-14: Lu 11.52 ††† Kru indarimit avi nanga muvira kuyu mu ndahara kaniŋi kiyi vamba indarimitandu. Kuyu kandihana nimata, tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari navundi kindaha haŋiniŋ kuyusihirata nuriŋandi tavi kipa miŋandara. Kamata kuyusihiranzihira Got nanga kuyundavarambara kuyu piŋgirindara. Nari ngatiŋgirutiŋgiru hiviŋi pimi aru sikwi miŋimandira. Mak 12.40yi ŋgamara. †† 23.16: Mt 5.33-34 nanga, 15.14

muhimimuhim Gotiŋ kirañinguhu pina kamba hañi kin-di hañiniŋ yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁹ Nari taminga ñumi niŋiŋ, Gotindu tamingaŋi mum ndimbanzikwi aru him. Gotiŋ kirañinguhu him vaha aru, mana Gotiŋ kirañinguhu pina vaha aru. Nari ngandara, ñaña kirañinguhundu ha kirañinguhu pina hañi kindi. Kamataharim Gotiŋ kirañinguhu pina ha andihi ñaña ha Gotindu him yivurahandi. ²⁰ Kamataharim kru muminga Gotiŋ kirañinguhu pina hañandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama, nuŋandi kuyu ha kirañinguhu pina handaya ñimbi yihita mandikatikiramandi. Nuŋandi kuyu ha pina ha naŋga muhimimuhim pina himba hañi kindi hañiniŋ naŋga tikatikatiramandi. ²¹ Naŋga kru muminga Gotiŋ kirañinguhu tavi ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikiramandi. Kandihama, nuŋandi kuyu ha Gotiŋ kirañinguhu tavi handaya ñimbi yihita mandikatikiramandi. Nuŋandi kuyu ha Gotiŋ naŋga Got nuŋambi kirañinguhu tavi kandihañi kindi hamaŋ naŋga tikatikatiramandi. ²² †Naŋga kru muminga Gotindu pihundu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama nuŋandi kuyu ha Gotindu minziminzi maka, naŋga Got nuŋambi minziminzi maka kandihañi minzindi hamaŋ naŋga tikatikatiramandi.

²³ ††Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha niŋiŋ. Nari sahi kivayindu sukisirambi hañiniŋ kumanzipi timutamu tingiruramata tamarahata miŋgiyataya Gotiŋ ngundara. Hara nari tikatika kuyundu vana aruru nimata hañiniŋ mitamaraja. Krunavundiŋ titi vanayi taya ngatingirutingiru vana, sihingaha vana, naŋga indarimaŋgaramaŋgara vana. Kamataharim tikatikata kuyu aruru hañiniŋ miŋahandata, tikatika kuyu mu hañiniŋ ndahara mamitamara. ²⁴ Taminga ñumi nari, kru muŋiniŋ kwimbi isihuramirim andindara. Nari kru muminga akavat suksimbiri nuŋandi misi hañi kiyihi ngata miŋata kavrandi. Kamata kamel misi hañi kamel ha maŋgimat kuvirata kamel ha naŋga mirihi miŋgundi maña niŋiŋ.

²⁵ †Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha niŋiŋ. Nari maki naŋga kuku kuvirahuvira vungŋi hañiniŋ kutihambu taya ñaŋirandamandara. Hara ñaña him kandihañi kundandara hañiniŋ kipa miŋamiŋa vana, naŋga nariŋambirimindaya indaritari vanayi miŋandara. ²⁶ Farisi na taminga ñumi, kuku kuvirahuvira vungŋi ha mavi hambu visa ñaŋirandama. Kamatina kutihambu ndahara ñaŋirandirimandi.

²⁷ ††Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha

niŋiŋ. Nari krunzava mu maŋa suñi naŋga taŋgusiharahu kindi maña niŋiŋ. Krunzava kandihata tapiravu ngina avindihi, hara kumba hambu kru kimumu punzi naŋga ñamba himingim yavurita kindi. ²⁸ ††Narindahara siwimañanda kira. Kru nariŋandi kwirandi hambu ngata niŋiniŋ kru tititaya kiyihiŋi niŋiŋ vamba indarimitandu. Hara nariŋandi mavi humba hambu kuyusihiri vana naŋga tikatika kuyu miŋata kavarahavara vana yavurita kiyi.

²⁹ Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha niŋiŋ. Nari kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hañiniŋindu sava humba avinzikwi musa miŋandara. Kamata kru tititaya kiyihiŋi hañiniŋindu sava ha kanzi miŋayahuramandara. ³⁰ Kamata nimavamba ambandara, Ara aŋingitakiña kiyimu takuk hañi kita, nuriŋ nguramata kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hañiniŋ mayivutatamahariŋ, vamba ambandara. ³¹ †††Kamataharim nariŋandi kuyu kandihañi nariŋambi isihuramandara. Kamata nari kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavarandu hañiniŋ yivutatamandu hañiniŋindu ñiŋisim maña kira. ³² Kamataharim uta nariŋandi naŋingitakiñandu ñamba vana hañiniŋ anditira arutimi.

³³ †††Nari tau ñamba niŋiŋ maña. Nari ahutuvarandi heliyirim mandarahirindara. Nariŋ Got ngatingiruti, ahutuvarandi heliyi urimandira. ³⁴ ††Kamataharim nari indarimara. Yi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hañiniŋ, naŋga tikatika kuyundu mirimba naŋga hañiniŋ, naŋga kru indarimit avi naŋga hañiniŋ simbitin nari kiyimandirayi payimandiyu. Hara muviranŋ yivutatamirimandira, muviranŋ ahuandiŋi yivuwirimbi-mandira. Muviranŋ Got naŋga kuyundavaravara tavi nariŋandi hañi tamata piŋgirawismandira. Kamata nariŋandi piŋu aru hañi kaharivitira tivaramata piŋu aruru muyi urimandiyu. ³⁵ †††Kamataharim kru sihanaŋga piri niñindu tititaya kindu hañiniŋ yivutatamandu hañiniŋindu pimi ha, nari naŋgandaya kiyimandi. Kru tititaya kindu hañiniŋ yivutatamamara. Abeliŋi kita patavata Berikia ñaniŋ Sekaraiaŋ timu Gotiŋ kirañinguhu pina, tamu Gotiŋ kirañinguhu tavi piriŋimbiriŋ tamata yivutatamamara. Kamataharim ñamba vana kandihañiŋ pimi ha nariŋambi kavirimandira. ³⁶ Nariŋ yi kandi ambin, ñamba vana sihanaŋga kandihaniŋindu kañinda ha, krunavundi tiŋu kuyu niŋiniŋ yivurahimandi, vami.

Jisas Jerusalemirim indarihi mavindimi

(Luk 13.34-35 naŋga, 19.41-44)

³⁷ †††Jisas sihinda ambami, Jerusalem, Jerusalem, na kru Gotindu kuyu miŋata ambavara hañiniŋ yivutatamandana. Kamata kru Got na kindanayi simbihi pandu

† 23.22: Ais 66.1 naŋga, Mt 5.34 †† 23.23: Wkp 27.30 naŋga, Hos 6.6 naŋga, Mai 6.8 naŋga, Lu 11.42 † 23.25: Mk 7.4 †† 23.27: Lu 11.44 naŋga, Si 23.3

†† 23.28: Lu 16.15 ††† 23.31: Si 7.52 ††† 23.33: Mt 3.7 naŋga, 12.34 naŋga, Lu 3.7 † 23.34: Mt 10.23 naŋga, 1 Te 2.15 †† 23.35: Stt 4.8 naŋga, 2 Sto 24.20-21 naŋga, Hi 11.4 ††† 23.37: 2 Sto 24.21 naŋga, Sng 17.8 naŋga, 91.4 naŋga, Si 7.59 naŋga, 1 Te 2.15

hanjiniŋ miŋamiŋa yivutatamirim timba kavarandana. Sambi ŋimbiri nandi ŋiŋisim hanjiniŋ akakara niŋum nuŋandi ŋiŋisimniŋ ambindiwivu yivuŋimbirindi maŋa yivuŋimbiriman vata andindin. Hara nari yakiwiri-varandara. ³⁸ †Nari indarimara. Tihu nariŋandi piŋu ni ŋambatita saŋgiyimandi. ³⁹ ††Kamataharim yi nariŋ ambin, nari yaŋ sihinda maŋgimandira. Utauta nimavamba ambirimandira, Kru Aru nimandu ŋimbiyi payimi ni maŋ Got avinŋaratamam, vamba ambirimandira, vami.

Jisas Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi ŋambatirimandi vami

(Mak 13.1-2 naŋga, Luk 21.5-6)

24 Jisas Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋindu upi ha mitata umi. Kamatihi nuŋandi simbirasara hanjiniŋ nu kiyimiŋi payimu. Kamata nuŋandi simbirasara hanjiniŋ Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi ha naŋga muhimi-muhim upi kandihaŋindu hanjiniŋ isihuramindaŋ vata andimu. ² †Kamatihura nuriŋ kuyu nimata ambami, Nari tavi paŋgarivaŋgari niŋiniŋ ngara. Nariŋ yi kandi ambin, timba musimbiri ndahara mititu timba muhimbaniŋ maŋgiyimandi. Sihananga yivukuvimbirata kavaritu miŋgurimandi, vami. ††

Jisas pimi sambu yivurahirimandirim ambami

(Mak 13.3-13 naŋga, Luk 21.7-19)

³ ††Jisas Apu Oliv tamayi minzita kiyihihi, nuŋandi simbirasara hanjiniŋ ndaya pata nuŋ kitihuta ambamu, Ariŋ ambina ngim. Pandiwimira kandihamata vana hanjiniŋ yivurahirimandiyu. Naŋga pamata sihi wisa yivurahimandi. Kamati ngata ambimindaŋ, Jisas aŋga pati piri niŋandihin singundirimandi, vamba ambimindaŋ, vamu. ⁴ †††Kamavahu Jisas nuriŋ kimbi ambami, Nari tamiŋga naŋga kiyimara. Nariŋ kru mumingga kuyusihiritimandihi. ⁵ Kru sambu paŋimbaŋi yandi ŋimbi yihiyihi ambirimandiyu, Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata kru Got yihiramami hamanda ni yi, vamba ambirimandiyu. Kamata kru sambu kuyusihirimandiyu. ⁶ Nari saŋga arurundu pirindim indarimandira, naŋga saŋga arurundu kuyuhinzi indarimandira. Hara nari tamiŋga naŋga kiyimara. Nari mambindiramarara. Muhimimuhim kandihaŋiniŋ yivurahimandi, hara imbihivi ha kwisi. ⁷ †††Kru muyi hati yahata kru muyindumuyindu hanjiniŋ naŋga kurihirimandiyu. Naŋga aru miku muŋiniŋindu kru yahata, aru miku muyindumuyindu hanjiniŋindu kru naŋga kurihirimandiyu. Naŋga muvumuvu aviha aru kwimiri-

† 23.38: 1 Kin 9.7-8 naŋga, Jer 12.7 naŋga, 22.5 †† 23.39: Sng 118.26 naŋga, Mt 21.9 † 24.2: Jer 26.18 naŋga, Mai 3.12 naŋga, Lu 19.44 †† Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutanguta kumanziŋi timu tiŋgiŋuramata ambavarami haŋindu muhanda ni. Kuyu kandiŋi 24.2—25.46 kiyi. Muhimimuhim imbihivi yivurahirim ariŋiditirim ambavarami. †† 24.3: Mt 24.27 naŋga, 24.37-39 naŋga, Mk 13.3 naŋga, 1 Te 5.1 ††† 24.4: Jer 14.14 naŋga, 23.21 naŋga, 23.25 naŋga, Mt 24.23-24 naŋga, Jo 5.43 naŋga, Si 5.36-37 naŋga, 1 Jo 2.18 ††† 24.7: 2 Sto 15.6 naŋga, Ais 19.2 naŋga, Hag 2.22 naŋga, Sek 14.13 naŋga, Si 11.28

mandiyu. Naŋga muvumuvu pirimama payimandi.

⁸ Muhimimuhim vana kandihaŋiniŋ, navundi ŋiŋi kavirimindihi kaŋinda atikimaŋi yivurahandi maŋa.

⁹ †Kanditiwimi haŋi nariŋ miku niŋiniŋindu kumaŋgimbaŋi tamimandiyu. Kamata nariŋ pimi nguta yivutatamitu kwimirimandira. Yandi ŋimbi nari naŋga kiyi. Harim krunavundi sihananga nariŋambirim kitiri kiyimandiyu. ¹⁰ ††Kanditiwimi haŋi krunavundi sambu yambirim indarimaŋgarandu vana ha tihimitirimandiyu. Kamata krunavundi kandihaŋiniŋ nuriŋambi masamasa kitiri kita, nuriŋambi nuriŋandi miku niŋiniŋindu kumaŋgimbaniŋ tamimandiyu. ¹¹ †††Naŋga, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara kuyusihiriŋiniŋ sambu yahata, krunavundi sambuŋ kuyusihirimandiyu. Kamatu krunavundi nuriŋandi kuyusihiriŋguyu hanjiniŋ miŋahandirimandiyu. ¹² Kamatu ŋamba vana hanjiniŋ arutirimandi. Harim kru sambu muŋiniŋ miŋata mavifiŋi tamatama vana ha tihimitirimandiyu. ¹³ ††Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahimandi hanjiniŋ, Got nuriŋ aŋga miŋimandi. ¹⁴ †††Kamati Gotindu tiwiyindu kuyu avi haŋandiŋin, pirivisa muvumuvu sihananga ambavarimandiyu. Kamatu imbiŋu, imbihivi ha yivurahimandi, vami.

Ŋamba himinizikwi yivurahimandi

(Mak 13.14-23 naŋga, Luk 21.20-24)

¹⁵ ††Kamata Jisas sihinda ambami, Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Daniel ambami, Pisiŋgahara ŋamba himinizikwi yivurahimandi ngimandira. Ŋamba himinizikwi kandiha ngitira Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋi taŋguramata kiyimandi vamba ambami, vami. Kuyu aŋgwimikiŋi niŋiŋi kiyi niŋandihin kru ngatiŋgiruta ngimandi hama indarimitata ngam. ¹⁶ Kamata Jisas ambami, Kanditiwimi haŋi krunavundi pirivisa Judia kiyimandiyu hanjiniŋ, tivaramata upi apu sambu naŋganangavu yawirimandiyu. ¹⁷ †††Kru tavi kimba hambu kiyimandi hama, tavi tiwi hambu miŋguta maku nuŋandi hanjiniŋ miŋamiŋarim maŋindirim. ¹⁸ Naŋga kru kivayi kiyimandi hama, mikwiri kuta nuŋandiha miŋirim taviŋi aŋga maŋum. ¹⁹ Naŋga navundi mavinaŋga hanjiniŋ naŋga navundi ŋiŋi amaŋgimbaniŋindu naŋga hanjiniŋ, kanditiwimi haŋi pimi aru kavirimandiyu. ²⁰ †††Naŋga nari Got naŋga kuyundavaramara. Kamata kimiri tiwimi naŋga Avirikimuhimu Hivi haŋi ndahara mandivaramirimandira. ²¹ Kamataharim kanditiwimi haŋi pimi aru sikwi yivurahimandi. Piri ni kiyi kiyimi hiriviyi nda kita patavata tihu ndahara, pimi

§ 24.9: Mt 10.22 naŋga, Mk 13.9 naŋga, Lu 21.12 naŋga, Jo 15.18-20 naŋga, Si 4.2-3 naŋga, Sk 2.10 naŋga, 2.13 †† 24.10: Mt 11.6 naŋga, 13.57 naŋga, 2 Ti 1.15 ††† 24.11: Mt 7.15 naŋga, 24.5 naŋga, 24.24 naŋga, Si 20.29 naŋga, 1 Ti 4.1 naŋga, 2 Pi 2.1 naŋga, 1 Jo 4.1 †† 24.13: Mt 10.22 naŋga, Mk 13.13 naŋga, Hi 3.6 naŋga, 3.14 ††† 24.14: Mt 9.35 naŋga, 10.18 naŋga, 28.19 naŋga, Ro 10.18 naŋga, Kl 1.6 naŋga, 1.23 †† 24.15: Dan 9.27 naŋga, 11.31 naŋga, 12.11 †† 24.17: Lu 17.31 ††† 24.20: Dan 9.26 naŋga, 12.1 naŋga, Jol 2.2 naŋga, Sk 7.14

aru kandihamata mayivurahami. Nanga muyivindahara pimi aru kandihamata sihinda mayivurahiri-mandi. ²² †Got pimi kanihinjindu hivi ha kirivi tamamiti, krunavundi sihananga singundihu. Hara krunavundi nuḡandi vata yihiramami haḡininjirim indarita, kandihivi ha kirivi tamirimandi. ²³ ††Kandihandiwimi nariḡ muhama nimavamba ambirimandi, Niḡgamara, kru Got krunavundi nuḡandiḡ anga miḡimandi vata yihiramami hama niḡan kiyi, vamba ambirimandi. Nanga muhama nimavamba ambirimandi, Ndambunda kiyi, vamba ambirimandi. Hara nari kuyu kandihanihinjirim maḡindarimaḡaramara. ²⁴ †Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Got krunavundi nuḡandiḡ anga miḡimandi vata yihiramami, vamba ambirimandiyu. Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Gotindu kuyu miḡjata ambavaravara miḡga, vamba ambirimandiyu. Kamata aru himihim sihiranzihira muhimimuhim nzihinditutu yivurahimandi. Kamata krunavundi sihanangaḡ miḡawinikwinitirimandiyu. Kamata nuri miḡatanditaḡata kru Got nuḡandi vata yihiramami haḡininjir ndahara miḡawinikwinitirimandiyu. ²⁵ Nari indarimara. Yi nariḡ muhimimuhim vana yivurahimandi niḡininjirim ambavarin. ²⁶ ††Kamataharim nariḡ nimavamba ambirimandiyu, Niḡgamara. Kru maniman upi vunda kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara kambu maḡumara. Nanga nimavamba ambirimandiyu, Niḡgamara. Tavihumba niḡini kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara nuriḡandi kuyu haḡandihirim maḡindarimara. ²⁷ ††Nari ḡgandara. Ihumbisa nimbu niḡma miḡaparahi, ina yahayahavu kita siḡandita uta ina miḡgumiḡguvu yivurahandi. Kamataharim Krundu Niḡji hama ndahara payimandi hiviḡ siwimaḡa musa andirimandi. Kamati krunavundi sihananga nuḡ ḡḡimandiyu. ²⁸ †††Krumbat kimuta karihata kindi upiyi taya, punḡi pata tihirundu, vami.

Muyivi Krundu Niḡji payimandi

(Mak 13.24-27 nanga, Luk 21.25-28)

²⁹ †††Jisas sihinda ambami, Pimi aru kandihaniḡinḡ singundiriminiti, sariwayiḡandi ina ni kinzimiḡwititi, takwi ni mandimirimandi. Kamati kiniki niḡininjir ihumbisa nimbu mitata miḡaramirimandiyu. Kamata tikatika himiḡḡim ihumbisa nimbu kuyu haḡininjir nandahara nanangaḡimandiyu. ³⁰ †Kanditwimi haḡi Krundu Niḡji hamandu muhim nzihinditutu ihumbisa nimbu yivurahimandi. Kamati krunavundi sihananga piri niḡindu niḡininjir kambirihirimandiyu. Kamata ḡḡitu Krundu Niḡji hama, ihumbisa nimbu kita nuḡandi tikatika nanga siḡa aru nanga ihumukiri humbaḡi payimandi. ³¹ ††Pati

† 24.22: Ais 65.8-9 nanga, Sek 14.2-3 †† 24.23: Mt 24.5 nanga, 24.11 nanga, Mk 13.21 nanga, Lu 17.23 nanga, 21.8 † 24.24: Lo 13.1-3 nanga, Mk 13.22 nanga, 2 Te 2.8-9 nanga, Sk 13.13-14 †† 24.26: Lu 17.23-24 †† 24.27: Mt 24.37-39 ††† 24.28: Lu 17.37 ††† 24.29: Ais 13.10 nanga, 34.4 nanga, Ese 32.7 nanga, Jol 2.10 nanga, 2.31 nanga, 3.15 nanga, Sk 6.12-13 † 24.30: Dan 7.13 nanga, Sek 12.10-14 nanga, Mk 13.26 nanga, Sk 1.7 nanga, 6.12-13

kaur minzataya yavirimandi. Kamati kutikara nuḡandi haḡininjir simbiti piri niḡi muvumuvu uta krunavundi yandi vata yihiramami haḡininjir yivuḡibirimandiyu. Kamata timbuhavuta payimandiyu, vami.

Nari ahu fikij ḡgata idariramata ḡḡimandira

(Mak 13.28-31 nanga, Luk 21.29-33)

³² Jisas sihinda ambami, Nari ahu fikij ḡgamara. Maka nuḡandi haḡininjir kuku nangaḡdita miki haḡininjir muvirahi ambandara, Ina tiwimi kirimindihi andi, vamba ambandara. ³³ ††Siwimaḡa ḡandi, muhimimuhim vana kaniḡininjir yivurahiti ḡgata indariramata nimavamba ambamara, Krundu Niḡji hama pata kindiḡari mikayi ha kiyi, vamba ambamara. ³⁴ ††Yi nariḡ kandi ambin, krunavundi tihu kuyu niḡininjir maḡḡwimitutu muhimimuhim vana kaniḡininjir yivurahimandi. ³⁵ †††Pirivisa nanga ihumbisa ni singundirimandi, hara yandi kuyu ni manziḡundirimandi, vami.

Kandi vana niḡininjir yivurahimandi hivi ha mumiḡga maḡandi

(Mak 13.32-37 nanga, Luk 17.26-30 nanga, 17.34-36)

³⁶ ††Jisas sihinda ambami, Hara kandi vana niḡininjir yivurahimandi hivi ha nanga pamata hiriviyi vaha yivurahimandi ha kru mumiḡga ndahara maḡandi. Gotindu pihuyindu kutikara ndahara maḡandu. Nanga Krundu Niḡji hama ndahara maḡandi. Niḡjuvandaya nu ḡgandi. ³⁷ ††Krundu Niḡji hama parimiti, muhimimuhim vana Noandu tiwimiyi yivurahami maḡa yivurahimandi. ³⁸ †††Kukuwiri aru ha mandanguhihi, niḡa kuvirarasimu. Nanga kru, navundi urahihi, navundi kru yahurasimu. Kamatihuhu taya ututa Noa kupik aru haḡi indihumi. ³⁹ †††Nuri muhimimuhim vana kandihaniḡinḡ nuriḡ yivuraharaha vana ha maḡgamu. Kamatataya kiyihuhu ututa kukuwiri aru ha taḡguta krunavundi kandihaniḡinḡ sihananga mituramami. Kamataharim siwimaḡa vana Krundu Niḡji hama pati yivurahimandi. ⁴⁰ Kru arikimbat kivayi simbira miḡjata kituhitu, Got muhamaḡ miḡjata, muhamaḡ tihimititi kiyimandi. ⁴¹ Navundi arikimbat mavatimbarim wit tarambiruta kituhitu, Got muhamaḡ miḡjata muhamaḡ tihimititi kiyimandi. ⁴² †††Kamataharim nari tamiḡga nanga kiyimara. Nariḡandi Aru hama payivayi hivi ha maḡandarandihini. ⁴³ ¹⁸ ¹⁹ Niḡmata vana nirim indarimitamara. Tavi niḡuva miḡga, kamata hiriviyira kru kipa nanga miḡga kiyiyi yandi tavi niḡi kipa miḡjirim payi vata nuḡandi tavi ha karatamahi. Kamati kipa nanga hama nuḡandi tavi ha miḡavirihuta

† 24.31: Ais 27.13 nanga, Mt 13.41 nanga, 1 Ko 15.52 nanga, 1 Te 4.16 ††† 24.33: Je 5.9 †† 24.34: Mt 16.28 nanga, 23.36 nanga, Mk 13.30 nanga, Lu 21.32 ††† 24.35: Sng 102.26 nanga, Ais 40.8 nanga, Mt 5.18 nanga, Mk 13.31 nanga, Lu 21.33 nanga, Hi 1.11 †† 24.36: Sek 14.7 nanga, Si 1.7 nanga, 1 Te 5.1-2 †† 24.37: Stt 6.5-8 ††† 24.38: Stt 6.3-5 nanga, Lu 17.26 nanga, 1 Pi 3.20 ††† 24.39: Stt 7.6-24 nanga, 2 Pi 3.6 ††† 24.42: Mt 25.13 nanga, Mk 13.33 nanga, Lu 21.36 †† 24.43: 1 Te 5.2 nanga, 2 Pi 3.10 nanga, Sk 3.3 nanga, 16.15 †† 24.43-44: Lu 12.39-40

mañindihuhi. ⁴⁴ †Kamataharim narindahara yivutimbu-mañgaramara. Krundu Ñinji hama mambaramandi viri-mandira hiriviyi payimandi, vami.

Simbira miñahuhu karatamandi miñgandu tihi kuyu
(Luk 12.42-46)

⁴⁵ Jisas sihinda nimavami, Aru miku muminga, nuñandi simbirasara sañ hañindu mumingañ ngahi indarimit avi, nañga simbira avindaya miñandi hamañ yihiramandi. Kamata nuñ simbira ngundi. Kamatihi nuñandi simbirasara sañ mu hañiniñ karatamandi. Kamata aru hama nuriñ ñaña nguhurim yihiramandi hiriviyi ñaña tingirundi. ⁴⁶ ††Kru simbira miñahuhu karatamandi kandihama hama simbira kandiha miñititi, nuñandi aru miku hama aña pata ngiti, kandihamu kinziñzitim. ⁴⁷ †Nariñ yi kandi ambin, aru miku kandihamu kru nuñandi simbira miñahuhu karatamandi kandihamu tamiti nuñandi muhim-muhim sihananga karatamirimandi. ⁴⁸ Hara kru simbira miñahuhu karatamandi kandihamu kru ñamba miñga. Harim indarimitata ambirimandi, Yandi aru hama mambayihavirimandi, vamba ambirimandi. ⁴⁹ Kamavata aru hamandu simbirasara sañ hañiniñ yivuarimandi. Kamata nuri nañga ñaña, kru kuku hapa kuvirata kwinkwinitindu hañiniñ nañga kuku hapa kuvirimandi. ⁵⁰ Kamata kru simbira miñahuhu karatamandi hama nuñandi aru hama payivayi hivi, nañga pamata hiriviyi vaha payimandi ha mañgimandi. Kamata yivutimbimat kitihiti aru hama payimandi. ⁵¹ ††Kamata aru hama kru simbira miñahuhu karatamandi kandihamu pisingarimandi. Kamata kru kuyusihirim-bihapiha hañiniñ nañga tamirimandi. Kamati kandihañi irihariha miika satipirimandiyu, vami.

Navundi ñañira ndu tihi kuyu

25 ††Kamavata Jisas sihinda ambami, Kanditiwimi hañi Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, navundi ñañira kumanzipi timutamu tingiruramivatindu vana maña kiyimandi. Kru muminga navundi uririm andimi miñga parim andimi. Kamatihi navundi ñañira kandihañiniñ umbimbunggi nuriñandi hañiniñ miñata, kru kandihamu kindiñi ngata timbuta payim vata umu. ² Navundi kandihañindu arikita arikita kwiri indarimit avi nañga niñiñ, arikita arikita kwiri indarimit avi maniman niñiñ. ³ Navundi indarimit avi maniman nañga hañiniñ suñindamandu umbi nuriñandi hañiniñ miñamu. Hara kuku hapa muvira kuku vungiyi kavungita miñata mambayimu. ⁴ Hara navundi indarimit avi nañga hañiniñ nuriñandi suñindamandu umbi hañiniñ miñamu. Kamata kuku hapa muvira kuku vungiyi kavungita miñata umu. ⁵ Hara kru, navundi urara hama mambayihavumi. Kamataharim navundi ñañira kandihañiniñ sihananga akwimitandihani karhamu. ⁶ Ka-

mata kivi itiniñ indarihu kru muminga kuyu kimbani ambami, Indarimara. Kru, navundi urara hama payi. Harim patira uta nuñ ngim, vamba ambami. ⁷ Kamavahi navundi ñañira kandihañiniñ sihananga yahamirata nuriñandi umbi hañiniñ siwitamamu. ⁸ Kamatihi navundi indarimit avi maniman hañiniñ navundi indarimit avi nañga hañiniñ ambamu, Ariñ nariñandi kuku hapa hañindu muvira ngumara. Ariñandi umbi niñiniñ kwimirim anditihani, vamba ambamu. ⁹ Kamavahura navundi indarimit avi nañga hañiniñ kimbani nimavamba ambamu. Kuku hapa ni nari nañga ariñ kandi mandirimandi. Harim avinda uta kuku hapa miñamiña hañi nariñambirim mut miñimandira, vamba ambamu. ¹⁰ Kamavahu navundi indarimit avi maniman hañiniñ kuku hapa mutimiriñim uhuhu, kru, navundi uririm andimi hama yivurahami. Kamatihi navundi indarimit avi nañga kuku hapa siwitamamu hañiniñ, nu nañga tavi hañi navundi urarandu timu hañi indihumu. Kamatihi sikwitaya kru kindiñariha yihimu. ¹¹ †††Kamata kiyihandata, navundi ñañira kuku hapa mut miñirim umu hañiniñ aña pata ambamu, Aru miñga, aru miñga, pata ariñambirim kindiñari ni pihiri, vamba ambamu. ¹² †††Kamavahura aru hama kimbani ambami, Yi nariñ kandi ambin, yi nariñ mañgandin, vamba ambami, vami. ¹³ †Kamavata Jisas nuriñ ambami, Nari mañgandara, pamata hiviñi, nañga pamata hiriviyira vaha Krundu Ñinji hama payimandi. Harim nari tamiñga nañga kiyimara, vami.

Simbirasara sañiniñ timbahiris miñamundu tihi kuyu
(Luk 19.11-27)

¹⁴ ††Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru muminga pihu kutañi urim andindi maña. Nuñandi simbirasara sañ hañiniñ uraramahi payimu. Kamata nuñandi muhimimuhim karatamirimandiyu vata nuriñandi kumañgimbañi tamami. ¹⁵ †††Kamata simbirasara sañ hañiniñ minza vativatindu vana nañga tikatarim indarimarama timbahiris hañiniñ tingirumi. Kru muhamañ 5,000 timbahiris ngumi. Muhamañ 2,000 timbahiris ngumi. Muhamañ 1,000 timbahiris ngumi. Kamata kru hama umi. ¹⁶ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miñami hama 5,000 timbahiris kandihañi timbahiris simbira miñata sihinda 5,000 timbahiris mu miñami. ¹⁷ Kru 2,000 timbahiris miñami hama ndahara, 2,000 timbahiris hañi timbahiris simbira miñata sihinda 2,000 timbahiris mu miñami. ¹⁸ Hara simbirasara sañ 1,000 timbahiris miñami hama uta piriñi kumba kayivata nuñandi aru hamandu timbahiris ha sipirumi.

¹⁹ Kamata kutangivi uhi, nuriñandi aru hama aña payimi. Kamata nuriñ timbahiris ngumi hañiniñirim kuyu miñasirivirim andimi. ²⁰ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miñami hama sihinda 5,000 timbahiris mu nañ-

† 24.44: Mt 25.13 nañga, 1 Te 5.6 †† 24.46: Sk 16.15 † 24.47: Mt 25.21-23 †† 24.51: Mt 8.12 nañga, 25.30 †† 25.1: Lu 12.35 nañga, Sk 19.7

††† 25.11: Lu 13.25 ††† 25.12: Mt 7.23 § 25.13: Mt 24.42-44 nañga, 1 Te 5.6 nañga, 1 Pi 5.8 §† 25.14: Mk 13.34 §†† 25.15: Ro 12.6

ga miŋata pata nimavamba ambami, Aru miŋga niŋga, yaŋ 5,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiniŋi timbahiris simbira miŋata sihinda 5,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²¹ †Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatama-manŋaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinzihinziti, vamba ambami. ²² Kamata kru 2,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Pata nimavamba ambami, Aru miŋga niŋga, yaŋ 2,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiniŋi timbahiris simbira miŋata sihinda 2,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²³ Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamanŋaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinzihinziti, vamba ambami. ²⁴ Kamavahi kru 1,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Kamata nimavamba ambami, Aru miŋga yi naŋ ngandin, na paŋa miŋga. Na kiva muŋiniŋ kurinduyi ndahara kayivandana. Naŋga pirivisa muyi kru mumiŋga ŋaŋa kiris sisivahi kandi tamahi ndahara nuriŋandi ŋaŋa haŋiniŋ miŋandana. ²⁵ Kamataharim yaŋ piŋitihi, uta nandi timbahiris ni pirihumbaŋi sipurumin. Nandi timbahiris hani, vamba ambami. ²⁶ Kamavahira nuŋandi aru hama kimbini nimavamba ambami, Na simbirasara saŋ ŋamba, na yakwiri miŋga. Na yaŋ ngamanŋarandana. Yi kiva muŋiniŋ kurinduyi ndahara kayivandin. Naŋga pirivisa muyi kru mumiŋga ŋaŋa kiris sisivahi kandi tamandi ndahara nuriŋandi ŋaŋa haŋiniŋ miŋandin. ²⁷ Hara mumindihi timbahiris yandiha uta timbahiris tamatama taviyi mandamana. Kamatamanditi aŋga pata yandi timbahiris ha kaŋim-biriti timbahiris muvira naŋga miŋahin. ²⁸ Kamataharim 1,000 timbahiris nu naŋga kiyini miŋata kru 10,000 timbahiris naŋga nimanŋa ŋgumara. ²⁹ ††Kru muhimimuhim naŋga haŋiniŋ, nuriŋ sihinda muvira ŋguriman. Kamatin nuriŋandi muhimimuhim sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim maŋgiti, nuŋandi muhimimuhim kiyimandi simbiri ha, aŋga miŋiman. ³⁰ †Harim simbirasara saŋ ŋamba nimanŋa kavaritira tapira kivimiŋgwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimiŋgwi kandihaŋi irihariha miŋa satipirimandiyu, vamba ambami, vami.

Krundu Niŋi hama krunavundi sihananŋaŋa ngatiŋguri-mandi

³¹ ††Jisas sihinda ambami, Krundu Niŋi hama aru miku maŋa kutikara sihananŋa naŋga payimandi.

† 25.21: Mt 24.45-47 naŋga, Lu 12.44 naŋga, 16.10 naŋga, 2 Ti 2.12 naŋga, Hi 12.2 naŋga, 1 Pi 1.8 †† 25.29: Mt 13.12 naŋga, Mk 4.25 naŋga, Lu 8.18 naŋga, Jo 15.2 † 25.30: Mt 8.12 naŋga, 22.13 naŋga, Lu 13.28 †† 25.31: Sek 14.5 naŋga, Mt 16.27 naŋga, 19.28

Kandihivi haŋi nuŋandi minziminzi maka aru miku ndu haŋi minzirimandi. ³² ††Kamati krunavundi sihananŋa pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ pata nuŋandi kipumikayi tiwirimandiyu. Kamatu nuriŋ tamarahata arikinziviŋi tamirimandi. Kru sipsip karatamatama hama tamarahahi sipsip timu uhu meme tamu undu maŋa. ³³ Kamata sipsip haŋiniŋ nuŋandi kuma kandi sambavu tamata, meme haŋiniŋ kuma kakayi sambavu tamirimandi.

³⁴ ††Kamata aru miku hama krunavundi nuŋandi kuma kandi sambavu kiyimandiyu haŋiniŋ nimavamba ambirimandi, Yavandak nariŋ avindamandi. Yandi Yava piri niŋandihin tamami hiriviŋi ambami, Yandi tiwiŋi kiyimandiyu vamba ambami. Kamataharim pata Yavandu tiwiŋi nari kiyimara. ³⁵ ††Nimata, kuha yi aviharim kiyihin yaŋ ŋaŋa ŋgumara. Yaŋ kukumitandihini kuku ŋgumara. Yi pihu muyindu miŋga, hara yaŋ timbuta nariŋandi taviŋi umara. ³⁶ †Yandi mikwiri maŋgiŋi, yaŋ mikwiri ŋgumara. Kandi kimuhin yaŋ karatamamara. Naŋga kru ŋamba vana andihu taman-du upiyi kiyihin pata yaŋ ngamara, vamba ambirimandi. ³⁷ Kamaviti krunavundi tititaya kindu haŋiniŋ kimbini nimavamba ambirimandiyu, Aru miŋga, na pamata hiriviŋi aviharim kiyihana naŋ ŋaŋa ŋgumariŋ. Naŋga pamata hiriviŋi naŋ kukumitandihini kuku ngumariŋ. ³⁸ Naŋga naŋ pamata hiriviŋi ngahariŋ na kru pihu muyindu miŋga kiyihana naŋ timbuta ariŋandi taviŋi umariŋ. Naŋga pamata hiriviŋi mikwiri maniman kiyihana, naŋ mikwiri ngumariŋ. ³⁹ Naŋga pamata hiriviŋi kandikimuta kiyihana, naŋga kru ŋamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta naŋ ngumariŋ, vamba ambirimandiyu. ⁴⁰ ††Kamavitu aru miku hama kimbini krunavundiŋ nimavamba ambirimandi, Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim vana yaranava ŋimbi maniman haŋiniŋindu muvatiŋ andindara haŋiniŋ, yaŋ andindara, vamba ambirimandi.

⁴¹ †††Kamavata aru miku hama krunavundi nuŋandi kuma kakayi sambavu kiyimandiyu haŋiniŋ nimavamba ambirimandi, Nari krunavundi siŋgundiŋiniŋ, nari yaŋ mikiramata ahu tuvarata sihanŋiyihiyi heliyi umara. Ahu kandiha Satan naŋga nuŋandi kutikara haŋiniŋirim Got siwitamami. ⁴² Nimata, yi aviharim kiyihin yaŋ ŋaŋa maŋgumara. Naŋga yaŋ kukumitandihini kuku maŋgumara. ⁴³ Yi pihu muyindu miŋga, hara yaŋ timbuta nariŋandi taviŋi maŋgumara. Naŋga yandi mikwiri maŋgiŋi, yaŋ mikwiri maŋgumara. Yi kandi kimuhin, naŋga kru ŋamba vana andihu taman-du upiyi kiyihin uta yaŋ maŋgamara, vamba ambirimandi. ⁴⁴ Kamaviti nurindahara nuŋ kimbini nimavamba

naŋga, Si 1.11 naŋga, 1 Te 4.16 naŋga, 2 Te 1.7 naŋga, Sk 1.7 naŋga, 20.11-13 †† 25.32: Ese 20.38 naŋga, 34.17 naŋga, Ro 14.10 naŋga, 2 Ko 5.10 naŋga, Sk 20.12 ††† 25.34: 1 Ko 6.9 naŋga, 15.50 naŋga, Ga 5.21 naŋga, Hi 4.3 naŋga, 1 Pi 1.20 ††† 25.35: Ais 58.7 naŋga, Ese 18.7 naŋga, 18.16 naŋga, Hi 13.2 naŋga, Je 1.27 § 25.36: 2 Ti 1.16 naŋga, Je 2.15-16 §† 25.40: Snd 19.17 naŋga, Mt 10.42 naŋga, 18.5 naŋga, Mk 9.41 naŋga, Hi 6.10 naŋga, Sk 22.12 §†† 25.41: Mt 7.23 naŋga, Mk 9.48 naŋga, Lu 16.24 naŋga, Sk 12.9 naŋga, 20.10

ambirimandiyu, Aru miŋga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana, naŋ ñaña maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi naŋ kukumitandih kuku maŋgumarin. Naŋga naŋ pamata hiriviyi ngaharin na kru pihu muyindu miŋga kiyihana naŋ timbuta arinandi taviyi maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi mikwiri maniman kiyihana, naŋ mikwiri maŋgumarin. Naŋga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta naŋ maŋguramarin, vamba ambirimandiyu. ⁴⁵ †Kamavitu nuriŋ kimbi nimavamba ambirimandi, Yi nariŋ kandi ambin, yaranava ñimbi maniman niŋiniŋindu muvatin kanimata vana niŋiniŋ maŋandimara ha, kandi vana haŋiniŋ yaŋ maŋandimara, vamba ambirimandi. ⁴⁶ ††Kamata kandihaniŋ ñamba him miŋirim urimandiyu. Ñamba him kandihana kañinda sihaŋgiyihiyi ŋandi. Hara krunavundi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ avindaya sihaŋgiyimandiyu, vami.

Jisas kimuta yahamirami ndu kuyu

(Sapta 26—28)

Aru miku haŋiniŋ, Jisasin yivutatamindaŋ vata kuyu kahaŋamu

(Mak 14.1-2 naŋga, Luk 22.1-2 naŋga, Jon 11.45-53)

26 Jisas kuyu kaniŋiniŋ ambavarata mituta, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nimavami, ² †Nari ngandara, arikiŋgivi taya kiyi. Kamati Got Israel Hatin Mitahi Avinŋiyimu Hivi haŋandihiniŋ indariramara ma ha yivurahimandi. Kamati Krundu Ñiŋi hamaŋ miku niŋiniŋindu kumaŋgimbañi tamitu ahuandiñi yivuwirimbimandiyu, vami. ³ Kanditiwimi hañi, Gotin kiraŋinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ, naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ umu. Kamata Gotin kiraŋinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋindu aru miku hamandu taviyi tihirumu. Nuŋandi ñimbi Kaiafas. ⁴ Kamata Jisasin kuyusihirata miŋahandata yivutatamirim kuyundavarata kindimbuhiramu. ⁵ Hara nimavamu, Got naŋga kuyundavaravaru aru hiviyi maŋandim. Kamatiŋ krunavundi ngatanda saŋga yahamiritumandih, vamu.

Navundi muŋambi Jisasindu mikuvu ambunguku taŋgusingimi

(Mak 14.3-9 naŋga, Jon 12.1-8)

⁶ †Jisas pihu Betani Saimonindu taviyi kiyimi. Kru kandihama kuha kandi lepra naŋga miŋga. ⁷ Kamatihi navundi muŋambi ambunguku vungu, timba aviyi musa miŋamu ha miŋata tavi kandihaniŋ payimi. Ambunguku kandihana timbahiris aruyi mut miŋandu ŋan-

† 25.45: Sek 2.8 naŋga, Si 9.5 †† 25.46: Dan 12.2 naŋga, Jo 5.29 naŋga, Ro 2.7 † 26.2: Kis 12.1-27 naŋga, Mt 20.18 naŋga, Mk 14.1 naŋga, Lu 22.1 naŋga, Jo 13.1 †† 26.6: Lu 7.37-38

di. Kamata Jisas pina hañi minzita kiyihini, navundi haŋambi Jisasindu miku hañi taŋgusingimi. ⁸ Kamatihi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ kandihana ngahu, nuriŋ maviviyatimi. Kamata ambamu, Mumindihi ambunguku ni saŋinaŋga mituta kiyi. ⁹ Kaniŋandihin mitiriŋ kru muŋiniŋ mut miŋitu, timbahiris aru miŋata krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ nguharin, vamu. ¹⁰ Jisas nuriŋandi kuyu ha indarita nuriŋ nimavamba ambami, Nari mumindihi navundi nimindiŋ pimi ngura. Nu yaŋ avi vana andi. ¹¹ ††Kru muhimimuhim maniman haŋiniŋ nari naŋga sihaŋgindu. Hara yi, nari naŋga siha maŋgiyman. ¹² Navundi nimindi yandi kwirandi niñi ambunguku taŋgusingi ni, yandi kwirandi ni tungi humbañirim ikivata andi. ¹³ Yi nariŋ kandi ambin, piri niñi muvumuvu uta kuyu avi niŋandihin ambavarimandiyu. Kamata navundi niŋambi yaŋ andi vana nirim indarimitata, ambavarimandiyu, vami.

Judas, aru miku haŋiniŋ naŋga kuyu kahaŋami

(Mak 14.10-11 naŋga, Luk 22.3-6)

¹⁴ ††Kanditiwimi hañi Jisasindu 12 simbirasara hañindu muhama, nuŋandi ñimbi Judas Iskariot, Gotin kiraŋinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ kiyimuyi umi. ¹⁵ †††Kamata nuriŋ nimavamba kitihumi, Jisasin nariŋandi kumaŋgimbañi tamitin yaŋ muhimiyi mut miŋimandira, vami. Kamavahi nuŋ 30 timbahiris silva ngumu. ¹⁶ †††Kamatihi Judas Jisasin nuriŋandi kumañi tamiman vata kindimbuhirami.

Jisas nuŋandi simbirasara naŋga imbi ñami

(Mak 14.12-21 naŋga, Luk 22.7-14 naŋga, 22.21-23 naŋga, Jon 13.21-30)

¹⁷ ††Mavatiŋma Yis Manimanindu Aru Hivi Haŋiniŋindu kimangima hivi hañi, Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata nuŋ ambamu, Upi paŋu umindaŋ. Kamata ñaña siwitamitiriŋ Got Israel Hatin Mitahi Avinŋiyimu Hivi haŋandihiniŋ indariramata ñirimana, vamu. ¹⁸ †††Kamavahu Jisas nuriŋ kru muŋingarim ambata ambami, Pihu aru niñi indihuta kru kandihamaŋ ngata ambamara, Ahusiki hama ambi, Yandi hivi ha ariñi payi. Harim, yi naŋga yandi simbirasara haŋiniŋ naŋga pata nandi taviyi Got Israel Hatin Mitahi Avinŋiyimu Hivi haŋandihiniŋ indariramata ñimindaŋ, vamba ambi, vamba ambamara, vami. ¹⁹ Kamavahi simbirasara haŋiniŋ Jisas ambami maña andita, ñaña kandihana siwitamamu. ²⁰ Kamata kivititi Jisas naŋga nuŋandi 12 simbirasara haŋiniŋ ñaña tamatama pina hañi

†† 26.11: Lo 15.11 naŋga, Jo 12.8 naŋga, 14.19 naŋga, 17.11 ††† 26.14: Jo 11.57 ††† 26.15: Sek 11.12 naŋga, Mt 27.3 § 30 silva timbahiris kaniŋandihin mangandarin, timbahiris arinandiŋ timbahiris kaniŋandihin pamata timi vaha kihirihiri tih. Kaniŋandihin timbahiris arumari. Simbira miŋamiŋa niŋin, arikita arikita kwiri takwi vaha, mana arikikwiri arikikwiri takwi simbira miŋata miŋimaña ŋandi. Kandi kuyu ni Matyu 27.9-10yi ndahara ngimandira. †† 26.17: Kis 12.6 naŋga, 12.14-20 naŋga, Mk 14.12 naŋga, Lu 22.7-9 ††† 26.18: Mt 21.3

arindihuyivita minzimu.²¹ Kamata ñata kiñingĩñi ambami, Yi nariñ kandi ambin, nariñandi muvati miñga, yañ yandi miku ñiniñindu kumañi tamirimandi, vami.²² Kamavahi, nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kandiha indarihu nuriñandi mavi hambu pimitimañgarami. Kamatihi minzativat nuñ nimavamba kitihumu, Aru miñga, yañirim vaha ambana, vamu.²³ †Kamavahu Jisas ambami, Kru yañ yandi miku ñiniñindu kumañi tamirimandi hama, nariñandi muvati miñga. Yi nanga maki isi niñi kihiri kumandamarin, vami.²⁴ ††Krundu Ñinji hama, Gotindu angwimikiyi ambami maña kwimirimandi. Hara Krundu Ñinji hamañ nuñandi miku ñiniñindu kumañgimbañi tamirimandi hama, pimi aru kavirimandi. Kru kandihamañ niñum mañgavumiti avindihi, vami.²⁵ Kamavahi Judas, kru nuñandi miku ñiniñindu kumañgimbañi tamatama hama, nuñ kitihuta nimavami, Ahusiki yambirim vaha ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana maña, vami.

Jisas nuñandi simbirasarañ mavatimba nanga wain ngumi

(Mak 14.22-26 nanga, Luk 22.15-20 nanga, 1 Korin 11.23-25)

²⁶ †Kamata ñata kiyihuhu, Jisas mavatimba munda miñgata Gotiñ kuyu avivi nguta miñasihiraramata, nuñandi simbirasara hañiniñ ngumi. Kamata ambami, Miñgata ñamara. Niñandihin yandi kwirandi, vami.²⁷ Kamata kuku kuvirahuvira vunggi wain nanga munda miñgata Gotiñ kuyu avivi ngumi. Kamata nuriñ nguta ambami, Nari sihananga niñi kuviramara.²⁸ ††Niñandihin yandi ñangwi. Got nanga krunavundi nuñandiñ sihananga vata miñavisihuramata siritimbin. Yi ñangwi kaniñandihin, krunavundi sihananga ñamba vana andindu hañiniñ kunggi kuyivirim tangusingin.²⁹ ††Yi nariñ ambin, yi nariñ nanga wain sihinda mañgaviriman. Kamata ututa muyivi wain kihi Yavandakindu tiwiyi nari nanga kuviriman, vami.³⁰ †††Kamata, sihipuri muvana tundu pihu aru ha mitata, Apu Oliv tamayi umu.

Jisas ambami Pita yañ kutivu tamirimandi

(Mak 14.27-31 nanga, Luk 22.31-34 nanga, Jon 13.36-38)

³¹ †††Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Musi kiviya yañ muhimimuhim vana yivurahimandi. Kamati ngitira sihananga nariñandi indarimangaramangara vana ha miñgata yivirimandi. Gotindu angwimikiyi, Got nimavamba ambami, Yi sipsip karatamatama hamañ yivutatamitin sipsip hañiniñ siñgunzingu tivaramirimandiyu, vamba ambami.³² †Hara yañ anga yahamiriman. Kamata yañ wisa kasiramata pirivisa

† 26.23: Sng 41.9 nanga, Lu 22.21 nanga, Jo 13.18 †† 26.24: Ais 53 nanga, Dan 9.26 nanga, Mk 9.12 nanga, Jo 17.12 † 26.26: Mt 14.19 nanga, 1 Ko 10.16 †† 26.28: Kis 24.8 nanga, Jer 31.31-34 nanga, Sek 9.11 nanga, Ro 5.15 nanga, 1 Ko 10.16 nanga, Hi 9.22 †† 26.29: Mk 14.25 nanga, Lu 22.18 nanga, Si 10.41 ††† 26.30: Lu 22.39 nanga, Jo 18.1 ††† 26.31: Sek 13.7 nanga, Jo 16.32 § 26.32: Mt 28.7 nanga, 28.16 nanga, Mk 14.28

Galili uriman, vami.³³ Kamavahi Pita kimbambami, Muhimimuhim vana nañ yivurahimandi ha muvira ngitu nuriñandi indarimangaramangara vana ha miñgata yiviti nañ mitirimandiyu, hara yañ nañ mamitahandiriman, vami.³⁴ ††Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ kandi ambin, musu kiviya, akakara kwisi piwiti, na arikikwiri ñimbiri nimavamba ambirimana, Yi nuñ mañgandin, vamba ambirimana, vami.³⁵ †††Kamavahi Pita ambami, Yi nananga kwimirim ndahara kwimiriman. Yi nuñ mañgandin vamba mañambirimana, vami. Kamavahi Jisasindu simbirasara sihananga kuyu siwi maña ambamu.

Jisas Getsemani Got nanga kuyundavarami

(Mak 14.32-42 nanga, Luk 22.39-46)

³⁶ Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ nanga kiva Getsemani umu. Kamata nuriñ ambami, Nari niñi minzita kiyimara. Yi ndambu uta Got nanga kuyundavariman, vami.³⁷ Kamata, Pitañ nanga Sebedindu ñinji arikimbatiñ ndaya timbuta kihiri umu. Kamatihi nuñandi mavi hambu pimitihi, kañinda aru miñgami.³⁸ ††Kamatihi nuriñ ambami, Yandi mavinimbu pimitimañgarahi kwimirim andin. Harim nari niñi yañ karatamata narindahara tamanga nanga kiyimara, vami.³⁹ †††Kamavata sukisimbiri uhandata, miñgata tarangiruta nuñandi kipumika ha piriyi tamami. Kamata Got nanga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunggi ni yandi kumayini miñavikira vata pirikin, harim nambira. Hara yañ pirikini maña mañandi, nambi pirikina maña andi, vami.⁴⁰ Kamata, Jisas simbirasara arikikwirivat kiyimu hañi pata ngahi akwarihata kiyimu. Kamatihi Pitañ nimavamba kitihumi, Nari yañ nanga miñgiya awa nda kita tamanga nanga mañgiyimandira.⁴¹ ††Nariñ miñgaha vananda yivurahiti miñgata yivitirama. Kamataharim tamanga nanga kiñingĩñi Got nanga kuyundavaramara. Kandi, muhim vana anditirim pirikira. Hara nariñandi kwirandi hañandihinindu tikatika mañgiyi, vami.⁴² Kamavata, Jisas sihinda anga uta Got nanga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunggi niñi yañirim kuvirimandi sikwi vatangata, nambi pirikina maña, andi, vami.⁴³ Kamata sihinda pata ngahi simbirasara hañiniñindu tamanga ha pimitihi, karihamu.⁴⁴ ††Kamata sihinda nuriñ mitatuta kwiriñimbiri, Got nanga kuyundavarami. Atiyi kuyundavarami kuyu siwi handaya kuyundavarami.⁴⁵ †††Kamata pata ngahi nuñandi simbirasara hañiniñ karihahu ambami, Nari karihata avirikimurangwisa. Indarimara. Krundu Ñinji hamañ kru ñamba vana andindu hañiniñindu kumañgimbañi tamatama hirivi ha yivurahi.⁴⁶ Kamataharim yahamiritira nari nanga umi. Niñgamara, kru yañ

§† 26.34: Mt 26.69-75 §†† 26.35: Mt 26.56 §† 26.38: Jo 12.27 §†† 26.39: Mt 6.10 nanga, 20.22 nanga, Jo 6.38 nanga, Hi 5.7-8 §† 26.41: Mt 6.13 nanga, Ef 6.18 nanga, Hi 2.14 nanga, 4.15 §† 26.44: 2 Ko 12.8 §†† 26.45: Jo 12.27 nanga, 13.1 nanga, 14.31

nuriṅandi kumaṅgimbañi ṅguhu hama ariñi ni yivurahi ha, vami.

Judas Jisasij nuṅandi miku ṅiniṅindu kumaṅgimbañi tamami

(Mak 14.43-50 naṅga, Luk 22.47-53 naṅga, Jon 18.3-12)

⁴⁷ Jisas kuyundavarata kiyihahi, Judas, nuṅandi simbirasara hañindu muvat hama payimi. Kamatihi kru sambi tuki naṅga ahutimi miṅgata nu naṅga payimu. Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku hañiniṅ, naṅga Israel hatindu aru miku hañiniṅ simbiḥu payimu. ⁴⁸ Kru Jisasij nuriṅandi kumaṅgimbañi tamatama hama nuriṅ ambami, Kru miṅhandimindaṅ vata andira hamaṅ mikwimikwi siriman, kru kandihama Jisas. Nuṅ miṅahanadamara, vami. ⁴⁹ Kamavata, Judas sarawayiṅandi Jisas kiyimiḥi pata ambami, Avi kivi Ahusiki, vami. Kamavata Jisasij mikwimikwi sami. ⁵⁰ Kandihamatihira Jisas ambami, Yambiha, pana vana haṅandihin andirimiṅgata andihavu, vami. Kamavahi kru hañiniṅ pata Jisasij miṅhandamu. ⁵¹ ††Kamatihu kru Jisas naṅga kiyimi miṅga nuṅandi tuki kuta ha miṅasiharami. Kamata Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku hañiniṅindu aru miku hamandu simbirasara hamandu kinzihimiki haṅandihin, yivutivihi piṅiyi miṅgata yivumi. ⁵² *Kandihamatihira Jisas nuṅ nimavami, Nandi tuki kuta ha nuṅandi upiyi kiṅgiraramina miṅgum. Kru sihananṅa tuki kuta naṅga kurihiri-mandiḥu hañiniṅ, tuki kuta ha nuriṅ pisiṅgarimandi. ⁵³ ††Na mambaha ṅandana. Yi yandi yavandakiṅ kitiwitiṅ, nuṅandi kutikara sambi sikwi simbiti pata yaṅ ṅguramahu. ⁵⁴ ††Hara yi kaniṅmatiniṅgata, kuyu Gotindu aṅgwimikiḥi kindi hañiniṅ kandisikwisikwi mayivurahiriṅandi. Gotindu aṅgwimiki ambami, harim kandi vana niṅiniṅ yivurahiṅandi, vami. ⁵⁵ †††Kandihirivi hañindaya Jisas krunzivi kandihaniṅ nimavami, Nari tuki kuta naṅga ahutimi miṅgata yaṅ saṅga kurihahuriha naṅga kipa naṅga miṅgaṅ miṅhandirim payimañandira. Yi imutamut Gotiṅ kirañiṅguhu tavi hañindu upiyi miṅzita krunavundiṅ kuyu ṅgundin. Hara yaṅ kandiṅwimi haṅu mamihandandara. ⁵⁶ †††Muhimimuhim vana yivurahiṅ kaniṅiniṅirim, kru Gotindu kuyu miṅgata ambavaravara hañiniṅ yihimbiviramu maña yivurahiṅ, vami. Kandihamata vana andihu nuṅandi simbirasara hañiniṅ Jisasij mitamita tivaramamu.

Jisasij ṅgatiṅgirumu

(Mak 14.53-65 naṅga, Luk 22.54-55 naṅga, 22.63-71 naṅga, Jon 18.13-14 naṅga, 18.19-24)

⁵⁷ Kru Jisasij miṅhandamu hañiniṅ, nuṅ timbuta kru Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku

† Grik kuyuyi avindamata maṅambami. Kru muvira ambandu. Jisas ambami, Yambiha na mumindihi pana, vamba ambami, vandu. †† 26.51: Jo 18.26 † 26.52: Stt 9.6 naṅga, Sk 13.10 †† 26.53: 2 Kin 6.17 naṅga, Dan 7.10 †† 26.54: Ais 53.7 naṅga, Mt 26.56 naṅga, Mk 14.49 ††† 26.55: Lu 19.47 naṅga, 21.37 ††† 26.56: Mt 26.31

hañiniṅindu aru miku Kaiafasindu taviḥi umu. Kamatihi tikatika kuyundu mirimba naṅga hañiniṅ naṅga Israel hatindu aru miku hañiniṅ tihiruta kiyimu. ⁵⁸ Kamatihi Pita Jisasij ṅgaviramata siṅindi umi, hara kutañimari kiyimi. Kamata Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku hañiniṅindu aru miku hamandu tavi tapa tapira hañi indihuta, kru tavi karatamatama hañiniṅ naṅga miṅzimi. Jisasij mumibaham vana ha yivurahiti ṅgitin vata, kiyimi. ⁵⁹ Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku hañiniṅ, naṅga kru Juda hatindu kuyu miṅasirivandu hañiniṅ, kru muvira pata Jisas andindi vana kuyusihiranzihira ambavaramu vata uraramahu payimu. Nuṅandi ṅamba vana mu ṅgata, nuṅ yivutatamimindaṅ vata andimu. ⁶⁰ *Kamatihu kru sambi pata nuṅ kuyusihiriniṅguyu yihivaramu. Hara kuyu sapa Jisasij yivutatamatama ṅandi maṅgamu. Hara kiyihandata, kru arikimbat payimu. ⁶¹ Pata ambamu, Kru nima nimavamba ambavarandi, Yi Gotiṅ kirañiṅguhu tavi ha yivukuvimbirata arikikwiri ḥiviyi taya tararamiriman, vamba ambavarandi, vamu. ⁶² Kamavahu Gotiṅ kirañiṅguhu hañiniṅindu aru miku hañiniṅindu aru miku hama taṅguramata, Jisasij nimavamba kitihumi, Na kuyu kimbi maṅambirimana. Naṅ kuyu yihivarayu niṅandihinirim mumibana, vami. ⁶³ ††Kamavahira, Jisas kuyu mu maṅambami. Kamatihi Gotiṅ kirañiṅguhundu aru miku hañiniṅindu aru miku hama ambami, Naṅ Got siṅaniṅiyiḥi hamandu ṅimbibiḥi kitiwin. Harim tihu kandisikwisikwi amba. Got krunavundi nuṅandiṅ aṅga miṅimandi vata yihirama-mi hamanda na. Na Gotindu Niṅji, mana, maninṅa, vami. ⁶⁴ †††Kamavahi Jisas nuṅ nimavami, Nambi ambanaṅa. Hara yi nariṅ ambin, muvivi Krundu Niṅji miṅgaṅ ṅgitira, Got tikatika naṅga hamandu kuma kandi sambavu miṅzirimandi. Kamata ihumbisa niṅbu kita ihumukiri ḥimbañi payimandi, vami. ⁶⁵ †††Jisas kamavahi, Gotiṅ kirañiṅguhundu aru miku hañiniṅindu aru miku hama kandihuyu ha indarita, aka yahamirata nuṅandi mikwiri hañiniṅ miṅasihirata ambami, Gotiṅ ambasuvi. Harim nari naṅga siṅinda kru kaniṅandu vanarim ambavaravararim kru muviraṅ ambitiriṅ mambayimu. Tihura Gotiṅ ambasuvahi indarira. ⁶⁶ ††Kamataharim kru kaniṅaṅ pamatiṅindaṅ, vami. Kamavahi kimbi ambamu, Nu ṅamba miṅga. Harim kimum, vamu. ⁶⁷ ††Kamata Jisasindu kipumika hañi simiruhavita nuṅ yivumu. Kamata nuṅ muvira ṅuṅgimbarapara tamandama ambamu, ⁶⁸ Na Kru Got krunavundi nuṅandiṅ aṅga miṅimana vata yihiramami miṅga. Harim kru Gotindu kuyu miṅgata ambavarandu hañiniṅ ambavarandu maña amba. Naṅ kru yivi nima nin, vamu.

§ 26.60-61: Lo 19.15 naṅga, Sng 27.12 naṅga, Mt 27.40 naṅga, Mk 14.55 naṅga, Jo 2.19 naṅga, Si 6.13 †† 26.63: Ais 53.7 naṅga, Mt 27.12 ††† 26.64: Sng 110.1 naṅga, Dan 7.13 naṅga, Mt 24.30 naṅga, Lu 21.27 naṅga, Si 7.55 naṅga, 1 Te 4.16 naṅga, Sk 1.7 †† 26.65: Mk 14.63 naṅga, Si 14.14 ††† 26.65-66: Wkp 24.16 †† 26.66: Jo 19.7 †† 26.67-68: Ais 50.6 naṅga, 53.5 naṅga, Mt 27.30 naṅga, Jo 19.3

Pita ambami yi Jisasij mangandin vami

(Mak 14.66-72 nannga, Luk 22.56-62 nannga, Jon 18.15-18 nannga, 18.25-27)

⁶⁹ Pita tapa humba hambu, tavi tapira hañi minzita kiyihahi, simbirasara muhanambi nu kiyimi arihañi pata, ambami. Nandahara Jisas Galilindu hama nannga kindana, vami. ⁷⁰ Kamavahi, kru sihanangandu tamiñganzimbiyi Pita ambami. Yi ambana kuyu ha mangandin, vami. ⁷¹ Kamavata kiyihandata, tapa kindinjari nannga hañi uhi, sihinda simbirasara muhanambi ngata krunavundi ariñi kiyimu hanjiniñ ambami, Kru nima Jisas Nasaretindu hama nannga kindi, vami. ⁷² Kamavahi Pita sihinda ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kandihamañ mangandin, vami. ⁷³ Kamata sihinda kiyihandata, kru muvira ariñi tanguramata kiyimu hanjiniñ pata Pitan ambamu, Kandisikwisikwi, na nuriñandi ñinginiñdu miñga. Nandi piñgwisamur hambu nan miñgamamañi ndami, vamu. ⁷⁴ †Kamavahura Pita yahata pati ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kamañ mangandin. Yi kuyu kandi manambitiñ ngatara yan Got pisingaram, vami. Kamavahi sikwitaya akakara piñhumi. ⁷⁵ ††Kamatihhi Pita, Jisas akakara kwisi piwititi arikikwiri ñimbiri yambirim ambata, Nun mangandin virimana vamba ambami kuyu hanjandihiniñ indarimitami. Kamata tapirañi indihuta patinandi irihami.

Jisasij Rom gavamandu aru miku kiyimiyi timbuta umu

(Mak 15.1 nannga, Luk 23.1-2 nannga, Jon 18.28-32)

27 †Kamata pihirihi, Gotiñ kirañinguhundu aru miku hanjiniñ nannga Israel hatindu aru miku hanjiniñ sihananga, Jisasij yivutatamindan vata kuyu kahañamu. ² Kamata mituta, Jisasij wirimbizikiyi simahata timbuta uta, Pailat Rom gavamandu aru miku hamandu kumangimbanñi tamamu. ††

Judas kimumi

(Simbirasara 1.18-19)

³ ††Kru Jisasij nuñandi miku ñiniñindu kumañi tamami hama Judas, ngahi Jisasij ngatingiruta pimi ngumu. Kamatihu nuñandi indarimit hambu tivirami. Kamatihhi 30 timbahiris silva nun Gotiñ kirañinguhundu aru miku hanjiniñ nannga Israel hatindu miku hanjiniñ ngumu hanjandihin, nuri kiyimuyi anga miñata umi. ⁴ Kamata ambami, Yi ñamba vana andin. Kru narinandi kumangimbanñi tamin hama ñamba vana manandindi, hara nun yivutatamirmandira, vami. Kamavahira nun ambamu, Kanjandihin arinandi vana ma. Pimi ha

† 26.74: Mk 14.71 †† 26.75: Mt 26.34 nannga, Mk 14.30 nannga, Lu 22.61-62 nannga, Jo 13.38 † 27.1: Lu 22.66 †† Pailat Romindu miñga. Rom hati nun aru miku gavaman Judandu tamamu. Juda hati nuriñambi Jisasij mayivutatamahu. Rom hati taya ambandu, Kru mumiñga kwimirimandi, vamba ambandu. Kamataharim Juda hati Jisasij Pailat kiyimiyi timbuta umu. Jon 18.31yi ndahara ngamara. †† 27.3: Mt 26.14-15

nandi, vamu. ⁵ ††Kamavahu Judas timbahiris hanjiniñ Gotiñ kirañinguhu tavihumba hambu kahuvarahi indihumi. Kamata uta nuñambi sikiyi tangiraramata kimumi. ⁶ Kamatihhi Gotiñ kirañinguhundu aru miku hanjiniñ timbahiris kandiha miñata nimavamu, Timbahiris niñandihin kru yivutatamatamandu tikwi nan di. Harim timbahiris kanjandihin Gotiñ kirañinguhu tavi niñindu timbahiris nannga minzayi mandamimi, vamu. ⁷ Kamata timbahiris kandiharim miñgiya kuyu taya kahañamu. Kamata timbahiris kandihañi kru piri siñgi musa miñandu hanjiniñdu pirivisa mu mut miñamu. Pirivisa kandiha kru kutañi ngati kwimitutu tamimandiyu vata, mut miñamu. ⁸ Kamataharim pirivisa kandihañu, Pirivisa Kru Ñangwi Miñgumiñgu vava ñimbi ngumu. Kuha ñimbi kandihañi ndaya yihirasimu, patavata tihu ndahara ñimbi kaniñi ndaya yihindu. ⁹⁻¹⁰ †††Kamataharim kuyu mu, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara, Jeremaia ambami, 30 timbahiris silva hanjandihin miñamu. Timbahiris kandiha Israel hati kru kandihamañ mut miñamiharim yihiramamu. Aru nima yan ambami maña timbahiris kandihañi, kru piri siñgi musa miñandi hamarim pirivisa mut miñamu, vami. Kamataharim kandi vana ha Jeremaia ambami maña kandisikwisikwi yivurahami.

Pailat ambami na Juda hatindu aru miku vaha

(Mak 15.2-5 nannga, Luk 23.3-5 nannga, Jon 18.33-38)

¹¹ †Jisas Rom gavamandu aru miku Pailatindu tamiñgani tanguramata kiyimi. Kamatihhi Pailat nun ni-mavamba kitihumi, Na Juda hatindu aru miku vaha, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana, vami. ¹² ††Kamavahi, Gotiñ kirañinguhu hanjiniñdu aru miku hanjiniñ nannga Israel hatindu aru miku hanjiniñ, Jisasij ihivaranguyu sambu ngumu. Kamatihura Jisas kuyu kimbi manambami. ¹³ Kamatihhi nun sihinda Pailat kitihuta nimavami. Nan sihananga kuyu yihivarayu nimbu mambaha indarina, vami. ¹⁴ †††Kamavahira, Jisas Pailatindu kuyu hanjandihiniñ kimbi kuyu manambami. Kamatihhi Pailat indariritihiti.

Pailat Jisasij ahuandiñi yivuwirimbuwirimburiñ ambami

(Mak 15.6-15 nannga, Luk 23.13-25 nannga, Jon 18.38—19.16)

¹⁵ Miñgiya simbi miñgiya simbindu minza hiviyi taya, Got Israel Hatin Mitahi Avingiyimu Aru Hivi hanjandihiniñ indariramarasimu. Kandihamatirasimu hiviyi gavamandu aru miku hama kru ñamba vana andihu tamandu upiyindu minzavat miñgan ndaya tihimitarasimi. Krunavundi nuriñambi, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañindu minzavat hamandu ñimbi yihirasimu. Kamatihu kru kandihamañ tihimitahi

††† 27.5: 2 Sml 17.23 ††† 27.9-10: Sek 11.12-13 nannga, Jer 32.6-15 § 27.11: Mk 15.2 nannga, Lu 23.3 nannga, Jo 18.33 nannga, 18.37 nannga, 1 Ti 6.13 †† 27.12: Ais 53.7 nannga, Mt 26.63 nannga, Jo 19.9 ††† 27.14: Jo 19.9

nuri kinduyi urasimi. ¹⁶ Kanditiwimi hañi, kru muminga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyimi. Nuñandi ñimbi, Jisas Barabas, krunavundi nuñ nga-manggarandu. Nu kru ñamba sikwi minga. ¹⁷ †Kamata krunavundi pata tihiruhu, nuriñ Pailat nimavamba kitihumi, Nariñirim kru ninin ndimbanzikwi tihimitini urimandi. Jisas Barabasiñ tihimitini urimandi, mana, Jisas krunavundiñ anga miñimandi vata Got yihirama-mi vamba ambandu nimañ tihimitini urimandi, vami. ¹⁸ Pailat nuriñ ngami. Nuri siñgirata Jisasiñ sanjananga timbuta ngatingurim payimu. Harim kandihamavami. ¹⁹ Pailat ngatingirutingiru hamandu minziminzi maka hañi minzita kiyihhi nimburi nimavamba, kuyu tamahi payimi. Kru tititaya kiyihhi hamañ muhim vana mañandi. Kiviyi nuñ akwisihuyi ngin. Kamata indarihin pimisañinzañindi. Kanimavamba, kuyu tamahi payimi. ²⁰ ††Gotiñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ nanga Is-rael hatindu aru miku hañiniñ, sihananga krunavundiñ miñawinikwinitindi, ambamu, Ambitira Pailat Barabasiñ mititi payim. Kamata Jisasiñ yivutatamam, vamu. ²¹ Kamata, sihinda gavamandu aru miku hama nuriñ kitihuta ambami, Nari kru arikimbat niñindu ninin ndaya yambirim tihimitam vata pirikira, vami. Kamavahi krunavundi sihananga ambamu, Barabas, vamu. ²² Kamavahu Pailat nuriñ nimavamba kitihumi, Ara Jisas, Got krunavundiñ anga miñimandi vata yihirama-mi vamba ambandu nimañ yanjirim pamatitirim pirikira, vami. Kamavahi sihananga ambamu, Ahuandiñi yivuwirumbu, vamu. ²³ Kamavahu Pailat nuriñ kitihumi, Mumirim, nu ñamba vana pamatavu andindi, vami. Hara krunavundi pativat pihuravimbihurav ambamu, Nuñ ahuandiñi yivuwirumbu, vamu. ²⁴ †Kamatihu Pailat ngata, yandi kuyu mañindari-mandi, nanga sanja aru yivurahimandi, vamba indarimi. Harim kuku nikiri miñata krunavundindu tamingañi nuñandi kuma ha ñimburi. Kamata ambami, Kru nima kwimiti ndahara yi pimi mangaviriman. Kañandihin nariñandi vana, vami. ²⁵ ††Kamavahi krunavundi sihananga kimbi nimavamu, Pimi kandini ariñ nanga ariñandi ñinjisimijira kiyim, vamu. ²⁶ Kamavahu Pailat Barabasiñ tihimitahi nuriñirim umi. Kamata sanganzara hañiniñ ambahi Jisasiñ piñgirawisimu. Kamata kita Jisasiñ ahuandiñi yivuwirimbimandiyu vata, sanganzarandu kumañi tamami.

Sanganzara Jisasiñ ambasuvamu

(Mak 15.16-20 nanga, Jon 19.2-3)

²⁷ Kamata gavamandu aru miku hama nuñandi sanganzara hañiniñ ambahi, Jisasiñ timbuta Rom gavamandu taviyi indihumu. Kamatihu sanganzara sihananga pata nuñandi kipumikayi tihirumu. ²⁸ ††Kamata nuñandi mikwiri hañandihin sihamamu. Siharata nuñ mikwiri ñangwi aru miku ndu maña ñandi tamara-

† 27.17: Jo 11.47-48 nanga, 12.19 †† 27.20: Si 3.14 † 27.24: Lo 21.6-9 nanga, Mt 27.4 †† 27.25: Jos 2.19 nanga, 2 Sml 1.16 nanga, Mt 23.35 nanga, Si 5.28 †† 27.28: Lu 23.11

mamu. ²⁹ ††Kamata siki punzimbunzi nanga hañandihin miñata, aru miku ndu mirangupihupi maña musa miñata nuñandi miku hañi tamamu. Kamata nuñandi kuma kandi samba hambu kuki timi mu miñandihuramamu. Kamata nuñirim tanda mikwimik-witindi nimavamba ambasuvamu, Avinggivi Juda hatindu aru miku, vamu. †††³⁰ †Kamatindi nuñ simiruhavimu. Kamata kuki timi miñandihuramamu ha miñata, nuñandi miku hañi yivumu. ³¹ ††Nuñ ambasuvasuva vana andita mituta, mikwiri tamaramamu hañandihin siharata nuñandi mikwiri hañandihin tamaramamu. Kamata nuñ ahuandiñi yivuwirimbirim timbuta umu.

Jisasiñ ahuandiñi yivuwirimbumu

(Mak 15.21-32 nanga, Luk 23.26-43 nanga, Jon 19.17-27)

³² Kamata uta, sanganzara hañiniñ pihu aru Sairinin-du, kru Saimoniñ ngamu. Kamata andihu Jisasiñdu ahuandi ha kavumi.³³ Kamata uta upi Golgota yivurahamu. Ñimbi Golgotandu kuyu sapa ha, miku mungiyindu punzindu upi varasimu. ³⁴ ††Kamata upi kandihañi, Jisasiñ kañinda miñguramam vata, wain kuku hañandihin akingim nanga tarayiwarata kuvirimandi vata, ngumu. Kamatihu kuviririmindihi akindihi manguvirami. ³⁵ ††Jisasiñ ahuandiñi yivuwirimbuta mituta, sanganzara hañiniñ nuñandi mikwiri hañiniñ nuriñambi tamarahata miñimijindañ vata, atava imbiramu. ³⁶ Kamata kandi upi hañu minzita nuñ karatamamu. ³⁷ Kamata ahu parapara siñga kirivi ñandi piti-ta, nuñ kuyu ngatingirumu ha yihimbivirata nuñandi miku tarayawi hambu tamamu. Nimata kuyu yihimbiviramu. Kru nima Jisas, Juda hatindu aru miku. ³⁸ †††Jisas kiyimi tivi hañi, kru arikimbat sanja kurihauriha nanga kipa nanga hañiniñ ndahara ahuandiñi yivuwirimbuta tararamamu. Muhamañ, kandi sambavu tararamata, muhamañ kakayi sambavu tararamamu. ³⁹⁻⁴⁰ ††Kamatihu, krunavundi uhuvañindindi ambasuvanzuva, miku tiwahandiwaha nimavamu. Na Gotiñ kirañinguhu tavi hañandihin yivukuvimbirata, arikikwiri hiviyi taya tararamama minga. Harim nambi ngurama. Kandisikwisikwi na Gotindu Ñinjingata ahuandi ha mitata minga, vamu. ⁴¹ Gotiñ kirañinguhu hañiniñdu aru miku hañiniñ nanga tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ nanga Israel hatindu aru miku hañiniñ ndahara siwimañanzihi andindi ambasuvamu. ⁴² Nimavamba ambamu, Nu kru muñiniñ nguramandi. Hara nuñambi mangurami. Nu Israel hatindu aru miku. Harim ahuandi ni mitata miñgiti ngatanda niñambirim indarimangarimindañ.

††† 27.29: Sng 69.19 nanga, Ais 53.3 ††† Sanganzara hañiniñ Jisasiñ imbiraramata aru miku hamañ kanzi miñayahuramañandimu. Kandihamata hiriviyi aru miku hañiniñ mikwiri kandihamata hañiniñ tamarasimu. Mikwiri ñangwi nanga mirangupihupi kandihama aru miku ndu. Aru miku ndu minziminzimakayi minzita, kuki timi minzataya miñahandarasimu. § 27.30: Ais 50.6 nanga, Mt 26.67 §† 27.31: Ais 53.7 §†† 27.34: Sng 69.21 nanga, Mt 27.48 §† 27.35: Sng 22.18 §†† 27.38: Ais 53.12 §† 27.39-40: Sng 22.7 nanga, 109.25 nanga, Mt 26.61 nanga, Jo 2.19

⁴³ †Nu Gotirim indarimanjarata ambandi, Yi Gotindu Ñinji, vamba ambandi. Harim Got nunjirim mavindamata ngata, nunj tihu nguramirimandi, vamu. ⁴⁴ Kru arikimbat sangga kurihahuriha nangga kipa nangga hanjiniŋ, Jisasindu tivi hañi ahuandiñi yivuwirimbumu hanjiniŋ ndahara, Jisasinŋ ambasuvamu.

Jisas kimumi

(Mak 15.33-41 nangga, Luk 23.44-49 nangga, Jon 19.28-30)

⁴⁵ Ina miriyi kiyihi, pirivisa sihanangga kivimingwi tariŋgumi. Kamatihi taya uta ina miŋguta sangindangumi. ⁴⁶ ††Kamata ina miŋguta sangindangumi hiriviyi, Jisas pati avangarata ambami, Eli Eli lema sabaktani, vami. Kandi kuyu niñindu kuyu sapa ha nimata. Yandi Got, yandi Got, mumirim yan mitana. ⁴⁷ Kamavahi kru muvira ariñi tanguramata kiyimu hanjiniŋ indarita ambamu. Kru nima Elaijan urarami, vamu. ⁴⁸ †Kamavahi sariwayiŋandi nuriŋandi muvati hama tivita uta spans visa miŋgata wain kuku ahivi hañi tamami. Kamatihi wain yavurihi kuki timi muyi simahata, Jisasirim kuvirimandi vata, ngumi. ⁴⁹ Kamatihi muvira ambamu, Mitina ngimingusa. Elaija pata nunj nguramirimandi vaha, vamu. ⁵⁰ Kamata Jisas sihinda pati avangarata kimumi. ⁵¹ ††Kamatihi kandihirivi hañindaya mikwiri aru, Gotiŋ kirañinguhu taviyi inanandita kirasimi hanjandihin, kimba hambu kita sihirata miŋguta angamiŋga hambu yivurahami. Kamata arikinziŋga yivurahami. Kamatihi piri ni namanama tih, timba aruru hanjiniŋ pihumbiramumu. ⁵² Kamatihi krunzava hanjiniŋ pirihi. Kamatihi Gotindu krunavundi muvira kuha kimumu hanjiniŋ kandihandiwimi yahamiramumu. ⁵³ Yahamirata kiyihuhu, Jisas angga yahamirata mituhi, Gotindu pihu aru Jerusalem indihumu. Kamatihi krunavundi sambu nuriŋ ngamu. ⁵⁴ Sanganzarandu arumiku hama nangga, sanganzara Jisasinŋ karatamata kiyimu hanjiniŋ, ngahu pirimama payihi muhimimuhim vana yivurahahi ngata piŋisanjarandumu. Kamata nimavamu, Kandisikwisikwi, kru nima Gotindu Ñinji, vamu. ⁵⁵ ††Navundi Galilindu sambu Jisas nangga kundanginda nunj nguramandu hanjiniŋ ndahara kiyimu. Navundi kandihanjiniŋ kutañimari tanguramata tihiraramamu. ⁵⁶ †††Navundi kandi ñiŋgi hañindu muhambi, Maria pihu aru Makdalandu nambi. Muhanjambi, Maria Jems nangga Josep niŋjum. Ara muhanjambi, Sebedindu ñinji arikimbat niŋjum.

Jisasindu pati ha timba humbañi tamamu

(Mak 15.42-47 nangga, Luk 23.50-55 nangga, Jon 19.38-42)

⁵⁷ Kamata kivititi kivitirim andihitih, kru timbahirisindu ariku miŋga pihu aru Arimateandu miŋga, nunjandi ñimbi Josep, kandihama payimi. Josep kandihama ndahara Jisasindu simbirasara muvati miŋga. ⁵⁸ †††Nu Pailat

† 27.43: Sng 22.8 †† 27.46: Sng 22.1 nangga, Hi 5.7 † 27.48: Sng 69.21 †† 27.51: Kis 26.31-33 nangga, 2 Sto 3.14 nangga, Mk 15.38 nangga, Lu 23.45 nangga, Hi 6.19 nangga, 10.19-20 †† 27.55: Lu 8.2-3 ††† 27.56: Mt 20.20 ††† 27.58: Lo 21.22-23

kiyimiŋ, kitiwitin aria vitiŋgata Jisasindu pati ha miŋman vata, payimi. Kamatihi Pailat ambahi, sanganzara hanjiniŋ pati ha miŋgata Josepiŋ ngumu. ⁵⁹ Kamatihi Josep miŋgata pati ha mikwiri ñanjiŋ suñiyi taparami. ⁶⁰⁻⁶¹ †Kamata Josep, Jisasindu pati ha miŋgata uta sava humba nunjandi kihiyi tamami. Sava humba kandiha ambahi kru timbayi kuhanda musa miŋgahu sanj kindi. Kamatihihi Maria pihu aru Makdalandu hanjambi nangga, Maria muhanjambi ndahara ariñi minzita tihiraramamu. Kamatihihi Josep timba muŋgi aru muŋandi tihuyaparahi payihi, kumba mika ha yivuvihita umi.

Sanganzara Jisasindu sava karatamamu

⁶² Avirikimuhimu Hiviyirim muhimimuhim siwita matama hivi ha sirivami. Kamatihi amut Avirikimuhimu Hivi hañi Gotiŋ kirañinguhu hanjiniŋ aru miku hanjiniŋ, nangga Farisi hanjiniŋ uta Pailatiŋ ngamu. ⁶³ ††Kamata nunj ambamu, Aru miŋga, ara kru kuyusihiri nangga hama kiñiŋgiñi kuyu mu ambamirim indarimitariŋ. Ambami, Yi arikiŋgivi kita, kwiri hañi angga yahamiraman, vamba ambami. ⁶⁴ Kamataharim ambina kumba mika hanjandihin yihimamangaritu arikikwiri hivi kiyim. Nunjandi simbirasara hanjiniŋ pata nunjandi pati hanjandihin kipa miŋgata uta krunavundiŋ ambirimandiŋ. Sava humba ha mitata angga yahamiri vamba ambirimandiŋ. Kamatu nuriŋandi kuyusihiringuyu kivi hanjandihin, nunjandi kuyusihiringuyu kuha ambami hanjandihin tarativirimandi, vamu. ⁶⁵ †††Kamavahu Pailat nuriŋ ambami, Sanganzaraŋ timbututa ambitira sava hañi karatamata kiyimu. Nari uta nariŋandi indarimitiyi muhimimuhim vana andita sava hañindu kumba mika ha yihivihimangaramara, vami. ⁶⁶ ††Kamavahi uta sava hañindu kumba mika ha yihivihimangaramu. Kamata timba himba hañi kungi yivuta tamata, sanganzaraŋ tamahu sava ha karatamamu.

Jisas angga yahamirami

(Mak 16.1-10 nangga, Luk 24.1-10 nangga, Jon 20.1-18)

28 Avirikimuhimu Hivi ha umi. Kamatihi kimangi ma hivi hañi paka pihirihivi, Maria pihu aru Makdalandu hanjambi nangga Maria muhanjambi, Jisasindu sava ha ngimindan vata, payimu. ^{††2} Kamatihihi Aru nimandu kutikara Gotindu pihuyi kita miŋgami. Kamatihi pirimama aru sikwi payimi. Kamata kutikara hama timba muŋgi kumba mika yivuvihimi hanjandihin tihuyaparahi tivimbu umi. Kamata kandi himba hañi minzita kiyimi. ³ ††Kutikara hamandu kipumika ha ñima miŋaparahi siñandi maña siñandimañandimi. Kamatihi nunjandi mikwiri hanjandihin ndahara ihumukiri maña kiyimi. ⁴ Kamatihi sanganzara hanjiniŋ niŋam-

§ 27.60-61: Ais 53.9 † 27.63: Mt 12.40 nangga, 16.21 nangga, 17.23 nangga, 20.19 nangga, Mk 8.31 nangga, 9.31 nangga, 10.33-34 nangga, Lu 9.22 nangga, 18.31-33 nangga, Jo 2.19-21 ††† 27.65: Dan 6.17 †† 27.66: Dan 6.17 ††† Kimangima hivi ha Sande taya. † 28.3: Dan 10.6 nangga, Mt 17.2 nangga, Si 1.10

birim piñitihi, nanangarata, kimuhimu ñiniñ maña yivurahamu. ⁵ Kamatihu Aru nimandu kutikara hama yahata navundi arikimbatirim nimavami, Piñimandumara. Yi nariñ ngin, nari Jisas kru ahuandiñi yivuwirim-busimu hamañ ngirim para. ⁶ †Nu niñi mañgiyi. Nuñambi kuha ambami maña yahamiri. Nari arikimbat pata upi karihasimi niñandihin ngamara. ⁷ ††Kamataharim nari arikimbat anga uhavuta nuñandi simbirasara hañiniñ nimavamba ambamara, Nu sava humba ha mitata anga yahamiri. Indarimara, nuwisa kasiramata Galilivu uyi, harim nuñ kandihambu ngimandira, vamba ambamara. Yi kuyu kandiñi nariñ ambavaririm pan, vami.⁸ Navundi arikimbat piñisanjarandimu, hara kinzihinzitimangaramu. Kamata sariwayiñandi sava ha mitata tivaramata Jisasindu simbirasara hañiniñ ambavaririm umu. ⁹ Kamatihu Jisas arikimbatir kindiñi ngata nimavami, Kivisihi vami. Kamatihu arikimbat nu kiyimi arihañi uta, nuñandi tandanzambiri hañi miñahandata nuñandi ñimbi tihuyahamu. ¹⁰ †Kamatihu Jisas arikimbatir nimavami, Piñimandumara. Nari arikimbat uta ambitira yaranava Galilivura umu. Yarñ kandambu ngimandiyu, vami.

Sanganzarandu kuyu

¹¹ Navundi arikimbat uhuhu, sanganzara Jisasindu sava karatamata kiyimu hañindu muvira piñu aru hañi indihumu. Kamata Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim vana yivurahamirim ambavaramu. ¹²⁻¹³ ††Kamatihu Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanga Israel hatindu aru miku hañiniñ tihiruta, kuyu mu simahamu. Kamata sanganzara hañiniñ timbahiris sambi nguta, ambamu, Uta nimavamba ambamara, Kiviyi karihaharingariñ, nuñandi simbirasara hañiniñ pata nuñandi pati ha

† 28.6: Mt 12.40 nanga, 16.21 †† 28.7: Mt 26.32 † 28.10: Hi 2.11 †† 28.12-13: Mt 27.64

kipa miñayu, vamba ambamara. ¹⁴ Kamatira gavamandu aru hama kuyu kaniñandihin indarita nariñ yivutatamirimitingata, arara nu nanga kuyu miñasirivim. Kamatirir nari kuyu mangavirimandira, vamu. ¹⁵ Kamavahu sanganzara hañiniñ timbahiris hañandihin miñgata, aru miku hañiniñ ambaramamu mañamaña andimu. Kamatihu kuyu kaniñandihin Juda hati indarita mitumu. Juda hati kuyu kaniñandihinirim ambavararasimu. Patavata tihu ndahara kuyu siwimaña ndaya ambavarandu.

Jisas nuñandi simbirasarañ simbira miñimandiyurim ambami

(Mak 16.14-18 nanga, Luk 24.36-49 nanga, Jon 20.19-23)

¹⁶ ††Kamata 11 simbirasara hañiniñ Galilirim umu. Uta Jisas apu ambami hañi yivurahamu. ¹⁷ Kamata Jisasiñ ngata, nuñandi ñimbi tihuyahamu. Hara simbirasara muvirandu indarimit arikita kiyimi. ¹⁸ †††Kamatihu Jisas arihañi pata nuriñ nimavami, Got nuñandi piñuyindu nanga piri niñindu muhimimuhim karatamatarim yarñ ñimbi ngumi. ¹⁹ †††Kamataharim uta krunavundi sihananga pirivisa muvundumuvundu anditira yandi simbirasara yivurahamu. Kamatindi, Yavandu ñimbiyi, nanga nuñandi Ñiñindu ñimbiyi, nanga nuñandi Maviñiñindu ñimbiyi kukuyi miñangirumara. ²⁰ †Kamata yi nariñ kuyu ngumin hañiniñ sihananga nuriñ ambaramamara. Kamatira kuyu kandihaniñindaya miñahandamu. Indarimara. Yi imutamut nari nanga kindin. Ututa piri niñandihin nanga muhimimuhim siñgundirimandi.

†† 28.16: Mt 26.32 nanga, 28.7-10 nanga, Mk 14.28 ††† 28.18: Dan 7.13-14 nanga, Mt 11.27 nanga, Jo 3.35 nanga, 13.3 nanga, Si 2.36 nanga, 1 Ko 15.27 nanga, Ef 1.20-22 nanga, Hi 1.2 nanga, Sk 17.14 ††† 28.19: Mk 16.15-16 nanga, Si 1.8 † 28.20: Mt 18.20 nanga, Jo 14.23